UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

ISSN 2229-4406

Smt. S.K. Gandhi Art's, Amolak Science & P.H. Gandhi Commerce College, Kada, Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.) 431518

Published, Printed, Owned by Sow. Mahananda B. Kamble & Edited by Dr. J. M. Bhandari & Printed at Indo Vision Offset, Binding & Published by Jyotichandra Publication 'Gyandev - Parvati', R-9 / 139/6, Near Vishal School, L.I.C. Colony, Pragati Nagar, Latur. Dist. Latur-413531(M.S.) India. Contact :- 8484818000, 7276301000.

ISSN 2229-4406

Editor in Chief : Dr. J. M. Bhandari

CONTEMPORARY CHALLENGES : ADDRESSING INDIA'S BURNING ISSUES FOR A SUSTAINABLE FUTURE

Impact Factor :- 7.338 (SJIF) ISSN 2229-4406

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

(UGC Approved, Peer Reviewed & Refereed Indexed Research Journal)

(Year -XVI, Issue - XXXII, Vol. - II : Sept. 2025 To Feb. 2026) Special Issue

Shri Amolak Jain Vidya Prasarak Mandal's

Smt. S.K. Gandhi Art's, Amolak Science & P.H. Gandhi Commerce College, Kada

Tq-Ashti, Dist. Beed (M.S.) 431518

(NAAC Accredited B+ Grade)

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chh. Sambhajinagar (M.S.)

One Day Multidisciplinary National Conference

Date : 24/ 01/2026

On

Contemporary Challenges : Addressing India's Burning Issues for a Sustainable Future

Editor in Chief
Dr. J. M. Bhandari

Co - Editor
Dr. U. E. Chavan

Shri Amolak Jain Vidya Prasarak Mandal's

Smt. S. K. Gandhi Art's, Amolak Science & P. H. Gandhi Commerce College, Kada

Tq-Ashti, Dist. Beed (M. S.) 431518

(NAAC Accredited B+ Grade)

Affiliated to
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Chhatrapati Sambhajinagar (M. S.)

One Day Multidisciplinary National Conference

on

"Contemporary Challenges: Addressing India's Burning Issues for a Sustainable Future"

(24th January 2026)

Editor in Chief

Dr. J. M. Bhandari

Co - Editor

Dr. U. E. Chavan

Organized by

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

IMPACT FACTOR
7.338 (SJIF)

ISSN 2229-4406

UGC Approved International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED, REFERRED & PEER REVIEWED INDEXED RESEARCH JOURNAL

Issue - XXXII, Vol. II
Year - XVI (Half Yearly)
Sept. 2025 To Feb. 2026
(Special Issue)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 8484818000
7276301000 /9503814000
7276305000 / 9423346913

Website
www.jpiap.com

E-mail :
irasg1411@gmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (MS)

Price : ₹ 400/-

EDITOR IN CHIEF

Dr. J. M. Bhandari
Principal
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.) 414202

CO - EDITOR

Dr. U. E. Chavan
Head Dept. of Geography,
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

MEMBER OF EDITOR BOARD

Dr. C. K. Talekar
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. A. D. Shelake
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. G. B. Shinde
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. N. T. Gawali
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. N. N. Vidhate
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. P. B. Jadhavar
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. J. S. Sayyad
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. A. P. Katariya
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. P. R. Meher
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Mr. D. B. Harkar
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. D. A. Munot
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Mr. S. R. Hase
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Disclaimer: This is a Special Issue of the journal published in association with the conference. Selected papers have been published after peer review. The journal's ISSN and periodicity remain unchanged.

ISSN -2229-4406

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. J. M. Bhandari (Physics)
Dr. Garje A. L. (Marathi)
Dr. Karale N. G (English)
Dr. Shinde S. M. (Geography)
Dr. Sayyad I. G. (Botany)
Dr. Korade A. M. (Economics)
Dr. Shinde G.B. (Commerce)
Ms. Munot D. A. (Mathematics)
Dr. Talekar C. K. (Political Sciecne)
Dr. Koinkar K.N. (Chemistry)
Dr. Rasal Y. B. (Physics)
Dr. Gawali N.T. (English)
Dr. Udhav Chavan (Geography)
Dr. Thorve R. H. (Library)
Dr. Patale S. S. (Botany)
Dr. Shelke A.D. (Economics)
Dr. Nath M.N. (Commerce)
Dr. Magar S.R. (Public Adm.)
Dr. Katariya A.P. (Chemistry)
Mr. Hase S.R. (Computer Science)

ADVISORY BOARD

Prin. Dr. H. G. Vidhate, Kada
Dr. Sanjay B. Salunke Chh. Sambahjinagar
Prin. Dr. Sopan Nimbhore, Ashti
Prin. Dr. D. T. Wagh, Ashti
Prin. Dr. Mukund Devarshi, Majalgaon
Prin. Dr. Navnath Aghav
Prin. Dr. Abasaheb Hange, Parali
Prin. Dr. Tatyaram Sondge, Georai
Prin. Dr. Dadasaheb Mote, Neknur
Prin. Dr. Makrand Joshi, Chh. Sambahjinagar
Prin. Attaulla Jahagirdar, Beed
Prin. Dr. A. B. Bangar, Pezari
Dr. Rajesh Karpe, Paithan
Dr. Vyankatesh Lamb, Shillod
Dr. Vilash Khandare, Devgaon R.
Dr. Sudhakar Shendge, Chh. Sambahjinagar
Dr. D.S. Gajhans, Jalna
Dr. Madan Suryawanshi, Chh. Sambahjinagar
Dr. Rupesh More, Chh. Sambahjinagar
Dr. Sandip Sangale, Pune
Dr. Kalidas Bhange, Devgaon R.
Dr. Sominath Khade Chh. Sambahjinagar
Dr. Santosh Kakade, Chh. Sambahjinagar
Dr. Vithal Jadhav, Shirur Kasar
Dr. Santosh Gutte, Kandhar
Dr. A. I. Khan (Chairman BOS Geography)
Dr. C. U. Bhore, Chh. Sambahjinagar
Dr. Sachin More, Chh. Sambahjinagar
Dr. Kamlakar Bhat, Ahilyanagar
Dr. Swati Pawar, Ahilyanagar
Dr. Sambhaji Kale Bhenda Factory

Message

Dear Esteemed Participants,

It gives me immense pleasure and a deep sense of pride to address this academic gathering organized around the theme **"Contemporary Challenges: Addressing India's Burning Issues for a Sustainable Future."** At a time when our nation stands at a crucial crossroads facing challenges related to climate change, social inequality, economic sustainability, education, health, and technological transformation such scholarly deliberations are not only relevant but essential.

I heartily congratulate all the respected professors, researchers and contributors who have presented their research papers in this conference. The quality, depth, and originality reflected in these papers clearly demonstrate a strong commitment to academic excellence and social responsibility. Your research efforts do not remain confined to theory alone; rather, they provide meaningful insights and practical pathways toward building a resilient and sustainable India.

I also extend my sincere appreciation to the organizing committee, coordinators, reviewers and every member of our college who has worked tirelessly to make this conference a success. Organizing an academic event of this stature requires vision, teamwork, discipline, and dedication, and I am proud of the collective effort displayed by our institution.

As an educational institution, our responsibility goes beyond imparting knowledge; we must nurture critical thinking, ethical values, and a solution-oriented mindset among scholars and students alike. Conferences such as this serve as vibrant platforms for dialogue, innovation, and collaboration, helping bridge the gap between academic research and societal needs.

I am confident that the ideas and discussions generated here will inspire further research, policy thinking, and constructive action. Once again, I congratulate all contributors and members of the college and wish this academic endeavor continued success in shaping a sustainable and enlightened future for our nation.

Warm regards,

Shri. Yogesh Sumatilal Bhandari
President
Shri. Amolak Jain Vidya Prasarak Mandal,
Kada, Tal. Ashti Dist. Beed

Message

Dear Esteemed Delegates,

It is a matter of great honor and privilege for me, as the Acting President of the institution, to convey my warm congratulations on the successful conduct of this academic conference on the theme **"Contemporary Challenges: Addressing India's Burning Issues for a Sustainable Future."** This conference reflects the institution's commitment to academic excellence, social relevance, and national responsibility.

In the present era, India is facing multifaceted challenges that demand thoughtful analysis, innovative solutions, and collective intellectual effort. Academic platforms such as this conference play a vital role in encouraging meaningful dialogue and generating research-driven perspectives that can contribute to sustainable development and inclusive progress. The scholarly papers presented here demonstrate clarity of thought, depth of research, and a strong concern for contemporary societal issues.

I sincerely congratulate all the faculty members, researchers, and contributors for their valuable academic contributions. I also extend my appreciation to the organizing committee, coordinators, reviewers, and supporting staff for their dedication, teamwork and effective execution of this important academic event.

As Acting President, I firmly believe that such initiatives strengthen institutional values, inspire young scholars, and enhance the research culture of the college. I am confident that the outcomes of this conference will leave a lasting academic impact and guide future endeavors.

I once again congratulate everyone involved and wish the institution continued success in its academic mission.

Warm regards,

Shri. Kantilal Fakirchand Chanodiya
Acting President
Shri. Amolak Jain Vidya Prasarak Mandal
Kada,Tal. Ashti District Beed

Message

Dear Esteemed Participants,

As the President of the Trust, I feel a profound sense of satisfaction and honor in being associated with this national-level academic conference on the theme **"Contemporary Challenges: Addressing India's Burning Issues for a Sustainable Future."** The Trust firmly believes that higher education and research play a pivotal role in shaping a responsible, progressive and sustainable society and this conference stands as a testimony to that belief.

India today is confronted with complex and interlinked challenges environmental degradation, social disparities, economic transitions, digital transformation, and the need for inclusive growth. Addressing these concerns requires not only policy interventions but also strong intellectual engagement, critical analysis, and innovative thinking. The scholarly papers presented in this conference reflect such engagement and provide valuable perspectives for understanding and resolving these pressing national issues.

I sincerely congratulate all the faculty members, researchers, and contributors for their commendable academic work. Their dedication to research and commitment to national development are truly praiseworthy. I also extend my heartfelt appreciation to the college administration, organizing committee and all supporting staff members for their meticulous planning and collective efforts in organizing this meaningful academic event.

The Trust takes pride in supporting initiatives that encourage research culture, interdisciplinary dialogue, and socially relevant scholarship. Academic forums like this conference not only enhance institutional prestige but also inspire young minds to pursue knowledge with purpose and responsibility.

I am confident that the deliberations, discussions and outcomes of this conference will contribute constructively to academic discourse and societal progress. On behalf of the Trust, I extend my best wishes for the grand success of this conference and hope that such scholarly initiatives will continue to guide India toward a sustainable, inclusive and enlightened future.

Thank you.

Warm regards,

Shri. Gokuldas Anandram Meher

Trust President

Shri. Amolak Jain Vidya Prasarak Mandal

Kada,Tal. Ashti Dist. Beed

Message

Dear Attendees,

We are delighted to extend a warm welcome to all participants of our One Day Multidisciplinary National Conference on **"Contemporary Challenges: Addressing India's Burning Issues for a Sustainable Future."** The conference has provided a meaningful platform for intellectual exchange and scholarly reflection on issues of critical national importance.

I sincerely congratulate all the faculty members, researchers, and contributors whose research papers have enriched this conference with quality, originality and relevance. Their academic efforts reflect a strong research culture and a deep sense of responsibility toward society and the nation. Such contributions play a vital role in translating academic knowledge into constructive solutions for contemporary challenges.

My special appreciation goes to the organizing committee, coordinators, reviewers, and supporting staff for their dedicated efforts, effective coordination and meticulous execution of this event. Their teamwork and commitment have been instrumental in making the conference a smooth and successful academic endeavor.

Academic conferences like this strengthen institutional values, promote collaborative learning and inspire both teachers and students to engage in meaningful research. I am confident that the ideas and insights generated through this conference will leave a lasting impact on future academic pursuits.

Once again, I congratulate everyone involved and wish continued success to all contributors and the institution in its academic journey.

Best regards,

Shri. Hemant Babulal Pokharna
Secretory
Shri. Amolak Jain Vidya Prasarak Mandal,
Kada, Tal. Ashti Dist. Beed

Message

Dear Esteemed Participants,

It gives me immense satisfaction, as the Treasurer of the institution, to convey my hearty congratulations on the successful organization of this academic conference on the theme **"Contemporary Challenges: Addressing India's Burning Issues for a Sustainable Future."** This conference stands as a fine example of how academic vision, intellectual rigor and institutional commitment come together to address the pressing needs of the nation.

Sound academic initiatives require not only scholarly excellence but also careful planning, transparency, and responsible utilization of resources. I am pleased to note that this conference has been organized with a strong sense of discipline, efficiency and accountability, ensuring that academic objectives were achieved in a meaningful and sustainable manner.

I sincerely congratulate all the faculty members, researchers and contributors whose high-quality research papers have added immense value to this conference. Their work reflects dedication, foresight, and a deep understanding of contemporary national and global challenges. I also appreciate the organizing committee and staff members for their coordinated efforts and prudent management, which have ensured the smooth execution of this event.

As an institution, we remain committed to supporting academic excellence and research-oriented activities that contribute to national development and social progress. I am confident that the outcomes of this conference will inspire future research and responsible action.

Once again, I extend my best wishes and congratulations to everyone associated with this successful academic endeavor.

Warm regards,

Dr. Umesh Ashok Gandhi
Treasurer
Shri. Amolak Jain Vidya Prasarak Mandal
Kada,Tal. Ashti Dist. Beed

Editorial

It gives me immense pleasure to present this One Day Multidisciplinary National Conference on **"Contemporary Challenges: Addressing India's Burning Issues for a Sustainable Future."** This theme is not merely academic in nature; it reflects the urgent realities of our time and the collective responsibility we bear as educators, researchers, and students in shaping a better tomorrow.

The enthusiastic participation of professors, researchers, and students in contributing high-quality research articles to this conference is truly commendable. Each paper reflects deep thinking, rigorous research, and a sincere concern for the social, economic, environmental, and cultural challenges facing India today. The diversity of perspectives and the depth of analysis showcased in this issue demonstrate the strong academic culture nurtured within our institution.

This conference is the result of collective effort. From conceptualizing the theme to organizing sessions, reviewing papers, and compiling the proceedings, everyone at the college has worked with dedication and a shared sense of purpose. Such teamwork reflects not only academic excellence but also institutional unity and commitment.

Most importantly, this endeavor highlights our core mission: to create responsible, socially aware, and future-ready students who contribute meaningfully to nation-building. By encouraging research, critical inquiry, and dialogue on contemporary issues, we are strengthening the foundation of our college and empowering students to become thoughtful leaders and change-makers.

I extend my heartfelt congratulations to all contributors, organizers, reviewers, and participants. This conference issue stands as a proud academic milestone for our college and a testament to our belief that knowledge, when aligned with social responsibility, becomes a powerful tool for sustainable development.

Let this be an inspiration to continue our academic journey with integrity, innovation and a deep commitment to society.

Congratulations to everyone involved.

Editor in Chief
Dr. J. M. Bhandari (Principal)
Co - Editor
Dr. U. E. Chavan

अ. क्र.	अनुक्रमणिका	पेज नं.
१	भारतीय लोकशाही आणि युवकांची भूमिका : एक मूल्यमापन **डॉ. संतोष भिवसन काकडे**	१
२	भारतातील लिंग असमानता: सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक परिमाणांचा अभ्यास **डॉ.आर.डी.खताळ**	७
३	लिंग समानता: विशेष संदर्भ - बीड जिल्हा **प्रा.डॉ. सुनील महादेवराव जाधव**	१०
४	महिला सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने **प्रा. सुरेंद्र सुंदरराव तांदळे**	१२
५	मानवी आरोग्यात अन्न आणि पोषणाचे महत्त्व **प्रा. टी. एस. बिडवे**	१५
६	आज्ञापत्र आणि आधुनिक शासनतत्त्वे : एक ऐतिहासिक विश्लेषण **रवी सुभाषराव सातभाई**	१९
७	आधुनिक नागरीकरणातील पर्यावरणीय, आरोग्यविषयक आणि मानवी जीवनाशी निगडित समस्या व आव्हानांचा चिकित्सक अभ्यास **प्रा. सुधीर माणिकराव पोकळे**	२१
८	बीड जिल्ह्यातील मृदा विश्लेषणाच्या आशय निष्कर्षावर आधारित एक अभ्यास **ज्योती शेरेकर, डॉ. हरिदास पिसाळ**	२५
९	भारतातील सांस्कृतिक वारसा जतनाची ऐतिहासिक परंपरा : एक अभ्यास **डॉ. जी.व्ही. गट्टी**	२७
१०	निवडणूक प्रक्रियेतील सुधारणांचे चिकित्सक विश्लेषण **प्रा. डॉ. अशोक लक्ष्मण गोरे**	३०
११	भारतीय राज्यघटनेतील मूल्य: एक चिकित्सक अभ्यास **डॉ. संतोष गुट्टे**	३३
१२	भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास **डॉ. एन. आर.कांबळे**	३६
१३	आदिम भारतीय लोकसाहित्य व लोक संस्कृती **प्रा. डॉ. उमेश भगवानराव पुजारी**	४३
१४	सरफोजी राजे (दुसरे) यांचे इतिहास लेखन आणि वारसा जतन : विशेष संदर्भ बृहदेश्वर मंदिरातील मराठी शिलालेख **अमितकुमार गणेश शिंगणे**	४६
१५	वारली समाजातील स्त्रियांचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्थान: एकचिकित्सक अभ्यास **डॉ. दत्तात्रय गणपत शिंदे**	५०

अ. क्र.	अनुक्रमणिका	पेज नं.
१६	महाराष्ट्रातील सर्वसमावेशक वृद्धी आणि रोजगाराच्या संधी: एक चिकित्सक अभ्यास **प्रा. डॉ. अनुराधा रामभाऊ पाऊलबुद्धे**	५२
१७	भारतातील ऐतिहासिक स्मारकांचे संरक्षण : काळाची गरज **प्रो. हुसेन इमाम शेख**	५५
१८	नजूबाई गावित यांच्या सामाजिक कार्यातून न्यायाची चळवळ **रंजना धाकट शनवार, डॉ. बी .ए.राजपूत**	५८
१९	'जगातील पहिली वीर सम्राज्ञी नागणिका सातकर्णी' **नारायण यमाजी तुवर, डॉ. वंदना हरी जमाले**	६०
२०	साहित्य, सिनेमा तथा समाज **डॉ. विष्णु भ. गव्हाणे**	६३
२१	दिनेश काळे यांच्या 'स्वप्नातले मन' या महानगरीय नाटकातील पर्यावरण **वसंत लक्ष्मण पुंड, प्रा. डॉ. अनिल एल. गर्जे**	६६
२२	भारतीय लोकशाहीमधील निवडणूक आयोगाची भूमिका **डॉ. रमेश एकनाथ भारुडकर**	६९
२३	हवामान बदलाचा संत साहित्यावरील प्रभाव **सिध्देश्वर पांडुरंग जाधव**	७३
२४	'अहमदनगरच्या निजामशाहीतील मलिक अंबर व शहाजीराजे भोसले यांचे योगदान' **भिमा दिगंबर शिंदे, प्रा. डॉ. हरी नारायण जमाले**	७७
२५	जागतिकीकरणाचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव **प्रा. डॉ. अनिल गर्जे**	८०
२६	भारतातील स्त्री - पुरुष समानता, सामाजिक न्याय आणि त्याचे वितरण : एक सामाजिक अभ्यास. **देविदास हरिदास चव्हाण**	८४
२७	भारतीय समाजातील लैंगिक असमानता **भगवान भानुदास आव्हाड**	८८
२८	आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक कलांचा पारंपरिक समृद्ध वारसा **प्रियंका जालिंदर चव्हाण, डॉ. चंद्रशेखर काशिनाथ तळेकर**	९३
२९	लैंगिक समानतेची कारणे : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास **प्रा. बी. जे. राठोड**	९६
३०	मराठी संत आणि पर्यावरणीय तत्त्वज्ञान **आर . ए . नेटके**	९८

अ. क्र.	अनुक्रमणिका	पेज नं.
३१	लोकशाही सुदृढीकरणांमध्ये संविधानिक मूल्यांची भूमिका **डॉ. चंद्रशेखर काशिनाथ तळेकर**	१०४
३२	मराठी संत साहित्यातून आलेल्या शाश्वत विकासाच्या समस्या **डॉ.नवनाथ ज्ञानोबा पवळे**	१०७
३३	लैंगिक समानता: एक समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन **डॉ. विठ्ठल भीमराव मातकर**	११०
३४	आरोग्य शिक्षण **प्रा.डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे**	११२
३५	समाज, संस्कृती आणि लोकउपासकांच्या विधिनाट्याचा रूपबंध **डॉ. अंकुश रामराव काळे**	११५
३६	गांधार कला स्थापत्य शैलीकाऐतिहासिक अध्ययन **प्रा. डॉ. राधाकृष्ण जोशी**	११८
३७	भारताचे शाश्वत भविष्य आणि लोकसंख्या विस्फोट **प्रा. डॉ. शिवाजी भोसले**	१२१
३८	निवडणूक सुधारणेतील गरज,समस्या व महत्वाच्या सुधारणा **प्रा.मनोज बबनराव देवकर**	१२५
३९	सशस्त्र क्रांतीकारी चळवळीला महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे योगदान **जगदिश भाऊसाहेब शेळके, प्रा.डॉ. आर. एल. जोशी**	१२८
४०	लोकशाही सक्षमीकरणात भारतीय निवडणूक आयोगाची भूमिका **ऐश्वर्या अशोक कांबळे, प्रा.डॉ. संजय जी. कांबळे**	१३०

Our ISBN Publications Group

1. Jyotichandra Publication
2. Sanskruti Publication
3. Indo Vision Publication
4. Surya Publication
5. Indo Asian Publication
6. Global Publication

ISBN नंबर नुसार पुस्तक प्रकाशनाची सुवर्ण संधी

संबंधीत प्रकाशन संस्थांच्या माध्यमातून ISBN मानांकनानुसार संशोधन विषयक साहित्य आणि इतर शैक्षणिक साहित्य यांच्या प्रकाशनाची व्यवस्था करण्यात आलेली आहे.

तसेच **IRASG Research Journal List**

UGC Approved India's Largest Research Journal Group

Please request Send Your Research Paper Publishing In Indexed, Impact Factor, Refereed and Peer Reviwed following Research Journal

- Email ID

1) irasg1411@gmail.com
2) drbalaji1970@gmail.com
3) visiongroup1994@gmail.com

- Contact -
Mr. Chandrakant Balaji Kamble
"Gyandev-Parvati", R-9/139/6, Near Vishal School,
LIC Colony, Pragati Nagar, Latur, Dist. Latur - 413531.
Office Contact. - 8484818000
Mob. No. 7276301000, 9423346913, 7276305000

This document was created with the Win2PDF "Print to PDF" printer available at

https://www.win2pdf.com

This version of Win2PDF 10 is for evaluation and non-commercial use only.
Visit https://www.win2pdf.com/trial/ for a 30 day trial license.

This page will not be added after purchasing Win2PDF.

https://www.win2pdf.com/purchase/

1

भारतीय लोकशाही आणि युवकांची भूमिका : एक मूल्यमापन

डॉ. संतोष भिवसन काकडे
सहयोगी प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,
लोकसेवा एज्युकेशन सोसायटीचे,
कला व विज्ञान महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना:

लोकशाही आणि युवा यांचा खूप जवळचा संबंध आहे. कोणत्याही देशातील लोकशाहीला उच्च्य शिखरावर घेऊन जाण्यासाठी तरुण वर्गाची भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे. भारत देश हा एक प्राचीन संस्कृती व तरुण लोकशाही असलेला देश आहे. भारत देशाकडे एक सर्वोत्तम संपदा उपलब्ध आहे ती म्हणजे आपला बुध्दीमान युवा वर्ग होय.युवा पीढी ही कुठल्याही देशाची ऊर्जा असते. युवक जागृत असतील तर देश जागृत असतो व युवक निद्रीस्त असतील तर देश देखील निद्रीस्त असतो. कुठल्याही देशाच्या क्रांतीच्या केंद्रस्थानी युवकच असतात. युवक हे शक्ती, ऊर्जा, शौर्य, नविनता चिकाटी व उत्कटतेचे प्रतिक असतात. जगातील अनेक महत्त्वपूर्ण क्रांत्या युवकांमुळेच घडून येतात. भारताचा स्वातंर्त्य लढा असो, फ्रेंच राज्यक्रांती, रशियन राज्यक्रांती असो किंवा शेजारच्या चीनमधील साम्यवादी क्रांती असो या सर्वामधील समानता म्हणजे त्यातील युवकांचा मोठ्या प्रमाणात क्रियाशील सहभाग असल्याचे दिसून येतो. देश अथवा एखादा समाज, कुठल्याही सकारात्मक बदलासाठी युवकांकडे अपेक्षापूर्ण नजरेने पहात असतो. कुठल्याही देशाची मजबूत इमारत ही मजबूत स्तंभावर म्हणजे युवकांवर अवलंबून असतात.भारताचे माजी राष्ट्रपती भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांनी देखील युवकांच्या जोरावर भारत २०२० पर्यंत आर्थिक महासत्ता होण्याचे स्वप्न पाहिले होते. भारत एक उदयनशील शक्तीकेंद्र म्हणून जगासमोर येत असताना भारतातील युवकांना लोकशाही अधिक मजबूत करण्यासाठी अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजवावी लागणार आहे. कारण देशात विविध अनेक प्रश्न निर्माण झालेले दिसून येत आहे व त्यामुळे देशातील लोकशाहीबाबत आणि युवकांबाबत अनेक प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले असल्याचे दिसून येत आहेत.

बळकट लोकशाहीहे देशातील अनेक समस्यांचे समाधान असते.आपला देश आज आर्थिक शक्ती म्हणून उदयास येत आहे व भारताची युवा पिढी हे त्याचे प्रमुख बलस्थान आहे. राष्ट्रनिर्मितीच्या कार्यात अशा असामान्य ऊर्जेचा योग्यप्रकारे वापर करण्यात आला पाहिजे. आजचा भारत हा प्रगतीच्या पथावर अग्रेसर आहे, ही गोष्ट निश्चितच समाधानकारक आहे परंतु; गरीबी, बेरोजगारी, गुन्हेगारी, दहशतवाद, प्रांतवाद, जातीभेद, आरोग्य, भ्रष्टाचार इत्यादी समस्या आज भारतीय लोकशाहीसमोर उभ्या आहेत. या समस्यांशी लढण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे प्रांत, जात, वर्ग व धर्म यांच्या भिंती दूर करुन देशातील युवकांनी एकत्र येणे आवश्यक आहे. आपले राजकीय व सामाजिक जीवन जात-पात व प्रांतवादाकडे झुकत चालले आहे. तेव्हा आपल्या देशाला गरज भासत आहे, अशा काही युवकांची की, जे संकुचित वृत्ती सोडून राष्ट्रीय एकात्मता व प्रगतीच्या दृष्टीने अशा समस्यांचा सामना करतील. व भारतीय लोकशाहीत आपली महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावून या देशातील लोकशाहीला अधिक भक्कम व दृढ करु शकतील. आपल्या देशाच्या वर्तमान राजकरणात असे अनेक राष्ट्रीय नेते आहेत की, ज्यांनी विद्यार्थी दशेतच राजकीय प्रवासाला सुरुवात केली. लोकशाही कार्यपध्दतीची माहिती घेवून आपले हक्क, कर्तव्ये व अधिकार यांची जाणीव निर्माण करून, एक सुजाण नागरीक निर्माण होण्याची आता गरज निर्माण झाली आहे व त्यासाठी युवकांची लोकशाहीतील सकारात्मक भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश

१) लोकशाही या मूळ संकल्पनेचा अर्थ समजून घेणे.
२) लोकशाहीचा उदय व विकासाचे अध्ययन करणे.
३) भारतीय लोकशाहीचा सविस्तर अभ्यास करणे.
४) भारतीय राजकारण आणि युवक यांचा अभ्यास करणे.
५) भारतीय लोकशाही विकासात युवकांच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
६) भारतीय लोकशाही आणि युवक यांचे मूल्यमापन करणे.
७) भारतीय लोकशाही विकासात युवकांच्या भूमिकेच्या

अध्ययनावरून निष्कर्ष काढणे.

शोधनिबंधाची गृहीतके

१) भारतीय लोकशाही ही सर्वात मोठी व मजबूत लोकशाही आहे.

२) लोकशाही विकासासाठी युवकांची भूमिका महत्त्वाची आहे.

३) भारतीय लोकशाहीत युवकांचा सहभाग कमी दिसून येतो.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंध 'भारतीय लोकशाही आणि युवकांची भूमिकाः एक मूल्यमापन' या प्रस्तुत विषयाचा सविस्तर अभ्यास करण्यासाठी ऐतिहासिक, वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे तसेच तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

लोकशाहीचा उदय व विकास

लोकशाही ही संकल्पनाच माणसाला माणूस म्हणून जगण्याचे बळ देते. त्यामुळेच अनेक वर्षापूर्वी बहुतांश देशांनी लोकशाहीला महत्त्व देण्यास प्रारंभ केला. पाश्चिमात्य देशातील समाजामध्ये लोकशाही कशी उदयास आली व विस्तारली याचा खोलवर अभ्यास झालेला दिसून येतो. त्यामुळे सर्वांत पहिली आदर्श लोकशाही म्हणून अथेन्समधील ख्रिस्तपूर्व पाचव्या शतकात अस्तित्वात असलेल्या समाजव्यवस्थेकडे पाहिले जाते. अथेन्स ह्या ग्रीक नगर राज्यात पेरिक्लीसचा काळ इ.स. पूर्व ४६१ ते ४२९ हा काळ लोकशाहीचा सुवर्ण काळ मानला जातो. त्या काळात अथेन्सचे लोक आपल्या कर्तव्य आणि हक्कांबद्दल जागरूक होते. अथेन्सची लोकशाही प्रत्यक्ष, दक्ष व उत्साही अशी तयार करण्यात पेरिक्लीसचे व्यक्तिमत्त्व उपयोगी ठरले होते.[१] म्हणून लोकशाहीची बीजे अथेन्समध्ये रुजलेली आढळतात. लोकशाही राज्याचा हा उच्चांक पूर्वी कधीही आणि आज कोणत्याही लोकशाहीने ओलांडलेला नाही.

रोममध्ये सुरुवातीला लोकशाहीच होती, नंतर क्रमाने ती मावळत जाऊन रोममध्ये एकतंत्री राजवट आलेली दिसते, परंतु राज्यकारभारात लोकांना फारशी किंमत दिली जात नव्हती. लोकशाहीला २५०० ते ३००० हजार वर्षांचा इतिहास आहे, असे म्हणता येते. लोकशाहीचा उल्लेख हिरोडोटस यांनी कायद्यासमोर समानता असा केला आहे. ही भारतीय लोकशाहीची परंपरा गुप्तांच्या काळात येऊन समाप्त झाली. गुप्तांच्या काळापासून म्हणजेच इ.स. ?व्या शतकापासून ते सन १९४७ पर्यंत म्हणजे २० व्या शतकापर्यंत पुन्हा भारतात लोकशाही दिसत नाही. कारण प्राचीन भारतात लोकशाहीचे तत्त्व काही राज्यांनी स्वीकारले होते, परंतु राजाकडे अमर्याद सत्ता होती.[२] त्यामुळे प्रजेला अधिकार प्राप्त करता आले नाही. प्राचीन भारतात लोकशाहीचा विकास झालेला नव्हता. मध्ययुगात सरंजामशाही होती. सरंजामदारांना सर्वाधिकार होते म्हणून प्रजेला कोणतेही अधिकार दिलेले नव्हते.

विशेषतः १७ व्या शतकापासून लोकशाहीचा खरा विकास झाला. इंग्लंडमध्ये राजा आणि प्रजा यांच्यात संघर्ष सुरू झाले. प्रजेने स्टुअर्ट घराण्यातील राजाविरुद्ध बंड पुकारले. दुसरा चार्लस (१६६०-१६८५) च्या कारकिर्दीत रक्तहीन क्रांतीनंतर झालेल्या बिल ऑफ राईट्स (१६८९) या सनदेने प्रजेला अधिकार प्राप्त होऊन इंग्लंडमध्ये लोकशाही विकसित झाली. त्यानंतर फ्रान्स, अमेरिका या देशात राज्यक्रांत्या होऊन लोकशाहीचा विकास झाला. त्यामुळे आधुनिक काळात विसाव्या शतकाला लोकशाहीचा सुवर्ण युग म्हटले जाते. फ्रान्समध्ये सन १७८९ मध्ये क्रांती होऊन राजेशाही संपुष्टात आली आणि अनियंत्रित राजेशाहीची जागा प्रातिनिधिक लोकशाहीने घेतली. या क्रांतीत समता, स्वातंर्त्य, बंधुता ही मूल्ये महत्त्वाची ठरली. पहिल्या महायुद्धानंतर अमेरिकेत लोकशाही तत्त्वांचा विकास झाला. आरंभापासून समता व व्यक्तींच्या स्वातंर्त्यावर भर दिला होता.३ सर्व मानव समान आहेत, ही कल्पना अमेरिकन देशात प्रभावी ठरली. दुसऱ्या युद्धानंतर आशिया, आफ्रिका खंडातील अनेक राष्ट्र स्वतंत्र झाली. त्यांनी लोकशाही शासनपद्धतीचा स्वीकार केला. भारतामध्ये औपचारिकरित्या २६ जानेवारी १९५० रोजी संसदीय लोकशाहीची राज्यघटना स्वीकारून प्रातिनिधिक लोकशाहीचा प्रारंभ झाला होता.

भारतीय लोकशाहीपद्धती व अंमलबजावणी :

लोकशाही शासन पद्धती ही त्या देशातील मजबूत संविधानावर अवलंबून असते. भारताचे संविधान भारतीय समाजव्यवस्थेच्या विविध अंगांना स्पर्श करून जाते. या संविधानाने भारतीय लोकांचे सार्वभौमत्व निर्विवादपणे मान्य केले आहे. भारताच्या संविधानाच्या प्रास्ताविकातच याची प्रचिती येते. संविधानाच्या प्रास्ताविकात सुरूवातीस "आम्ही भारताचे लोक, भारतीय लोकशाही, न्याय, स्वातंर्त्य, समता, बंधुता या मूल्यांवर आधारित संवर्धित करण्याचा प्रयत्न करू असा संकल्प करतो."[४] असे म्हटले आहे. हे संविधान जरी संविधान सभेतील लोकांनी तयार केले असले तरी ही जबाबदारी भारतीय लोकांच्यावतीने संविधानसभेने पार पाडलेली आहे, अशी त्यांची भावना आहे.त्यामुळेच भारताचे संविधान भारतीय लोक अंगिकृत आणि अधिनियमित करून स्वतः प्रत अर्पण करीत आहेत. याची स्पष्ट नोंद संविधानाच्या प्रास्ताविकात केली आहे.

भारताच्या संविधानाचे प्रास्ताविक हे भारतीय लोकशाही व्यवस्थेचे प्रवेशद्वार म्हणून लक्षात घ्यावे लागेल. प्रास्ताविकामधील बांधिलकी संविधानामधील तरतूदी व त्यांच्या अंमलबजाणीची दिशा कशा प्रकारची असेल याची माहिती देते. भारतीय लोकशाहीमधील सत्ता भारतीय लोकांच्या जास्तीत जास्त कल्याणासाठी सहभागित्वाचे मार्गाने वापरली जाईल. लोकांचा जास्तीत जास्त सहभाग, धोरणांचे नियोजन व अंमलबजावणीत व्हायचाअसेल तर सत्तेच्या विकेंद्रीकरणास प्राधान्यक्रम द्यावा लागतो. भारतीय संविधानामध्ये

जनतेचा सहभाग जनप्रतिनिधींच्या माध्यमातून केंद्र आणि राज्य पातळीवर कशाप्रकारे घेता येईल.[५] याबाबत स्पष्ट तरतूदी केलेल्या आढळून येतात. तथापि जनतेच्या सहभागाविषयी स्पष्ट नोंदणी मूळ संविधानामध्ये आढळून येत नाहीत. लोकशाही शासन व्यवस्था म्हणजे कोणत्याही प्रश्नांवर चर्चेच्या माध्यमातून मार्ग शोधणे आणि त्यानुसार मार्गक्रमण करणारी शासन व्यवस्था असते. लोकसभा व विधानसभेतील चर्चेमुळे संबंधित विषयाच्या सर्व बाजूंवर विचार विनिमय करता येतो, चर्चा नवीन विचारांना जन्म देतात. चर्चेमुळे एकसूरी विचार मांडले जात नाहीत किंवा त्यामध्ये एकारलेपण असत नाही. कारण चर्चेत सहभागी होणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचे स्वतःचे असे काही विचार किंवा मते असतात की, ज्याला लोकशाहीमध्ये लोकमत किंवा जनमत असे म्हणतात. जो लोकशाहीचा मूलभूत आधार आहे. त्यामुळे अनेक प्रकारचे विचार समोर आल्याने त्यामधून जे चांगले विचार आहेत आणि जे विचार लोकहितार्थ पोषक असतात. त्यांचा स्वीकार करणे सहज शक्य होत असते. त्यामुळेच लोकशाहीत चर्चा, विचारांची देवाण-घेवाण, विचारांवर सहमती याला महत्त्व प्राप्त होते.

राजकारणातील भारतीय तरुण :

भारताच्या राजकारणाचे वैशिष्ट्य म्हणजे 'तरुण देश, वृद्ध नेते'भारतीय राजकारणात ठसा उमटवणारे बहुतेक तरुण नेते हे प्रस्थापित राजकीय घराण्यातील आहेत ज्यांचा मोठा प्रभाव आहे. जरी जवळजवळ प्रत्येक मुख्य प्रवाहातील राजकीय पक्षाची कार्यशील विद्यार्थी शाखा आहे. महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमधील विद्यार्थी संघटनांच्या निवडणुकांमध्ये जोरदारपणे भाग घेत असले तरी, विद्यार्थी नेत्यांना विधिमंडळाच्या राजकारणात उन्नत करण्यासाठी पद्धतशीर प्रक्रिया आणि मार्गदर्शनाचा अभाव आहे. उदाहरणार्थ, १७ व्या लोकसभेत (२०१९ - २०२४) निवडून आलेले १२ टक्के खासदार ४० वर्षांपेक्षा कमी वयाचे आहेत, तर पहिल्या संसदेत स्वातंर्त्योत्तर २६ टक्के खासदार ४० वर्षांपेक्षा कमी आहेत.विशेष म्हणजे, सर्व प्रमुख निवडणुकांपूर्वी राजकीय पक्षांच्या जाहीरनाम्यांमध्ये महत्त्वाकांक्षी युवा कार्यक्रमांची रूपरेषा छापली जाते. मुद्रित आणि सोशल मीडियाद्वारे मोठ्या प्रमाणावर त्याचा प्रचार केला जातो. तरुणाई देखील ठळकपणे राजकीय प्रचार मोहिमांमध्ये कॉन्फिगर करतात आणि राजकीय पक्ष अनेकदा निवडणुकीपूर्वी ताकद दाखवण्यासाठी त्यांच्या सहभागाची जाहिरात करतात. तथापि, तरुणांचे मुख्य मुद्दे-शिक्षण आणि रोजगार याकडे निवडणुकीनंतर कमी लक्ष दिले जाते. जे निवडणुकीच्या चौकटीत त्यांच्या मागण्या एकत्रित करण्याची तरुण मतदारांची क्षमता नसल्याचा संकेत देते.[६] विद्यार्थी नेते विधिमंडळाच्या राजकारणात उतरले तरी त्यांचा फायदा मर्यादितच राहतो. या परिस्थितीत तरुण मतदारांचा कमी सहभाग हा विसंगतीऐवजी अपेक्षित निकालासारखा वाटतो.तरुणाई देखील ठळकपणे राजकीय प्रचार मोहिमांमध्ये कॉन्फिगर करतात आणि राजकीय पक्ष अनेकदा निवडणुकीपूर्वी ताकद दाखवण्यासाठी त्यांच्या सहभागाची जाहिरात करतात.

भारतातील राजकीय पक्षांनी आणि धोरण निर्मार्त्यांनी तरुणांशी संलग्न होण्यासाठी आणि त्यांना देशाच्या विकासाच्या वाटचालीत सहभागी होण्यासाठी प्रेरित करण्याचे मार्ग तयार केले पाहिजेत. प्रतिनिधित्वाच्या पलीकडे तरुणांचा अधिक सहभाग त्यांना भेडसावणाऱ्या समस्यांवर अधिक लक्ष केंद्रित करावे. शिक्षण आणि रोजगाराच्या पारंपारिक आव्हानांसोबतच, शासन यंत्रणेने तरुणांवर परिणाम करणाऱ्या असंख्य समस्यांचे निराकरण केले पाहिजे. उदा.आर्थिक दबाव आणि पारंपारिक भूमिका यासारखे घटक, जे त्यांना जपान आणि चीनसारख्या विकसित अर्थव्यवस्थांमध्ये परावृत्त करतात. अशा आव्हानांना तोंड देण्यासाठी द्विपक्षीय दृष्टीकोन आवश्यक आहे. तरुण मतदारांना पटवून देणे की त्यांचे मुद्दे महत्त्वाचे आहेत आणि सरकार आणि धोरणात्मक संस्थांनी सहभागात्मक दृष्टिकोनातून गांभीर्याने घेतले आहेत. भारताच्या निवडणुका आणि लोकशाहीमध्ये सक्रिय तरुणांचा सहभाग सुलभ करण्यासाठी निवडणूक सुधारणा आवश्यक आहे.

भारतीय लोकशाहीत युवकांची भूमिका :

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असली तरी, आज देशातील राज्यकारभार व देशातील युवकांचा नगण्य सहभाग पाहता लोकशाहीचे वाईट दिवस आहे, असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. देशाला या परिस्थितीतुन बाहेर काढुन लोकशाहीला प्रगल्भ बनवण्याचे काम, युवक करु शकतात म्हणून भारतीय लोकशाहीत युवकांचा सहभाग आणि भूमिका अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे.

सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न :

वर्तमान परिस्थितीत समाजकारण आणि राजकारण वैयक्तिक स्वार्थासाठी अधिक होत असल्याचे दिसून येते. परंतु युवकांनी सक्रिय राजकारणात सहभाग घेतल्यानंतर सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे. वर्ग, जात, पंथ, धर्म, लिंग, स्थान यावरुन नागरीकांत कोणताही भेदभाव होणार नाही, याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. लोकशाहीत विशिष्ठ वर्गांना खास सवलती दिल्यास बंधुभावाच्या भावनेला तडे जातात व समाजाच्या एकात्मतेला बाधा पोहचते.? भारतीय संविधानाने दिलेल्या दर्जा व संधीची समानता प्राप्त कशी करता येईल, यासाठी प्रामाणिकपणे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

सुशिक्षित युवकांचा राजकारणात सक्रीय सहभाग:

भारतीय राजकारणाचा इतिहास पाहता कमी शिकलेले व म्हातारपणाकडे झुकलेल्या राजकारण्यांची संख्या अधिक दिसून येते. सध्या भारतीय राजकारणाची अत्यंत गढूळ स्थिती असल्याचे दिसून येते. म्हणून सुशिक्षित युवकांनी आता केवळ टिका न करता प्रत्यक्ष राजकारणात सक्रीय सहभागी झाले पाहीजे. युवकांनी

राजकारणाबाबत उदासीन न राहता निर्णयप्रक्रियेत भाग घेतला पाहिजे. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणासाठी प्रयत्न भारतीय लोकशाहीत महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असते, असे असतांना युवकांनी समाजाच्या गरजा लक्षात घेऊन तेथील राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, शिक्षण इत्यादीबाबतचा निर्णय घेणे आवश्यक आहे.

युवकांचे धर्मनिरपेक्ष राजकारण:

भारतात आज देखील जात, धर्म, पंत आणि वर्ण या आधारावर मोठ्याप्रमाणात राजकारण होतांना दिसून येते. प्रसंगी राजकारणासाठी व सत्तेसाठी जाती धर्मांमध्ये भांडणे लावली जातात, दंगल घडवली जात असल्याचे आपणास दिसून येते. भारतासारख्या धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रातराज्यघटनेने सर्व धर्माना समान मानले आहे. त्यामुळे धर्माच्या नावावर राजकारण करणाऱ्या राजकारण्यांना युवकांनी साथ देवू नये. सामान्य जनतेच्या मनात धर्माधिष्ठीत राजकारणाऐवजी विकासाच्या राजकारणाचा दृष्टीकोन कसा निर्माण होईल यासाठी जागृतीची आवश्यकता आहे. युवकांनी ही भूमिका बजावणे आवश्यक आहे.

भारतात व्यक्तींच्या व समुहाच्या आयुष्यात जातीला महत्त्व असल्यामुळे राजकीय क्षेत्रात तिला मध्यवर्ती स्थान मिळाले आहे तसेच राजकीय नेत्यांनी धार्मिक भावना भडकुन सत्ता मिळवण्याचा प्रयत्न केला व जात, धर्मयुक्त राजकारण या देशात सुरु झाले. युवकांनी सक्रिय राजकारणात येतांना जात, धर्म दूर ठेवुन आम्ही सर्वजन फक्त भारतीय आहोत हा विचार समोर ठेऊन काम केले पाहिजे. शिक्षणाव्दारे व प्रसार माध्यमांव्दारे जनतेला सुशिक्षित, सुजाण बनविली पाहिजे. सुशिक्षीत, सुसंस्कृत युवा पिढी राष्ट्रीय एकात्मतेचे अंतिम उद्दिष्ट साध्य करुन लोकशाही प्रस्थापित व यशस्वी करु शकते.?जातीयतेचा अडसर दूर करण्यासाठी शासन, राजकीय व सामाजिक कार्यकर्ते यांच्याबरोबर युवकांनी जबाबदारीने व जाणीवेने जाती निर्मुलनाचे कार्य सातत्याने केले पाहिजे.

युवकांना सार्वजनिक जबाबदारीची जाणिव:

लोकशाहीची संकल्पनाच जनसहभाग आणि सार्वजनिक जबाबदारी जोपासण्यासाठी झालेली आहे. लोकशाहीमध्ये राज्यकारभार हा अधिकाधिक लोकाभिमुख होत जातो आणि राज्याचे कार्यक्षेत्र वाढत जाते. अशावेळी सरकारी मालमत्तेची नासधूस करणे, भ्रष्टाचार करणे तसेच सार्वजनिक मालमत्तेबाबत बेजबाबदार बनने या गोष्टी लोकशाहीला मारक आहेत. म्हणून सार्वजनिक जबाबदारीची जाणीव निर्माण करुन त्यानुसार आचरण युवकांनी केले पाहिजे. बघणारी किंवा दुर्लक्ष करणारी वृत्ती उपयोगाची नाही. कोणत्याही पक्षाचे अथवा गटाचे सरकार असले तरी ते आपले सरकार असते, म्हणून कोणतेही सरकार परके नसते. नाईलाज म्हणून आम्ही कायदे पाळतो, कर भरतो अशी वृत्ती लोकाशाहीस घातक आहे याची जाणीव युवकांनी ठेवणे आवश्यक.

आर्थिक - भाषिक विषमता नष्ट करणे :

भारतात गरीब श्रीमंतांची दरी खूप मोठी आहे आणि ती दरी आणखी दिवसेंदिवस वाढतच असल्याचे आपणास दिसून येत आहे. या आर्थिक विषमतेमुळे आज भारतीय समाज पुर्वी कधीच नव्हता एवढा दोन वर्गात विभक्त झाला आहे. याच गोष्टी लोकशाही व्यवस्थेला मारक आहेत. देशातील राजकीय जीवन निरोगी, उदारमतवादी व नीतीपुर्ण होण्यावरही लोकशाहीचे भवितव्य अवलंबुन आहे. त्यामुळे भारतीय युवकांनी लोकशाहीत सहभाग घेऊन आर्थिक समता प्रस्थापित करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावा. आपण सर्वजण भारतीय आहोत ही भावना निर्माण होणे आज गरजेचे आहे. समाजवादाचे उद्दिष्ट साध्य होण्याच्या दृष्टीने जाणीवपुर्वक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. ग्रामिण भारत व शहरी इंडिया यातील दरी दूर करण्यासाठी म. गांधीनी सांगितलेल्या खेडयांकडे चला या विचारांचा अंगीकार करणे आज आवश्यक आहे. त्यामुळे ग्रामिण भारताचा विकास करण्यासाठी युवकांनी पुढे येणे आवश्यक आहे. प्रत्येकजण शहराकडे धाव घ्यायला लागल्यास ग्रामिण भारताच्या विकासाचा प्रश्न उभा राहिल म्हणून ग्रामीण भागातून तरुणांनी शहराकडे धाव न घेता ग्रामिण भागातच व्यवसाय सुरु करण्याचा व परिसराचा विकास करण्याचा संकल्प केला पाहीजे, तेव्हाच आर्थिक समता प्रस्थापित होण्यास मदत होईल.

आपल्या देशातील राजकारणावर आज देखील भाषेचा मोठा प्रभाव दिसून येतो. भाषिक विविधता, भाषिक निष्ठा आणि भाषिक अस्मीतांसाठी उग्र लढे लढण्याची तयारी या तिन्ही दृष्टींनी भारतीय राजकारणाला भाषा या घटकाने प्रभावित केले आहे. मात्र भारतासारख्या पुर्वापार बहुभाषिक असलेल्या राष्ट्राची एकच राष्ट्रभाषा असणे शक्य नाही व आवश्यकही नाही हे सर्वप्रथम लक्षात घ्यायला पाहिजे. हा देश नेहमीच बहुभाषिक होता आणि तरीही विविध भागांतील व्यक्तींचे संप्रेषणही निर्वेधपणे घडत होते. तेव्हा भाषिक विविधता आणि एकेका भाषेचे प्रांतिक पातळीवर झालेले सिमांकन या भारताच्या भाषिक रचनेच्या वैशिष्टयांचे भान युवकांनी ठेवूनच इथल्या भाषिक अस्मीतांचा राष्ट्रीय एकात्मतेच्या संदर्भात विचार करणे आवश्यक आहे.

नैतिक व चारित्र्यवान युवक :

देशातील प्रत्येक क्षेत्रात आणि विभागात भ्रष्टाचार बोकाळल्याचे आपणास दिसून येत आहे. वेगवेगळ्या प्रकारच्या भ्रष्टाचाराची मोठी समस्या आज देशासमोर उभी राहिली आहे. जेव्हा सेवा संकल्प बनते तेव्हा आदर्श नागरी समाज निर्माण करते. मात्र सेवा जर मजबुरी बनली तर ती भ्रष्टाचारी नागरीक निर्माण करते. त्यासाठी नैतिकेतेचे वचारित्र्याचे संवर्धन करणे आवश्यक आहे. प्रामुख्याने राजकारण व प्रशासनात येणाऱ्या युवकांनी नैतिकता व चारित्र्य जपण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. चारित्र्य शुध्द असणे हे ऐक्य भावनेसाठी अत्यावश्यक असते. राज्यकर्ते आपल्याला लुबाडतात,

फसवतात अशी झालेली जनतेची धारणा बदलण्यासाठी युवकांनी राजकारणात येतांना स्वार्थ व भ्रष्ट कृत्यांना कायमचे दूर ठेवले पाहिजे.

माहितीचा अधिकार हा राजकारणातील भ्रष्ट पदाधिकारी व प्रशासनातील अधिकारी यांच्यावर अंकुश ठेवण्याचे सामान्य नागरिकांच्या हातातील महत्त्वाचे शस्त्र आहे. जे की लोकशाही व्यवस्थेला देखील मजबूत करण्याचे महत्त्वाचे साधन आहे. माहितीचा अधिकाराचा उपयोग करुन युवकांनी ज्या ज्या ठिकाणी नैतिकतेचे पतन व भ्रष्टाचार होत आहे त्या त्या ठिकाणची माहिती घेवून भ्रष्टाचार उघड केला पाहिजे. माहितीच्या अधिकाराचा युवकांकडून होणारा वापर निश्चितच समाधानाची गोष्ट आहे. परंतु अशा युवकांच्या जीवाला देखील धोका निर्माण होत आहे, यासाठी देखील त्यांना संरक्षण देणे गरजेचे आहे.[१०] सत्ता आणि जनता यांच्यातील अंतर जेव्हा नष्ट होईल, तेव्हा भ्रष्टाचार संपुष्टात येईल कारण; केंद्रीकरण जेवढे जास्त तेवढे जनता व निर्णय केंद्र यांच्यातील अंतर जास्त होते आणि भ्रष्टाचाराला रान मोकळे होते. तसेच भ्रष्टाचाराविरोधात युवकांनी समाजजागृती केली पाहीजे कारण; समाजातुन दडपण आल्यावर शासन - प्रशासनाला पारदर्शक होण्याशिवाय पर्याय उरणार नाही.

निष्कर्ष:

१. लोकशाही हा अत्यंत लोकप्रिय शासनाचा प्रकार मानला गेला आहे. त्यामुळे संपूर्ण जगात आज लोकशाहीला प्राधान्य मिळाले आहे. भारताला संविधानिकदृष्ट्या लोकशाहीचा प्रवास सुरू करून ७५ वर्षे पूर्ण झाले आहेत. भारतीय लोकशाहीला ७५ वर्षापासून आपल्या नागरिकांच्या सक्रिय सहभागामुळे टिकून आहे. या ७५ वर्षांमध्ये भारतीय लोकशाही समोर अनेक आव्हाने उभी आहेत.

२. भारत हा युवकांचा देश असून, भारतीय लोकशाहीत युवकांची भूमिका महत्त्वाची आहे.भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य हे जागृत लोकांच्या खांद्यावर आहे.लोकशाही उघडपणे उलथून टाकली जात नसली तरी गेल्या दशकामध्ये लोकशाही संस्था आणि त्यास उत्तरदायी असणाऱ्या यंत्रणा जाणीवपूर्वक कमकुवत करण्यात येत आहे.

३. देशात द्वेषपूर्ण संस्कृती जाणीवपूर्वक निर्माण केली जात आहे. त्यामुळे विविध समस्यांना घेऊन ध्रुवीकरण केले जात आहे. आजपर्यंत लोकशाही समोरील विविध आव्हानांचा सामना यशस्वी करण्यात आला आहे. तरीपण भारतीय लोकशाही यशस्वीपणे टिकून राहील की नाही, भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य कायम राहील की नाही याची जबाबदारी आता युवकांच्या खांद्यावर आहे.

शिफारशी:

१. लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होण्याची गरज निर्माण करण्यासाठी समस्यांचा विस्तार आणि अनुरूप केला जाऊ शकतो. ऑनलाइन प्रक्रिया वाढविण्यावर आणि सरकारी कार्यालयांना अनेक भेटी कमी करण्यावर लक्ष केंद्रित करून मतदार नोंदणी प्रक्रिया सुलभ करणे आवश्यक आहे. या हस्तक्षेपांमुळे शहरी भागातील निवडणुकांमध्ये तरुणांचा कमी सहभाग आणि त्यानुसार धोरणे आखली पाहिजेत. भारताच्या निवडणूक ता त्यांच्या मूळ ठिकाणी मतदान करण्याचे मार्ग स्वीकारले पाहिजेत.

२. युवक हा भारतीय लोकशाहीचा महत्त्वपूर्ण घटक असून, भारतीय लोकशाहीत भर भक्कमपणे मजबूतरित्या उभी करायची असेल वा टिकवून ठेवायची असेल तर युवकांची भूमिका खूप महत्त्वपूर्ण आहे. म्हणून युवकांनी भारतीय लोकशाही कडे लक्ष वेधून भारतीय राजकारणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावून भारतीय लोकशाहीला पुन्हा नव्याने मजबूत करण्याचे कार्य करावे.

३. भारतात शिक्षण, नोकरी, लग्न आणि कामासाठी तरुणांचे स्थलांतर वाढत आहे. भारताच्या निवडणूक आयोगाने अशा स्थलांतरित तरुणांसाठी, शहरी आणि ग्रामीण भागातील, घरी परत न जाता त्यांच्या मूळ ठिकाणी मतदान करण्याचे मार्ग स्वीकारले पाहिजेत. या उद्देशासाठी सरकारने आपल्या डिजिटल इंडिया उपक्रमाच्या यशाचा लाभ घेतला पाहिजे. यामुळे स्थानिक राजकारणात तरुणांपुरते मर्यादित न राहता स्थलांतरितांच्या प्रश्नांवर अधिक लक्ष केंद्रित केले जाईल. डिजिटल हस्तक्षेपांव्यतिरिक्त अशा समस्यांसाठी सर्व संबंधित सामाजिक भागधारकांच्या द्विपक्षीय सहभागासह समन्वित आंतर-विभागीय पुढाकार आवश्यक आहे.

४. भारताने तरुणांसाठी समान संधी सुनिश्चित करून, भारताच्या लोकशाहीशी त्यांच्या उत्पादक सहभागाचा मार्ग मोकळा करणे आवश्यक आहे. अद्वितीय लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांशाचा जास्तीत जास्त उपयोग केला पाहिजे. एक कार्यशील, दोलायमान, प्रातिनिधिक आणि समक्रमित लोकशाही म्हणून भारताची भूमिका केवळ देशांतर्गत घडामोडींमध्येच नाही तर आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठांवरही महत्त्वाची आहे. विशेषतः जेव्हा जगभरात हुकूमशाहीकडे वळण असते. शहरी भारतात अधिकाधिक तरुण मतदार नोंदणी सुनिश्चित करणे ही पहिली पायरी आहे.

थोडक्यात, लोकशाही देशात युवक हा महत्त्वाचा व जबाबदार घटक आहे. युवकांच्या ठिकाणी लोकशाही पेलण्याचे सामर्थ्य निर्माण होणे आवश्यक आहे व त्यासाठी गुणवत्ता सिध्द करण्याची आवश्यकता आहे. आज सुदैवाने भारतीय लोकशाहीसमोर असणारी आव्हाने पेलण्यास भारतीय युवकांकडे क्षमता आहे. त्यांनी आपली क्षमता लक्षात घेवून आव्हानांचा विचार असल्यास व आपल्यातील सुयोग्य नेतृत्व क्षमता विकसीत केल्यास देशासमोरील आव्हाने ते सहज सोडवू शकतील.

संदर्भ सूची :-

१. बोराळकर कृ. दि. (२०१५), 'राजकीय सिद्धांत', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. पृष्ठ क्र. १७८
२. गौर पी. पी., मराठा आर के (२००४), "लोकतांत्रिक विकेंद्रीकरण आणि ग्रामीण विकास,"अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, पृष्ठ क्र १०७ व १०८.
३. वराडकर र. घ. (२००३), 'राजकीय सिद्धांताची मुलतत्वे,' निराली प्रकाशन, पुणे. पृष्ठ क्र. १३४
४. यादव योगेंद्र, पळशीकर सुहास, पीटर डिसूजा (अनु. २०१०), 'लोकशाही जिंदाबाद', समकालीन प्रकाशन, पुणे. पृष्ठ क्र. २९
५. सारथी अरुण (१९९८),'भारतीय लोकशाही शोध आणि आव्हाने', रविराज प्रकाशन, पुणे.
६. टंडन बिशन (२००९),'जनतंत्र और प्रशासन', सामाजिक प्रकाशन, नई दिल्ली.
७. भांबरी चंद्रप्रकाश (२०१३),'भारत में लोकतंत्र', नेशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नई दिल्ली.
८. कांबळे बाळ, खांदवे एकनाथ (२०१२), भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
९. शर्मा रश्मी (२०२१), "लोकतंत्र एवं शासन,"एस बी पी डी पब्लिकेशन, आगरा

2

भारतातील लिंग असमानता : सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक परिमाणांचा अभ्यास

डॉ.आर.डी.खताळ
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री शिवाजीराव पंडित कला विज्ञान आणि वाणिज्य
महाविद्यालय शिवाजीनगर गढी

प्रस्तावना

आपल्याला २१ व्या शतकातील भारतीय असण्याचा अभिमान आहे जो एका मुलाच्या जन्माच्या वेळी आनंद साजरा करतो आणि जर एखाद्या मुलीचा जन्म झालातरकोणताहीउत्सव साजरा केला नाही. स्त्रीला देवी मानतात, परंतु आम्ही तिला मानवा म्हणून ओळखण्यास नकार दिला. आम्ही देवीची उपासना करतो, परंतु मुलींचा शोषण करतो. आतापर्यंत स्त्रियांबद्दलचा आपला दृष्टिकोन,आपले विचार आणि शिकवण आपल्या कृतींपेक्षा भिन्न आहेत. भारतातील लिंग असमानता म्हणजे भारतातील पुरुष आणि महिलांमधील आरोग्य, शिक्षण, आर्थिक आणि राजकीय असमानता.विविध आंतरराष्ट्रीय लिंग असमानता निर्देशांक या प्रत्येक घटकावर तसेच एकत्रित आधारावर भारताला वेगवेगळ्या प्रकारे क्रमवारी देतात आणि हे निर्देशांक वादग्रस्त आहेत. लिंग असमानता आणि त्यांची सामाजिक कारणे, भारतातील लिंग गुणोत्तर, महिलांचे आयुष्यभराचे आरोग्य, त्यांचे शैक्षणिक यश आणि अगदी त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीवर परिणाम करतात. यामुळे पुरुषांसाठी समान कायदे अस्तित्वात येण्यासहीअडथळा येतो.भारतातील लिंग असमानता ही एक बहुआयामी समस्या आहे जी प्रामुख्याने महिलांशी संबंधित आहे, परंतु पुरुषांवरही परिणाम करते.जेव्हा भारताच्या लोकसंख्येचे संपूर्णपणे परीक्षण केले जाते, तेव्हा महिला अनेक गैरसोयीच्या स्थितीत आहेत. जरी भारतीय संविधानाने पुरुष आणि महिलांना समान अधिकार दिले असले तरी, लिंग असमानता कायम आहे.संशोधनातून असे दिसून आले आहे की कामाच्या ठिकाणी देखील अनेक क्षेत्रात लिंगभेद प्रामुख्याने पुरुषांच्या बाजूने असतो. भेदभाव महिलांच्या जीवनातील अनेक पैलूंवर परिणाम करतो.

लैंगिक समानता संकल्पना

लिंग समानता म्हणजे पुरुष आणि महिला यांच्यातील समानता, लिंगभाव, रूढी आणि पूर्वग्रहांशिवाय विकास करण्याचे आणि निवड करण्याचे स्वातंत्र्य, महिला आणि पुरुषांच्या वेगवेगळ्या वर्तनांचा, आकांक्षांचा आणि गरजांचा विचार केला जातो, त्यांचे मूल्यमापन केले जाते आणि त्यांना समान प्राधान्य दिले जाते. याचा अर्थ असा नाही की महिला आणि पुरुषांनी समान व्हावे, परंतु त्यांचे हक्क, जबाबदाऱ्या आणि संधी ते पुरुष आहेत की स्त्री यावर अवलंबून नाहीत". म्हणूनच, लिंग असमानता म्हणजे जेव्हा महिलांना सुविधा, संधी आणि संसाधनांवर कमी प्रवेश आणि नियंत्रण असते. शिक्षणाच्या बाबतीत हे शिक्षणाचा अधिकार, तसेच शिक्षणातील अधिकार आणि शिक्षणाद्वारे अधिकार म्हणून समजले पाहिजे. शिक्षणाच्या अधिकाराकडे अर्थपूर्ण प्रगती मोजणे हे लिंग समानतेच्या दिशेने प्रगतीचे मूल्यांकन करण्याचे पहिले पाऊल आहे. पुरुष आणि महिलांच्या हक्कांना आधार देणारी परिमाणात्मक आणि गुणात्मक माहिती आणि घटनांचे मूल्यांकन करणे देखील आवश्यक आहे

UNDP च्या मानव विकास निर्देशांकात (HDI) प्रौढ साक्षरता दर आणि एकत्रित प्राथमिक, माध्यमिक आणि तृतीयक सकल नोंदणी प्रमाण (GERS) हे निर्देशक म्हणून वापरले जातात. माध्यमिक स्तरावरील नोंदणीचा वाटा हा मानव विकास निर्देशांकाचा एक घटक असल्याने, या पेपरमध्ये खुल्या शाळेत लिंगभावाबाबतची परिस्थिती अधोरेखित करण्यासाठी विचारात घेतलेल्या निर्देशकांपैकी एक आहे, ज्याला लिंगभाव समानता निर्देशांक (GEI) म्हणतात, जो एक तुलनात्मक निर्देशांक आहे. या मापनावर, भारत अनेक वर्षांपासून जगभरातील टॉप २० देशांमध्ये स्थान मिळवत आहे, २०१३ मध्ये तो ९ व्या क्रमांकावर आहे - हा गुण डेन्मार्क, स्वित्झर्लंड, जर्मनी, फ्रान्स आणि युनायटेड किंग्डमपेक्षा भारताच्या राजकीय सक्षमीकरणात कमी लिंग असमानता दर्शवितो. पंतप्रधानांपासून ते विविध राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांपर्यंत, भारतीय मतदारांनी अनेक दशकांपासून महिलांना त्यांच्या राज्य विधानसभा आणि राष्ट्रीय संसदेत मोठ्या संख्येने निवडून दिले आहे.

भारतातील लिंग असमानता या संशोधन पेपरच्या अनुषंगाने निश्चित केलेली उद्दिष्टे खालील प्रमाणे

१. भारतातील लिंग असमानता तपासणे

२. भारतातील विविध क्षेत्रात असलेली लिंग असमानता तपासणे

भारतातील लिंग असमानता या विषयाच्या अनुषंगाने निश्चित केलेली गृहीतके खालील प्रमाणे आहेत

१. भारतात पारंपरिक काळापासून लिंग असमानता अस्तित्वात आहे

२. आधुनिक काळात विविध कायद्याद्वारे भारतात लिंग समानता आणण्याचा प्रयत्न केला जात आहे

२०१४ च्या लोकसभा सार्वत्रिक निवडणुकीत महिलांचे मतदान ६५.६३% होते, तर पुरुषांचे मतदान ६७.०९% होते. भारतातील १६ राज्यांमध्ये, पुरुषांपेक्षा महिलांनी जास्त मतदान केले. एप्रिल-मे २०१४ च्या भारतीय संसदेच्या निवडणुकीत एकूण २६०.६ दशलक्ष महिलांनी मतदानाचा हक्क बजावला. १९९३ मध्ये भारताने ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्ती मंजूर केल्या, ज्यामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांच्या प्रतिनिधित्वासाठी ३३ टक्के कोटा प्रदान करण्यात आला. या सुधारणा १९९३ मध्ये लागू करण्यात आल्या. घनी आणि इतरांच्या मते, याचा भारतातील महिलांच्या सक्षमीकरणावर अनेक क्षेत्रात मोठा परिणाम झाला आहे.अडथळ्याना तोंड द्याव लागत अस म्हटल आहे. याताल काही अडथळ्यांमध्ये संस्थात्मक कर्जाची कमतरता समाविष्ट आहे जी व्यवसाय विस्तारण्याच्या बाबतीत नकारात्मक परिणाम दर्शवते.याव्यतिरिक्त, या क्षेत्रातील महिलांना त्यांच्या व्यावसायिक कामासाठी औपचारिक नियुक्त जागेची कमतरता असू शकते आणि समाजात त्यांच्या अधिक खुल्या उपस्थितीमुळे त्यांना लिंगभेद हिंसाचाराचा सामना करावा लागू शकतो.भारतातील मंदिरांमध्ये फळे किंवा फुले विकणे यासारखे व्यवसाय उपक्रम करणे, जे एका विशिष्ट मर्यादपलीकडे महिला उद्योजकांच्या पुढील विकासात अडथळा आणते. कॉलिन विल्यम्स आणि अंजुला गुर्टू यांच्या या अभ्यासात उद्योजकतेच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या विविध महिलांच्या वैयक्तिक मुलाखतींच्या स्वरूपात डेटा देखील गोळा केला गेला. अभ्यासात, महिला उद्योजकांमधील व्यवसायांच्या श्रेणी खालीलप्रमाणे परिभाषित केल्यागेल्या.गृह,सहाय्यक, विक्रेते, कार्यालय सहाय्यक आणि दुकान सहाय्यक.अभ्यासातील निष्कर्षांवरून असे दिसून आले की, या उद्योजक महिला इतर उद्योगांमध्ये काम करणा?या त्यांच्या काही समकक्षांप्रमाणे नोकरीची सुरक्षितता चिंतेचा विषय मानत नव्हत्या. तथापि, या महिलांसाठी एक प्राथमिक चिंता म्हणजे पर्यायी रोजगाराचा अभाव ज्यामुळे सुरुवातीला त्यांना उद्योजकीय काम करण्यास प्रवृत्त केले गेले, जरी उद्योगात पाय रोवल्यानंतर हळूहळू आर्थिक फायदे मिळत गेले.

व्यावसायिक असमानताभारतातील महिला आता काम सोडून जात आहेत. अर्थव्यवस्था आता सातत्याने वाढत आहे परंतु महिलांचा दर अजूनही प्रचंड घसरत आहे. २०२३ पर्यंत अर्थव्यवस्थेचा दर ६.८ टक्के होता. महिलांना आता शिक्षणाची अधिक संधी आहे परंतु काम करणाऱ्या महिलांची संख्या २००५ मध्ये ३२ टक्क्यांवरून २०२३ मध्ये १९ टक्क्यांपर्यंत घसरली आहे.सध्याच्या अर्थव्यवस्थेत महिला कामगारांचा मागोवा घेणे कठीण आहे कारण त्यांना नेहमीच त्यांच्या कामाचे पैसे दिले जात नाहीत. बहुतेक महिला घराची काळजी घेण्यासाठी काम सोडून गेल्या आहेत, उदाहरणार्थ, कुटुंबाच्या शेतात काम करणे किंवा घराची काळजी घेणे. ज्या महिलांना अतिरिक्त उत्पन्नाची आवश्यकता असू शकते त्या देखील प्रामुख्याने काम करत नाहीत कारण त्यांना काम किंवा राहण्यायोग्य वेतन मिळत नाही. इतर महिला शिक्षणासाठी काम सोडून जात आहेत किंवा नवीन जीवन सुरू करण्यासाठी भारतातून स्थलांतर करत आहेत.जरी कायदे महिलांना कर्ज देण्यास समर्थन देतात आणि महिलांना लक्ष्य केलेले सूक्ष्म कर्ज कार्यक्रम भरपूर प्रमाणात उपलब्ध असले तरी, मालमत्तेच्या मालकीचे प्रमाण कमी असल्याने महिलांना अनेकदा बँक कर्जासाठी तारण नसते आणि सूक्ष्म कर्ज योजना जबरदस्तीने कर्ज देण्याच्या पद्धतींसाठी छाननीच्या कक्षेत आल्या आहेत. जरी अनेक सूक्ष्म कर्ज कार्यक्रम यशस्वी झाले आहेत आणि समुदाय-आधारित महिला स्वयं-मदत गटांना प्रोत्साहन दिले गेले आहे,

२०१३ मध्ये महिलांचा कामगार सहभाग दर ८०.७% होता. १४० देशांमध्ये सदस्य असलेली जगातील सर्वात मोठी मानव संसाधन संघटना, सोसायटी फॉर ह्युमन रिसोर्स मॅनेजमेंटच्या नॅन्सी लॉकवुड यांनी २००९ च्या अहवालात लिहिले की महिला कामगार सहभाग पुरुषांपेक्षा कमी आहे, परंतु १९९० पासून तो वेगाने वाढत आहे. २००१ मध्ये भारतातील ३९७ दशलक्ष कामगारांपैकी १२४ दशलक्ष महिला होत्या, असे लॉकवुड म्हणतात. ५०% पेक्षा जास्त भारतीय कामगार शेतीमध्ये कार्यरत आहेत. ग्रामीण भागातील बहुतेक पुरुष शेती करतात, तर बहुतेक महिला पशुधन देखभाल, अंडी आणि दूध उत्पादनात काम करतात. राव म्हणतात की सुमारे ७८ टक्के ग्रामीण महिला शेतीत गुंतलेल्या आहेत, तर पुरुषांमध्ये हे प्रमाण ६३ टक्के आहे. सुमारे ३७% महिला शेती करतात, परंतु त्या शेतीच्या सिंचन, तण काढणे, विणणे, रोपे लावणे आणि कापणीच्या टप्प्यात अधिक सक्रिय आहेत. २००४ मध्ये भारतात सुमारे ७० टक्के शेतीचे काम महिला करत होत्या. भारतातील चहाच्या बागांमध्ये महिलांचा कामगार सहभाग दर सुमारे ४७%, कापूस लागवडीत ४६%, तेलबिया लागवडीत ४५% आणि बागायतीत ३९% आहे.

सारांश

सार्वजनिक जीवनात महिला किती प्रमाणात सहभागी होतात, म्हणजेच घराबाहेर राहणे, हे प्रदेश आणि पार्श्वभूमीनुसार बदलते. उदाहरणार्थ, भारताच्या काही भागात, विशेषतः वायव्य भागात राहणारे पितृवंशीय कुळ, राजपूत पारंपारिकपणे घुंगट

पाळतात आणि आजही अनेक जण असेच करतात. तथापि, अलिकडच्या काळात, अधिकाधिक महिलांनी अशा सामाजिक नियमांना आव्हान देण्यास सुरुवात केली आहेः उदाहरणार्थ, ग्रामीण हरियाणामधील महिला घुंगट नाकारत आहेत. भारतात, बहुतेक लोकसंख्या ग्रामीण आहे आणि म्हणूनच, घट्ट विणलेल्या समुदायांमध्ये राहते जिथे एका महिलेला तिच्या वर्तनाद्वारे तिच्या कुटुंबाचा 'सन्मान' खराब करणे खूप सोपे आहे. कुटुंबाच्या सन्मानाची संकल्पना विशेषतः उत्तर भारतात प्रचलित आहे. इज्जत ही उत्तर भारत आणि पाकिस्तानच्या संस्कृतीत प्रचलित सन्मानाची संकल्पना आहे. इज्जत दोन्ही लिंगांना लागू होते, परंतु वेगवेगळ्या प्रकारे. महिलांनी पवित्र, निष्क्रिय आणि अधीन राहून 'कुटुंबाचा सन्मान' राखला पाहिजे, तर पुरुषांनी बलवान, धाडसी आणि त्यांच्या कुटुंबातील महिलांवर नियंत्रण ठेवण्यास इच्छुक आणि सक्षम असले पाहिजे. दिल्लीच्या आसपासचे ग्रामीण भाग भारतातील सर्वात रूढीवादी आहेतः असा अंदाज आहे की भारतातील सर्व ऑनर किलिंगपैकी ३०% पश्चिम उत्तर प्रदेशात होतात, तर हरियाणाला "जाती, विवाह आणि महिलांच्या भूमिकेच्या बाबतीत भारतातील सर्वात रूढीवादी राज्यांपैकी एक" असे वर्णन केले आहे. खोलवर पितृसत्ताक, जातीय शुद्धता ही सर्वोपरि आहे आणि विवाह यथास्थिती टिकवून ठेवण्यासाठी आयोजित केले जातात."

संदर्भ सूची :-

१. मानव विकास अहवाल २०२१/२०२२ मानवी विकास अहवाल.
२. जागतिक लिंगभेद अहवाल २०२२ जागतिक आर्थिक मंच.
३. राज्यसभेने महिला आरक्षण विधेयक मंजूर केले -द हिंदू. चेन्नई, भारत. १० मार्च २०१०.
४. रामुसॅक, बारबरा एन. (१९९९), दक्षिण आशियातील महिला

3

लिंग समानता: विशेष संदर्भ - बीड जिल्हा

(Gender Equality with Special Reference to Beed District)

प्रा.डॉ. सुनील महादेवराव जाधव
विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक, समाजशास्त्र विभाग,
जयभवानीकला व विज्ञान महाविद्यालय,
ता. पाटोदा जिल्हा बीड.

१. प्रस्तावना (Introduction)

लिंग समानता म्हणजे स्त्री आणि पुरूष यांच्यातील समान हक्क, संधी, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय सहभागामध्ये समत्व साधणे. भारतात एवं महाराष्ट्रात लिंग समानता राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय धोरणांमध्ये समाविष्ट आहे, परंतु ग्रामीण भागातील सुधारणा अजूनही खूप पट्ट्यावर नाहीत. बीड जिल्हा हे मराठवाड्यातील एक ग्रामीण, खळबळीत आणि सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या मागास जिल्हा आहे, जिथे लिंग समानतेच्या अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो.

२. संशोधनाची उद्दीष्टे (Research Objectives)

१. बीड जिल्ह्यातील लिंग समानतेची स्थिती मूल्यांकन करणे.
२. लिंग समानतेवर सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांचा प्रभाव अभ्यासणे.
३. बीडमधील विशिष्ट समस्यांचे (जसे कि लिंग गुणोत्तर, महिला आरोग्य, सामाजिक धोरण अंमलबजावणी) विश्लेषण करणे.
४. उपाय व धोरण-निर्देश सुचवणे.

३. सैद्धांतिक पार्श्वभूमी (Theoretical Background)

लिंग समानतेचा मुद्दा सामाजिक न्याय, महिला-पुरूष समान संधी, शिक्षण, आर्थिक सक्षमीकरण व आरोग्य सेवा या क्षेत्रात विस्तृत आहे. लिंग समानता संयुक्त राष्ट्रांचे शाश्वत विकास लक्ष्य (SDG-५) अंतर्गत मानली जाते. लिंग भेद (gender bias), लैंगिक भूमिकांचे भेदभाव, शिक्षण आणि आर्थिक सहभाग या घटकांना विशेष लक्ष देणे गरजेचे मानले जाते.

४. बीड जिल्ह्यातील प्रमुख संकेत (Key Indicators of Gender Equality in Beed)

४.१ लिंग गुणोत्तर(Sex Ratio) बीड जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तर आणि बाल लिंग गुणोत्तर अत्यंत चिंताजनक आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यातील वयाच्या मुलींच्या संख्येचे प्रमाण फक्त ८०१ मुली प्रति १,००० मुलां इतके होते जे महाराष्ट्रात सर्वात कमी मानले गेले.

४.२ लिंग भेदभाव आणि पूर्वजन्म लिंग-निर्णय (Gender Bias & Prenatal Sex Selection)

बीडमध्ये पूर्वजन्म लिंग-निर्णय (PCPNDT) सहित मुलींची जन्मानुमान कमी का आहे हे अभ्यासलेले आहे. जिल्हा काही काळ रेड-झोन म्हणून नोंदला गेला होता, जिथे लैंगिक पूर्वग्रह आणि अनियमिततेचे आरोप झाले होते.

४.३ महिला आरोग्य आणि कामगार हक्क (Women's Health and Work Issues)

बीड जिल्हा ऊसतोड कामगाराचा जिल्हा म्हणून परिचित आहे या जिल्ह्यामध्ये ऊस तोडणी कामगार महिलांचे(uterus removal) च्या केसेसचे प्रमाण खूप जास्त (३६%) आहे - राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा खूप जास्त. कार्याच्या कारणासाठी व पैसा कमावण्यासाठी महिलांना हे वैद्यकीय निर्णय घ्यावे लागल्याची माहिती आहे.

५. सामाजिक आणि आर्थिक घटक (Social & Economic Factors)

५.१ महिला सक्षमीकरण व स्वयं-सहाय्य समूह (SHGs):

बीड जिल्ह्यातील स्वयं-सहाय्य गट (SHGs) आणि महिला संघटना सामाजिक, आर्थिक आणि बँक कर्ज सुविधा देते.ज्यामुळे महिलांना आर्थिक निर्णयात भाग घेता येतो.

५.२ महिला आरोग्य आणि ICDS कार्यक्रम (ICDS Scheme):

जिल्हा परिषद आणि महिला बाल विकास विभागाने ICDS अंतर्गत मुलींचे-स्त्रियांचे शिक्षण, पोषण आणि आरोग्य सुविधांचे कार्यक्रम राबवले आहेत, ज्यामुळे महिला सक्षमीकरणाला पाठबळ मिळतो.

५.३ शिक्षण आणि लिंग समानता:

बीडचा साक्षरता दर राज्याच्या सरासरीपेक्षा कमी आहे आणि महिला साक्षरता दर पुरूषांपेक्षा लक्षणीयरीत्या कमी आहे.

शिक्षणातील लिंग समानता सुधारण्यासाठी विस्तृत उपाय आवश्यक आहेत.

६. समस्या व आव्हाने (Problems & Challenges)

समस्यावर्णन: २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यातील जनगण लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण ८०१ असे आहे आणि PCPNDT नियमाची कमकुवत अंमलबजावणी.

Women's Health & Work ऊस तोडणी कामगार महिलांमध्ये आरोग्याशी संबंधित गंभीर समस्या. शिक्षणातील भेद (Education Gap) महिला साक्षरता कमी, शिक्षण क्षेत्रात लिंग विभाजन. सामाजिक/आर्थिक नेतृत्व (Social Attitudes) लिंग-धारणांमुळे निर्णय-क्षमता मर्यादित.

७. उपाय व धोरण (Policy Recommendations)

१. स्वास्थ्य आणि PCPNDT नियम कार्यान्वयन: सखोल अनियंत्रीत सेटअप्सवर नियंत्रण वाढवणे.

२. स्त्री-साक्षरता आणि शिक्षण: महिला शिक्षण व कौशल्य विकासावर लक्ष.

३. आर्थिक सक्षमीकरण: महिला रोजगार, कर्ज, SHG च्या संधी व क्षमता वाढवणे.

४. समाज-जनजागृती मोहिम: सामाजिक रूढी व पूर्वग्रहाविरुद्ध माहिती प्रचार

८. निष्कर्ष (Conclusion)

बीड जिल्ह्यातील लिंग समानतेची स्थिती सुधारण्यास सामाजिक, आर्थिक, आरोग्य व प्रशासनिक उपायांची आवश्यकता आहे. लिंग गुणोत्तर, महिला-आरोग्य आणि साक्षरता हे प्रमुख मुद्दे आहेत, जे व्यापक धोरणांनी, समुदाय सहभागाने आणि समन्वयात्मक कार्यक्रमाने यामध्ये सुधारणा करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची :-

1. जनगणना अहवाल
2. Beed district details & sex ratio data.
3. Beed district & pre-natal sex determination issues.
4. Women's health and hysterectomy research.
5. ICDS & women development programs in Beed.
6. Women empowerment & SHG efforts.

4

महिला सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने

प्रा. सुरेंद्र सुंदरराव तांदळे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
कला महाविद्यालय, नांदुरघाट
ता. केज, जि. बीड.

प्रस्तावना :

महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना व्यापक अर्थाने वापरली जाते. महिला सक्षमीकरणात महिलांचा सर्वांगीण विकास करण्याकरिता सुविधा, योजना, कायदे केले जातात. त्या सर्वच घटकांचा समावेश महिला सक्षमीकरणात होतो. भारतात १८ व्या शतकापासून महिलावरील बंधने, अनिष्ट प्रथा, परंपरा बंद करून त्यांना शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक दृष्टीने सशक्त बनविण्याकरिता शासन, स्वयंसेवी व सेवाभावी संस्था वेगवेगळ्या योजना राबवीत आहेत. तर महिलांच्या सर्वांगीण संरक्षणाकरिता केंद्र व राज्य शासन वेगवेगळे कायदे करीत आहे. या योजना व कायद्यांच्या माध्यमातून महिलांच्या घडवून आणल्या जाणाऱ्या विकास प्रक्रियेला महिला सक्षमीकरण असे म्हटले जाते.

महिला सक्षमीकरणाकरिता महिलांना शैक्षणिक सुविधा, उद्योग, व्यवसाय करण्याकरिता अर्थसहाय्य, त्यांना आर्थिक तरतुदी करिता अनुदानित आर्थिक कर्ज पुरवठा, व्यावसायिक प्रशिक्षण विनामूल्य, व्यवसायिक उपकरणे इत्यादी सुविधा दिल्या जात आहेत. तसेच महिलांना सर्वांगीण संरक्षण मिळावे याकरिता केंद्र व राज्य शासन वेगवेगळे कायदे करीत आहे जसे की, वारसा हक्क, प्रौढ विवाह ,घटस्फोट, पोटगी, हुंडा प्रतिबंध, लैंगिक छेडछाड प्रतिबंध, कौटुंबिक हिंसा, हत्या व आत्महत्या, गर्भलिंग चिकित्सा इत्यादी. या कारणामुळे महिलांना वैयक्तिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, आर्थिक सुरक्षितता देण्यात आली आहे. तर महिलांनी स्वावलंबी व्हावे, स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करून व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करावा, स्वाभिमानाने जीवन जगावे याकरिता वेगवेगळे उद्योग, व्यवसाय, रोजगार निर्मितीच्या योजना सुरू केल्या आहेत. महिलांचा शैक्षणिक विकास व्हावा याकरिता बारावीपर्यंत मोफत शिक्षण, उच्च शिक्षणाकरिता फीस मध्ये सवलत, व्यावसायिक शिक्षणावर आरक्षण देण्यात आले आहे. तर राजकारण, आर्थिक क्षेत्रात राजकारणाची तरतूद करण्यात आली आहे.

महिलांच्या सक्षमीकरणाकरिता वेगवेगळ्या सुविधा, योजना, कायदे केले जात असले तरी महिलांच्या सक्षमीकरणात अनेक समस्या आहेत. या समस्यांचे अध्ययन करण्याकरिता सदरील विषयाची प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता निवड करण्यात आली आहे. सदरील संशोधनाच्या उद्दिष्टांची मांडणी खालील प्रमाणे करण्यात आली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. महिला सक्षमीकरणाचे स्वरूप अभ्यासणे.
२. महिला सक्षमीकरणाच्या घटकांचे अध्ययन करणे.
३. महिला सक्षमीकरणातील समस्यांचा अभ्यास करणे.
सदरील उद्दिष्टांच्या पूर्तते करिता पुढील प्रमाणे गृहीतकांची मांडणी करण्यात आली.

गृहीतके :

१. महिला सक्षमीकरणाचे स्वरूप शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आहे.
२. महिला सक्षमीकरणाचे कायदे, योजना आणि व्यावसायिक सुविधा हे घटक आहेत.
३. महिला सक्षमीकरणात कौटुंबिक, सामाजिक आणि वैद्यकीय, वैयक्तिक स्वरूपाच्या समस्या आहेत.

प्रस्तुत गृहीतकांच्या पडताळणी करिता खालील प्रमाणे संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती :

सदरील शोधनिबंधाच्या मांडणी करिता प्रामुख्याने वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला आहे. तर तथ्य संकलनाकरिता दुतीय स्त्रोतांमधील प्रकाशित तथ्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ,वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, पाक्षिक, मासिक, वार्षिक अंक, शासनाचे अहवाल इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला आहे. तर अप्रकाशित तथ्यामध्ये एम.फील., पीएच.डी. चे प्रबंध, खाजगी संस्थांचे अहवाल, संगणकावरील सांकेतिक स्थळे इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विषय प्रतिपादन :

भारतात १८ व्या शतकापासून महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. यामध्ये महिलांना पुरुषासमान दर्जा, अधिकार, स्वातंर्त्य देण्याकरिता ब्रिटिश शासनाने अनेक कायदे केले. तसेच सती प्रथा बंद, प्रौढ विवाह, संमती विवाहाचे कायदे केले. महिलांना शिक्षण मिळावे याकरिता शाळा, महाविद्यालयाची सुविधा करण्यात आली. तर १९ व्या शतकामध्ये महिलांना स्वातंर्त्य चळवळी, संघटना, राजकीय पक्ष यामध्ये सहभागी करून घेण्यात आले. स्वातंर्त्य उत्तर काळात महिला संबंधीच्या अनिष्ट प्रथा, परंपरा कायद्याने बंद करण्यात आल्या, महिलांच्या शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक विकासाकरिता वेगवेगळ्या योजना व कायदे केले.

महिला सक्षमीकरणाचे स्वरूप :

महिला सक्षमीकरण ही विस्तर्त संकल्पना आहे. यामध्ये महिलांना व्यक्ती स्वातंर्त्य, वैवाहिक अधिकार, शैक्षणिक स्वातंर्त्य, सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात सहभाग, उद्योग व्यवसायाच्या सुविधा, आर्थिक मदत इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. या महिला सक्षमीकरणाकरिता केंद्र व राज्य शासन सातत्याने प्रयत्न करते. तसेच महिलांना अधिक अधिक स्वरूपात सुविधा निर्माण करून देण्याकरिता प्रयत्नशील असलेले दिसून येते. या महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे महिलांच्या विकास प्रक्रियेला गती मिळत आहे.

महिला सक्षमीकरणाचे घटक :

महिला सक्षमीकरणांमध्ये महिलांना शैक्षणिक सुविधा, शिक्षणाकरता आर्थिक मदत, शिक्षणात आरक्षण या घटकांचा समावेश होतो. तर वैवाहिक घटकांमध्ये संमती विवाह, विवाहाचा जोडीदार निवडण्याचे स्वातंर्त्य, हुंडा प्रतिबंधक कायदा, घटस्फोट, पोटगी या घटकांचा समावेश होतो. तसेच कौटुंबिक सक्षमीकरणात पती-पत्नी यांना समान अधिकार यावर नगदी संपत्तीमध्ये हिस्सा, कौटुंबिक हिंसा, प्रतिबंधक कायदा यांचा समावेश होतो. सामाजिक घटकात सामाजिक सहभाग, सामाजिक कार्याचे आयोजन, नियोजन, नेतृत्व यांचा समावेश होतो. तर राजकीय घटकात स्थानिक स्वराज्य संस्था, लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा, विधान परिषद इत्यादीमध्ये आरक्षण व सहभागाचा समावेश होतो. तर आर्थिक घटकात वारसा हक्क, शासनाच्या व्यावसायिक योजना, महिला सक्षमीकरणाकरिता मोफत व्यावसायिक उपकरणे, अल्प दरात कर्ज पुरवठा इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. या सर्व महिला सक्षमीकरणाच्या घटकांना शासन सर्वतोपरी मदत करीत आहे. तरीही महिला सक्षमीकरणाची गती अतिशय मंद आहे याचे कारण महिला सक्षमीकरणात असलेल्या समस्या होय.

महिला सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने :

१ शैक्षणिक समस्या :

केंद्र व राज्य शासन महिलांना शिक्षण मिळावे, त्यांनी ज्ञानी व्हावे, शिक्षण घेऊन नोकरी, उद्योग, व्यवसाय करावा याकरिता मोठ्या प्रमाणात शैक्षणिक सुविधा करीत आहे. परंतु ग्रामीण भागात मुलींना शाळेत पाठविण्यास माता-पिता इच्छुक नाहीत. ते मुलींना कौटुंबिक कामात गुंतवतात. तर अनेक खेड्यांमध्ये माध्यमिक, महाविद्यालयीन शिक्षणाची सुविधा नाही. शिक्षणाकरिता परगावी जाण्यासाठी रस्ते एस.टी.ची सुविधा नाही त्यामुळे मुलींना उच्च शिक्षण मिळत नाही.

२. व्यक्ती स्वातंत्र्य व मूलभूत अधिकारातील समस्या :

भारतीय राज्यघटनेने स्त्री-पुरुषांना समान व्यक्ति स्वातंर्त्य व मूलभूत अधिकार दिले आहेत. तरी मुली महिला यांना कुटुंब, समाज, समुदाय यामध्ये आपले विचार, भाव-भावना, इच्छा, आकांक्षा मांडण्यास प्रतिबंध केला जातो. त्यांच्या बौद्धिक वैचारिक क्षमतेचा विकास होत नाही.

३. वैवाहिक समस्या :

विवाह हा व्यक्तीच्या जीवनातील मूलभूत घटक आहे. वैवाहिक जीवन सुखी होण्याकरिता जोडीदार निवडण्याची संमती, विवाहाचे स्वातंर्त्य असले पाहिजे. परंतु अनेक कुटुंब, समाज, समुदाय मुली विवाहाचा जोडीदार निवडण्याचे स्वातंर्त्य देत नाहीत. तसेच विवाहात हुंडा, मानपान या समस्या आहेत. विधवा मुलींना विवाहाची मान्यता दिली जात नाही. बहुपत्नी, बालविवाह घडवून येत आहेत.

४. शासकीय योजना :

शासन महिलांचा व्यवसायिक विकास करण्याकरिता अनेक योजना राबवीत आहे. परंतु शासनाच्या योजना महिलांना माहीत नाहीत तर अनेक योजना महिलापर्यंत येत नाहीत. शासकीय अधिकारी मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार करून योजना लाभार्थींना देत नाहीत.

५. शासकीय कायदे :

केंद्र व राज्य शासनाने महिलांच्या सुरक्षिततेकरिता वेगवेगळे कायदे केले आहेत. परंतु या कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही. जसे की, बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, हुंडा प्रतिबंधक कायदा, कौटुंबिक हिंसा कायदा, वारसा हक्क, पोटगी, घटस्फोट, व्यक्ती स्वातंर्त्य इत्यादी.

६. समाजाचा दुय्यम दृष्टिकोन :

महिला संबंधी समाजाचा दुय्यम दृष्टिकोन आहे. त्यामुळे महिला सामाजिक कार्यक्रमात सहभागी होत नाहीत. तसेच सामाजिक कार्यक्रमाचे आयोजन, नियोजन करीत नाहीत. त्यांचा सामाजिक सहभाग अत्यल्प प्रमाणात आहे. त्यांचे सामाजीकरण घडून आले नाही.

७. आर्थिक समस्या :

महिलांना उद्योग, व्यवसाय करण्याकरिता आर्थिक सुविधांची तरतूद शासनाने केली आहे. यामध्ये महिलांना उद्योगाकरिता अल्प दरात कर्जपुरवठा, महिलांना महिला बचत गटाला अनुदानित कर्ज, महिलांना शेळीपालन, पशुपालन, कुकूटपालन,

कोसला उद्योग, कुटीर उद्योग इत्यादी करिता अनुदानित कर्ज पुरवठा इत्यादी योजना महिलांना माहीत नाहीत व त्या योजना गरजू महिला पर्यंत येत नाहीत.

निष्कर्ष :

१. महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना उदात्त स्वरूपाची असली तरी ती यशस्वी होण्यामध्ये अनेक समस्या आहेत.

२. महिला सक्षमीकरणांमध्ये कौटुंबिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय आव्हाने आहेत.

३. महिला सक्षमीकरण प्रभावी होण्याकरिता समस्यांचे निर्मूलन होणे आवश्यक आहे.

संशोधनाचे महत्त्व :

सदरील संशोधन हे शासन, स्वयंसेवी संस्था, सेवाभावी संस्था, समाज सुधारक, स्त्रीवादी विचारवंत इत्यादींना महिला सक्षमीकरणातील समस्या लक्षात घेण्यास सहाय्यभूत ठरेल.

सारांश :

महिला सक्षमीकरण ही महिलांना स्वावलंबी बनविणारी संकल्पना आहे. या संकल्पनेकरिता शासन विविध संस्था, समाज सुधारक सातत्याने कार्य करीत आहेत. परंतु या संकल्पनेला अडथळा निर्माण करणाऱ्या घटकांचे निर्मूलन होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :-

१. पाटील एस. पी.,"समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धती", कल्पना प्रकाशन, पुणे.२००९

२. डॉ. शुभांगी गोटे / गव्हाणे, "महिला सक्षमीकरण स्वरूप व समस्या", वरद पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.२००४

३. चौधरी राजेश,"महिला सक्षमीकरणातील समस्या", डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.२००४

४. https//www.reserchgate.net.

५. https//social welfare.wikipedia.in.

5

मानवी आरोग्यात अन्न आणि पोषणाचे महत्त्व

प्रा. टी. एस. बिडवे
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,
बाबुरावजी आडसकर महाविद्यालय,
केज ता. केज. जि बीड

गोषवारा

"निरोगी आहार म्हणजे आरोग्य राखण्यास किंवा सुधारण्यास मदत करणारा आहार. लठ्ठपणा, हृदयरोग, मधुमेह आणि कर्करोग यासह अनेक दीर्घकालीन आरोग्य धोके टाळण्यासाठी हे महत्वाचे आहे. मानवाच्या निरोगी आहारामध्ये सर्व पोषक तत्वे आणि पाणी पुरेशा प्रमाणात घेणे समाविष्ट असून ते मानवी आर्योग्याच्या दृष्टीने अत्यन्त महत्त्वाचे आहे. आपल्याला पोषक तत्वे अनेक वेगवेगळ्या पदार्थांमधून मिळू शकतात, त्यामुळे निरोगी मानले जाऊ शकणारे अनेक प्रकारचे आहारसेवन करणे गरजेचे आहे. निरोगी आहार मानवाच्या शरीरासाठी खूप फायदेशीर आहे. अन्न आणि पोषण हे मानवी आरोग्य आणि कल्याणासाठी मूलभूत घटक मानले जातात. ते जीवन टिकवून ठेवण्यात, आरोग्य राखण्यात आणि रोग रोखण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. अन्न हे केवळ उर्जेचा स्रोत नाही; ते मानवाच्या शरीराला प्रभावीपणे कार्य करण्यासाठी आवश्यक असलेले पोषक तत्वे प्रदान करत असल्याने त्याचे योगदान हे अत्यन्त मोलाचे आहे. कारण पोषण ही अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे आपले शरीर हे पोषक घटक शोषून घेत असते. प्राथमिक पोषक तत्वांमध्ये कार्बोहायड्रेट्स, प्रथिने, चरबी, जीवनसत्त्वे, खनिजे आणि पाणी यांचा समावेश होतो. आरोग्य राखण्यात यापैकी प्रत्येकाची भूमिका अद्वितीय आहे त्याचा सारासार विचार या शोधनिबंधात केला आहे. या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून या संशोधन निबंधात विचारात घेतलेल्या मुख्य क्षेत्रांमध्ये अन्न आणि पोषणाचा अर्थ आणि महत्त्व, पोषणावर परिणाम करणारे घटक, मानवी आरोग्यावर त्यांचा परिणाम आणि इष्टतम पौष्टिक आरोग्य साध्य करण्यातील आव्हाने यावर प्रकाश टाकला आहे."

कीवर्ड : अन्न, आरोग्य, कार्बोहायड्रेट्स, प्रथिने, पाणी, चरबी जीवनसत्त्वे आणि खनिजे

प्रस्तावना :

अन्न हा मानवी जीवनाचा मूलभूत घटक आहे. मनुष्यालाच नवे तर संबंध सजीव प्रजातींना अन्न आवश्यक आहे कारण या सजीव प्रजातींना कार्य करण्यासाठी उर्जा आवश्यक आहे. ती ऊर्जा शरीरात अनेक अंतर्गत प्रक्रिया करण्यासाठी देखील आवश्यक असते. रोगप्रतिकारक शक्ती चांगली काम करण्यासाठी अन्न हेच जबाबदार आहे. अन्न आणि पोषण हे प्रभावी वाढ, विकास आणि आरोग्य कल्याणासाठी आवश्यक असलेल्या घटकांपैकी एक मानले जाते. अन्न व्यक्तींना कार्ये आणि क्रियाकलापांच्या अंमलबजावणीसाठी आवश्यक असलेली ऊर्जा प्रदान करते. याव्यतिरिक्त, व्यक्ती विविध आरोग्य समस्या आणि आजारांवर उपचार करण्यास सक्षम असतात. असे अनेक अन्न पदार्थ आहेत जे व्यक्ती त्यांच्या आवडीनुसार खातात. काही व्यक्ती शुद्ध शाकाहारी असतात तर काही मांसाहारी असतात. या दोन्ही ही व्यक्तींच्या आरोग्य स्थितीला हे दोन प्रकार महत्त्वाचे मानले जातात. सर्व वयोगटातील, समुदायातील, श्रेणीतील व्यक्तींनी नियमितपणे त्यांच्या आहार आणि पोषणाकडे पुरेसे लक्ष देणे आवश्यक आहे. निरोगी आहार म्हणजे आरोग्य राखण्यास किंवा सुधारण्यास मदत करणारा आहार. लठ्ठपणा, हृदयरोग, मधुमेह आणि कर्करोग यासह अनेक दीर्घकालीन आरोग्य धोके टाळण्यासाठी हे महत्वाचे आहे.[१]

मानवाच्या निरोगी आहारामध्ये सर्व पोषक तत्वे आणि पाणी पुरेशा प्रमाणात घेणे समाविष्ट असून ते मानवी आर्योग्याच्या दृष्टीने अत्यन्त महत्त्वाचे आहे. आपल्याला पोषक तत्वे अनेक वेगवेगळ्या पदार्थांमधून मिळू शकतात, त्यामुळे निरोगी मानले जाऊ शकणारे अनेक प्रकारचे आहारसेवन करणे गरजेचे आहे. निरोगी आहार मानवाच्या शरीरासाठी खूप फायदेशीर आहे. अन्न आणि पोषण हे मानवी आरोग्य आणि कल्याणासाठी मूलभूत घटक मानले जातात. ते जीवन टिकवून ठेवण्यात, आरोग्य राखण्यात आणि रोग

रोखण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. अन्न हे केवळ उर्जेचा स्रोत नाही; ते मानवाच्या शरीराला प्रभावीपणे कार्य करण्यासाठी आवश्यक असलेले पोषक तत्वे प्रदान करत असल्याने त्याचे योगदान हे अत्यन्त मोलाचे आहे. कारण पोषण ही अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे आपले शरीर हे पोषक घटक शोषून घेत असते. प्राथमिक पोषक तत्वांमध्ये कार्बोहायड्रेट्स, प्रथिने, चरबी, जीवनसत्त्वे, खनिजे आणि पाणी यांचा समावेश होतो. आरोग्य राखण्यात यापैकी प्रत्येकाची भूमिका अद्वितीय आहे त्याचा सारासार विचार या शोधनिबंधात केला आहे. एकूणच विचार करता अन्न आणि पोषण हे मानवी आरोग्यासाठी मूलभूत घटक मानले जातात. मानवी शरीराला कार्य करण्यासाठी आवश्यक ऊर्जा प्रदान करतात. मानवी शरीरासाठी योग्य पोषण, ज्यामध्ये पुरेशा पोषक तत्वांचा समावेश असलेला संतुलित आहार समाविष्ट असेल जो की रोग प्रतिकार शक्ती वाढवेल तथा मानवाच्या विविध शारीरिक कार्यांना समर्थन देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण असेल अशाप्रकारचे अन्न सेवन करणे गरजेचे आहे. या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून या संशोधन निबंधात विचारात घेतलेल्या मुख्य क्षेत्रांमध्ये अन्न आणि पोषणाचा अर्थ आणि महत्त्व, पोषणावर परिणाम करणारे घटक आणि इष्टतम पौष्टिक आरोग्य साध्य करण्यातील आव्हाने यावर प्रकाश टाकला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

"मानवी आरोग्यात अन्न आणि पोषणाचे महत्त्व" या शोधनिबंधाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. अन्न आणि पोषणाचा अर्थ स्पष्ट करणे.

२. अन्न आणि पोषणाचे महत्त्व स्पष्ट करणे .

३. पोषणावर परिणाम करणारे घटक अधोरेखित करणे .

संशोधन पद्धती :

"मानवी आरोग्यात अन्न आणि पोषणाचे महत्त्व" या शोधनिबंधासाठी संशोधनाच्या विविध पद्धतीपैकी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. या पद्धतीचा आधार घेऊन प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

तथ्य संकलन :

"मानवी आरोग्यात अन्न आणि पोषणाचे महत्त्व" या शोधनिबंधासाठी तथ्य संकलनाच्या विविध पद्धतींपैकी किंवा साधनांपैकी द्वितीय स्रोताचा आधार घेऊन शोधनिबंधाची मांडणी केली आहे. यासाठी वर्तमानपत्रे, मासिके संदर्भ ग्रंथ आणि विविध वेबसाइटचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

साहित्याचा आढावा :

मुदंबी आणि राजगोपाल, २००७ अन्न आणि पोषण हे मानवी जीवनातील असे घटक आहेत कीं ज्याद्वारे व्यक्ती इंधन मिळवतात, या माध्यमातूनच व्यक्तीची कामे आणि क्रियाकलाप चांगल्या प्रकारे होण्यास मदत होते. अन्न गाव मानवी शरीराला पोषण प्रदान करते, तर पोषणामध्ये अन्न वेळोवेळी खाल्ल्या जाणा?या सर्व गोष्टींचा समावेश होतो, जोपर्यंत ते शरीरातील विविध कार्यांसाठी वापरले जात नाही. अन्नामध्ये सात प्रमुख पोषक घटक असतात, म्हणजे कार्बोहायड्रेट्स, प्रथिने, जीवनसत्त्वे, खनिजे, आहारातील फायबर, चरबी आणि पाणी इत्यादी . या पोषक घटकांचे वर्गीकरण मॅक्रोन्यूट्रिएंट्स आणि मायक्रोन्यूट्रिएंट्स म्हणून केले जाऊ शकते. मॅक्रोन्यूट्रिएंट्स मोठ्या प्रमाणात मिळतात, तर सूक्ष्मन्यूट्रिएंट्स कमी प्रमाणात मिळतात.त्यामुळे व्यक्तींनी योग्य प्रमाणात पोषक घटकांचे सेवन केले पाहिजे याची खात्री करणे आवश्यक आहे. कारण, निरोगी राहणे हे सर्व व्यक्तींच्या अपरिहार्य उद्दिष्टांपैकी एक आहे. पोषण स्थिती म्हणजे खाल्लेल्या अन्नामुळे शरीराची स्थिती. पौष्टिक स्थिती चांगली, योग्य किंवा खराब असू शकते. जेव्हा व्यक्ती निरोगी आणि तंदुरुस्त असतात, तेव्हा त्यांची पौष्टिक स्थिती चांगली असते; जेव्हा त्यांना किरकोळ आरोग्य समस्या येतात; परंतु एकूणच निरोगी असतात, तेव्हा त्यांची पौष्टिक स्थिती चांगली असते आणि जेव्हा ते कमी वजनाचे आणि कुपोषित असतात आणि आरोग्य समस्या आणि आजार अनुभवतात, तेव्हा त्यांची पौष्टिक स्थिती खराब असते.अशा प्रकारचा अभ्यास मुदंबी आणि राजगोपाल यांनी केला आहे.?

अन्न आणि पोषणाचा अर्थ

अन्न म्हणजे एखाद्या जीवाने पौष्टिकतेसाठी सेवन केलेला कोणताही पदार्थ. अन्न हे सहसा वनस्पती, प्राणी किंवा बुरशीजन्य उत्पत्तीचे असते आणि त्यात कार्बोहायड्रेट्स, चरबी, प्रथिने, जीवनसत्त्वे किंवा खनिजे यासारखे आवश्यक पोषक घटक असतात. हा पदार्थ जीवाद्वारे ग्रहण केला जातो आणि ऊर्जा प्रदान करण्यासाठी, जीवन टिकवून ठेवण्यासाठी किंवा वाढीस चालना देण्यासाठी जीवाच्या पेशींद्वारे आत्मसात केला जातो. प्राण्यांच्या वेगवेगळ्या प्रजातींमध्ये त्यांच्या चयापचय गरजा पूर्ण करण्यासाठी वेगवेगळे आहार वर्तन असते आणि विशिष्ट भौगोलिक संदर्भात विशिष्ट पर्यावरणीय स्थान भरण्यासाठी विकसित झाले आहेत.

मानवी आरोग्य निरोगी राहण्यासाठी पोषक तत्वांनी समृद्ध असलेले अन्नपदार्थ सेवन करणे आवश्यक आहे, कारण ते मनुष्याच्या निरोगी वाढ आणि विकासात मोलाचे योगदान देतात हे लक्षात घ्यावे लागेल. अन्न आणि पोषण हे असे मार्ग आहेत ज्याद्वारे व्यक्ती आवश्यक ऊर्जा मिळवतात. जसे की जेव्हा एखादी व्यक्ती कलाकृतीचा अभ्यास करत असते किंवा त्यावर काम करत असते किंवा तंत्रज्ञानाचा वापर करत असते तेव्हा त्यांना आवश्यक उर्जेची आवश्यकता असते आणि ही ऊर्जा आवश्यक पोषक तत्वांद्वारे प्रदान केली जाते.

अशा आवश्यक पोषक तत्वांद्वारे प्रदान केली जात असलेल्या उर्जेमुळेच मनुष्य प्रसन्न राहतो आणि ही प्रसन्नता त्यास निरोगी ठेवत असते. त्यामुळे दररोज शरीरात पोषक तत्वांची

जागा नवीन पुरवठ्याने घेतली पाहिजे. पाणी हे पोषणाचा एक महत्त्वाचा घटक मानले जाते. चरबी, प्रथिने, कर्बोदके आणि जीवनसत्त्वे हे आवश्यक पोषक तत्व आहेत जे व्यक्तींना दररोज मिळवावे लागतात. व्यक्तींसाठी निरोगी खाण्याच्या सवयी विकसित करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. दुसरीकडे, अस्वास्थ्यकर खाण्याच्या सवयींचा विकास व्यक्तींच्या जीवनावर हानिकारक परिणाम करतो. पोषणाची सुरुवात अन्नापासून होते. पोषण ही अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे शरीर अन्नाचे ऊर्जेत आणि शरीराच्या ऊतींमध्ये रूपांतर करून स्वतःचे पोषण करते. पोषणाचे शास्त्र शरीराचे कार्य करण्यासाठी अन्नासोबत जे काही करते त्या सर्व गोष्टींशी संबंधित आहे. अन्नातून पोषक तत्वे मिळतात. शरीराला ऊर्जा निर्माण करण्यासाठी, त्याच्या ऊतींची वाढ होण्यासाठी, दुरुस्ती करण्यासाठी आणि देखभाल करण्यासाठी आणि त्याच्या विविध प्रणाली सुरळीतपणे कार्यरत ठेवण्यासाठी या पोषक तत्वांची आवश्यकता असते. सर्व जीवांसाठी पोषण महत्वाचे आहे. पोषण हा शब्द एखाद्याच्या अन्न निवडी किंवा आहाराच्या गुणवत्तेचा देखील संदर्भ घेऊ शकतो. "संतुलित आहार म्हणजे असा आहार ज्यामध्ये नियमितपणे खाल्लेल्या अन्नातून योग्य प्रमाणात आवश्यक असलेले सर्व पोषक घटक मिळतात."[३] संतुलित आहाराचे अनेक फायदे आहेत. यामुळे लोकांना चांगले वाटण्यास आणि दिसण्यास मदत होऊ शकते. यामुळे त्यांना अल्पावधीत आणि नंतरच्या आयुष्यात ऊर्जावान आणि निरोगी राहण्यास देखील मदत होऊ शकते.

अन्न आणि पोषणाचे महत्त्व :

अन्न हे केवळ उर्जेचा स्रोत नाही; ते मनुष्याच्या शरीराला प्रभावीपणे कार्य करण्यासाठी आवश्यक असलेले पोषक तत्वे प्रदान करते. त्यामुळे मानवी आर्योग्यात त्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण असल्याचे दिसून येते. तर पोषण म्हणजे मनुष्याचे शरीर ज्या प्रक्रियेद्वारे हे पोषक तत्वे घेते आणि वापरते. प्राथमिक पोषक तत्वांमध्ये कार्बोहायड्रेट्स, प्रथिने, चरबी, जीवनसत्त्वे, खनिजे आणि पाणी यांचा समावेश होतो. यापैकी प्रत्येक पोषक तत्व मानवी आरोग्य राखण्यात एक अद्वितीय भूमिका बजावते त्याचा आढावा खालीलप्रमाणे घेता येईल.

कार्बोहायड्रेट्स (Carbohydrates), मानवी आरोग्य सदृढ राखण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत असल्याने याचे स्थान पहिल्या क्रमणकावर आहे. हा घटक हे मानवी शरीराच्या उर्जेचे मुख्य स्त्रोत समजले जाते. ते धान्य, फळे आणि भाज्या यांसारख्या पदार्थांमध्ये आढळतात. साधे कार्बोहायड्रेट्स जलद ऊर्जा प्रदान करतात, तर जटिल कार्बोहायड्रेट्स शाश्वत ऊर्जा आणि फायबर देतात, जे पचनास मदत करतात. त्यामुळे मानवी आर्योग्यात त्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण असल्याचे दिसून येते. यातील दुसरा आणि महत्त्वाचा घटक म्हणजे प्रथिने (Protein), होय. ऊतींच्या वाढीसाठी, दुरुस्तीसाठी आणि देखभालीसाठी आवश्यक असलेली प्रथिने अमिनो आम्लांपासून बनलेली असतात. मांस, दुग्धजन्य पदार्थ, शेंगा आणि काजू हे स्रोत आहेत. तिसरा घटक म्हणजे चरबी (Fat), होय. अनेकदा टीका केली जात असली तरी, ऊर्जा, पेशींचे कार्य आणि काही जीवनसत्त्वे शोषण्यासाठी चरबी आवश्यक असतात. ॲलव्होकॅडो आणि माशांमधील निरोगी चरबी कमी प्रमाणात घेतल्यास फायदेशीर ठरतात, त्यामुळे मानवी आरोग्यात त्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण असल्याचे दिसून येते.

यातील चौथा घटक म्हणजे जीवनसत्त्वे आणि खनिजे (Vitamins and minerals are), होय. मानवी आरोग्य चांगले ठेवण्यासाठी हे सूक्ष्म पोषक घटक मानवाच्या शरीराच्या विविध कार्यांसाठी महत्त्वाचे स्रोत मानण्यात येतात. ज्यामध्ये रोगप्रतिकारक शक्ती, हाडांचे आरोग्य आणि ऊर्जा निर्मिती यांचा समावेश आहे. ते फळे, भाज्या आणि संपूर्ण धान्यांसह विविध प्रकारच्या अन्नपदार्थांमध्ये आढळतात. मानवी आरोग्यातील शेवटचा आणि मुख्य घटक म्हणजे पाणी (water), होय. मनुष्याच्या सर्व शारीरिक प्रक्रियांसाठी महत्त्वाचे असलेले पाणी द्रवपदार्थ संतुलित ठेवते, तापमान नियंत्रित करते आणि पचन सुलभ करते.[४]

पोषणावर परिणाम करणारे घटक :

पोषणावर अनेक घटक परिणाम करतात, जसे की शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय घटक, तसेच अन्न उपलब्धतेतील बदल आणि आरोग्य सेवा.

पोषणावर परिणाम करणारे प्रमुख घटक खालीलप्रमाणे:

शारीरिक घटक : वय, लिंग, शारीरिक क्रिया, आरोग्य स्थिती, चयापचय दर.

मानसिक घटक : भूक, अन्न आवड-निवड, मानसिक आरोग्य, तणाव.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटक: कुटुंब, मित्र, समुदाय, शिक्षण, धार्मिक श्रद्धा, सांस्कृतिक परंपरा.

आर्थिक घटक: उत्पन्न, अन्न उपलब्धता, अन्न खरेदीची क्षमता.

पर्यावरणीय घटक: हवामान, पाणी उपलब्धता, शेती पद्धती.

अन्न उपलब्धता: अन्न उत्पादन, वितरण, प्रक्रिया, साठवणूक.

आरोग्य घटक: आरोग्य शिक्षण, पोषण मार्गदर्शन, आरोग्य सुविधा.

अनुवांशिक घटक: जनुकीय बदल, विशिष्ट आजारांची प्रवृत्ती.

औषध आणि पोषक तत्वे: औषध सेवन, पोषक तत्वांची कमतरता किंवा अधिकता.

अन्नपदार्थांमधील पोषण विरोधी घटक: काही पदार्थांमध्ये असणारे घटक जे शरीराला आवश्यक पोषक तत्वे शोषून घेण्यापासून रोखतात.

पोषणाचा मानवी आरोग्यावर होणारा परिणाम ;

चांगले पोषण हे एकूण आरोग्य आणि कल्याणासाठी अविभाज्य आहे. संतुलित आहार निरोगी वजन राखण्यास मदत

करतो, रोगप्रतिकारक शक्तीला आधार देतो आणि हृदयरोग, मधुमेह आणि कर्करोग यांसारख्या दीर्घकालीन आजारांचा धोका कमी करतो. योग्य पोषण मानसिक आरोग्य देखील वाढवते, मूड आणि संज्ञानात्मक कार्य सुधारते. याउलट, कमी पोषणामुळे विविध आरोग्य समस्या उद्भवू शकतात. पोषक तत्वांच्या कमतरतेमुळे अशक्तपणा किंवा स्कर्वी सारख्या आजार उद्भवू शकतात, तर अस्वास्थ्यकर अन्नाचे जास्त सेवन लठ्ठपणा, हृदयरोग आणि चयापचय विकारांना कारणीभूत ठरू शकते. उदाहरणार्थ, प्रक्रिया केलेले अन्न जास्त आणि फळे आणि भाज्या कमी असलेले आहार दीर्घकालीन आजारांच्या उच्च जोखमीशी संबंधित आहेत.

मानवाला चांगले पोषण मिळविण्यातील आव्हाने :

योग्य पोषणाचे फायदे ज्ञात असूनही, अनेक कारणांमुळे संतुलित आहार मिळवणे आव्हानात्मक असू शकते:

चुकीची माहिती: आहार आणि पोषणाबद्दल मोठ्या प्रमाणात परस्परविरोधी माहिती आहे, ज्यामुळे लोकांना माहितीपूर्ण निर्णय घेणे कठीण होऊ शकते.

आर्थिक अडथळे: निरोगी अन्न कधीकधी प्रक्रिया केलेल्या पर्यायांपेक्षा महाग असू शकते, ज्यामुळे कमी उत्पन्न असलेल्या व्यक्तींना पौष्टिक अन्न परवडणे कठीण होते.

सांस्कृतिक प्राधान्ये: आहाराच्या सवयी अनेकदा सांस्कृतिक नियम आणि परंपरांमुळे प्रभावित होतात, ज्यामुळे कधीकधी असंतुलित आहार होऊ शकतो.

उपलब्धता आणि सुलभता: काही प्रदेशांमध्ये, विशेषतः अन्न वाळवंटांमध्ये, ताजे आणि निरोगी अन्न मिळणे मर्यादित आहे.

निष्कर्ष :

अन्न ही मानवाची प्राथमिक गरज आहे, त्यामुळे आहारात घेतलेले अन्न पोषणदृष्ट्या समतोल हवे. शरीरपोषण व संवर्धन यासाठी कर्बोदके, प्रथिने, स्निग्ध पदार्थ, पाणी, क्षार, जीवनसत्व व खनिज द्रव्ये यांचा आवश्यक तेवढा पुरवठा व त्याचे योग्य प्रमाण आपल्या आहारात पाहिजे. कोणत्याही एकाच खाद्यपदार्थात हे सर्व घटक योग्य प्रमाणात मिळणे शक्य नसल्याने या सर्व घटकांचे सुयोग्य प्रमाण रोजच्या आहारात विविध पदार्थ समाविष्ट करुन साधले पाहिजे. पोटभर जेवणे म्हणजे पोषण होणे असा अर्थ नसून क्षार, जीवनसत्व इत्यादींसारखे पोषक घटक मिळणे देखील तेवढेच महत्वाचे आहे. जेवणामध्ये त्या त्या भागात पिकवली जाणारी स्थानिक अन्नधान्ये, फळे आणि भाज्यांचा समावेश करणे अतिशय महत्त्वाचे आहे. बालकांचे पोषण चांगल्या प्रकारे होण्यासाठी त्यांच्या मातांनाही योग्य प्रकारचा आहार मिळणे आवश्यक आहे. बालकाची वाढ आणि विकास सर्वसामान्य तऱ्हेने होण्यासाठी सुयोग्य पोषण आवश्यक असते. मनुष्याचे चांगले आरोग्य राखण्यासाठी आणि रोग रोखण्यासाठी अन्न आणि पोषण हे अत्यंत महत्त्वाचे घटक असल्याचे वरील विवेचनावरून आपल्या लक्षात आलेले आहे. विविध पोषक तत्वांचा समावेश असलेला संतुलित आहार शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याच्या सर्व पैलूंना आधार देतो. इष्टतम पोषण मिळवण्यासाठी आव्हाने असली तरी, शिक्षण, सुलभता आणि सार्वजनिक आरोग्यामध्ये सतत प्रयत्न केल्याने या अडथळ्यांवर मात करता येते. शेवटी, कोणत्याही मनुष्याला निरोगी आणि परिपूर्ण जीवन जगण्यासाठी पोषण समजून घेणे आणि प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.एकूणच विचार करता मानवी आरोग्यात अन्न आणि पोषणाचे महत्त्व अनन्यसाधारण असल्याचे स्पष्ट होते.

संदर्भ सूची :-

1. WHO, (14 December 2013),Promoting fruit and vegetable consumption around the world
2. Mudambi, S.R. & Rajagopal, M.V. (2007). Fundamentals of Foods, Nutrition and Diet Therapy. New Age International Publishers. Retrieved May 23, 2020 from alraziuni.edu.ye
3. https://kids.britannica.com › article › food-and-nutrition
4. Institute of Life Sciences, https://www.ils.res.in - the-significance-of-food-and-nutrition.

6

आज्ञापत्र आणि आधुनिक शासनतत्त्वे : एक ऐतिहासिक विश्लेषण

रवी सुभाषराव सातभाई
इतिहास विभाग,
ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी

प्रस्तावना:

रामचंद्रपंत अमात्यकृत आज्ञापत्र हे मराठी राज्यकारभाराचे अत्यंत मौल्यवान दिग्दर्शन मानले जाते. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या दृष्टीतून विकसित झालेल्या शासनव्यवस्थेचा आराखडा या ग्रंथात दिसून येतो. आज्ञापत्राची रचना सुमारे अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीस झाली असली, तरी त्यातील तत्त्वे आजच्या लोकशाही राज्यकारभारातही तितकीच लागू पडतात. त्यामुळे आज्ञापत्राचा अभ्यास हा केवळ इतिहासाचा धांडोळा नसून आधुनिक शासनतत्त्वांचा बौद्धिक शोध आहे. या संशोधनलेखाचा उद्देश आज्ञापत्रातील शासनतत्त्वांचे पुनर्विलोकन करून त्यांची आजच्या लोकशाही व्यवस्थेशी सांगड घालणे हा आहे.

आज्ञापत्राचा लेखनकाळ हा मराठा साम्राज्याच्या संक्रमणाचा होता. राज्य विस्तार, औरंगजेबाशी दीर्घ युद्ध, अंतर्गत संघर्ष, छत्रपतींचे बदलते अधिकार, कर्तबगार सरदार आणि कधी-कधी व्यवस्था ढासळण्याची भीती असा तो काळ होता. या सर्व अनुभवांतूनच आज्ञापत्र घडले. रामचंद्रपंत अमात्य स्वतः सांगतात की त्यांनी "पूर्वापरांच्या रीती, स्वानुभव आणि वर्तमान परिस्थिती पाहून" नीती सांगितली. त्यामुळे हा ग्रंथ केवळ सिद्धांतनिष्ठ नाही; तर तो शक्य तितका व्यावहारिक, तपशिलवार आणि राज्यकारभाराशी प्रत्यक्ष जोडलेला आहे.

राज्याचे स्वरूप स्पष्ट करताना आज्ञापत्रात सत्तेला धर्माधिष्ठित जबाबदारी मानले आहे. राज्याच्या उत्पत्तीबद्दल बोलताना ते म्हणतात की सर्व व्यवहार ईश्वरनियोजित असून "हे राज्य व्हावे ही तो श्रींची इच्छा" असे सूचित केले आहे. या वाक्याचा आशय असा की राज्य ही केवळ राजाची खाजगी मालमत्ता किंवा लौकिक कीर्तीची साधने नसून ईश्वरकृपेने आलेली लोकसेवेची संधी आहे. राज्यावर राज्यकर्त्याचे हक्क जितके आहेत, त्याहून अधिक जबाबदाऱ्या आहेत, अशी नैतिक दृष्टी आज्ञापत्रातून दिसते. पुढे अमात्य म्हणतात की "प्रजेस सुख व्हावे हा राजधर्म" आणि "प्रजापीडा हा अधर्म". या वचनांतून शासनाच्या केंद्रस्थानी प्रजा आहे, ही लोकाभिमुख संकल्पना प्रकर्षाने दिसून येते.

प्रजाहित हा आज्ञापत्राचा आत्मा आहे. राजा आणि अधिकारी यांची पात्रता केवळ युद्धकुशलता किंवा आर्थिक यश यात मोजली जात नाही; तर प्रजेला मिळणाऱ्या सुरक्षिततेत, न्यायात आणि समाधानात ती शोधली जाते. अमात्य स्पष्ट सांगतात की "प्रजेचे दुःख पाहून राजा स्थिर बसू नये." पुढे ते लिहितात की राज्यकर्त्याने प्रजेच्या संपत्तीवर जबर अधिकार गाजवू नये, तिच्या श्रमाचे शोषण करू नये आणि तिच्या प्रतिष्ठेला धक्का पोहोचेल असे वर्तन टाळावे. प्रजा ही राज्याची पाया आहे आणि त्या पायावर उभारलेली रचना टिकवायची असेल, तर प्रजेसोबत विश्वासाचे नाते राखणे आवश्यक आहे, ही शासनतत्त्वांची मध्यवर्ती संकल्पना या ग्रंथात व्यक्त होते.

आज्ञापत्रातील अर्थव्यवस्था ही न्याय्य, उत्तरदायित्वपूर्ण आणि प्रजाभिमुख आहे. करप्रणालीविषयी अमात्य लिहितात की महसूल मागताना कृषीस्थिती, दुष्काळ, पिकांचे नुकसान, युद्धस्थिती अशा सर्व घटकांची दखल घ्यावी. अन्याय्य करवसुली टाळावी, महसूलाच्या नावाखाली अत्याचार करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना शिक्षाही करावी. आर्थिक तत्त्वज्ञान समजावताना ते म्हणतात की "खजिना म्हणजे राज्याचे जीवन" परंतु लगेचच इशारा देतात की राजद्रव्याचा अपव्यय करू नये. ते पुढे म्हणतात की खजिना हा राजाचा नव्हे तर राज्याचा आहे आणि तो प्रजेच्या कल्याणासाठी वापरावा. या दृष्टीने आज्ञापत्र ही एक प्रकारची प्रगत अर्थव्यवस्थेची घोषणाच ठरते. दुर्ग आणि आरमार यावरील धोरण ही आज्ञापत्राची आणखी एक वैशिष्ट्यपूर्ण बाब आहे. शिवकालीन राज्यव्यवस्थेत दुर्ग हे केवळ युद्धासाठी नव्हते, तर ते प्रशासन, अर्थव्यवस्था, साठवण, सुरक्षा आणि जनकल्याण यांची केंद्रे होती. म्हणूनच आज्ञापत्रात लिहिले आहे की "संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग." गडांवरील पाण्याची सोय, धान्यसाठा, आयुधसाठा, पहारा, जनतेची सुरक्षा, शिस्त, स्वच्छता अशा सर्व बाबींबद्दल अमात्य अतिशय बारकाईने सूचना देतात. आणखी पुढे ते सुचवतात की पावसाचे पाणी साठवण्यासाठी

तळी-टाकी बांधावीत आणि पाणी जतन करावे. ही पर्यावरणीय जाणीव आश्चर्यकारक आहे. वृक्षतोडीबाबत तर त्यांच्या शब्दांत प्रचंड संवेदनशीलता आहे. ते म्हणतात की "झाडें लेकरांसारखी रयतेने वाढविली; तीं तोडू नयेत." हे वाक्य आजच्या पर्यावरणचळवळीतील घोषवाक्याप्रमाणेच प्रभावी आणि साक्षेपी आहे. सागरी संरक्षणाच्या दृष्टीने त्यांनी आरमाराचे महत्त्व ओळखले. मराठ्यांच्या सागरी धोरणाचा आराखडा स्पष्ट करताना ते म्हणतात की "आरमार म्हणजे स्वतंत्र राज्यांग आहे." याचा अर्थ असा की समुद्रावर हक्क राखणाऱ्या राज्यालाच व्यापारमार्ग, सुरक्षा आणि संपत्तीवर नियंत्रण मिळते. त्या काळात इंग्रज, पोर्तुगीज, डच, सिद्दी यांची सागरी सत्ता भक्कम होती. अशा वेळी शिवाजी महाराजांनी उभारलेले जलदुर्ग, आरमारी जहाजे आणि किनारी किल्ले हे केवळ लष्करी नव्हते; तर ते आर्थिक आणि राजनैतिक महत्त्वाचे केंद्र होते.

न्यायव्यवस्था ही आज्ञापत्राचा प्रमुख आधारस्तंभ आहे. न्याय केवळ दंडात्मक नसून तो धर्माधिष्ठित असावा, अशी भूमिका अमात्य मांडतात. "न्याय धर्माधिष्ठित असावा" असे ते स्पष्टपणे म्हणतात. खोटी साक्ष देणाऱ्या, लाच घेणाऱ्या, पक्षपात करणाऱ्या अधिकाऱ्यांवर कठोर शिक्षा करावी, अशी सूचना ते देतात. निर्दोषांना शिक्षा होऊ नये, आरोपींना योग्य संधी द्यावी, साक्ष तपासावी, शिक्षा गुन्ह्याप्रमाणे असावी अशी तत्त्वे ते मांडतात. या दृष्टीने आज्ञापत्र आधुनिक न्यायशास्त्रालाही समृद्ध करणारा स्रोत आहे.

अधिकारी वर्गाबद्दल आज्ञापत्राची दृष्टि अत्यंत काटेकोर आणि नैतिकतेवर आधारलेली आहे. "प्रामाणिक, निर्व्यसनी, प्रजेवर दया ठेवणारे" अधिकारी नेमावेत, असे ते सुचवतात. कारभारात चापलुसी करणारे, निरर्थक विनोदप्रिय, भाटकी वृत्तीचे लोक येऊ नयेत, असा इशाराही ते देतात. सत्ता ही विकेंद्रीत असावी, जबाबदारीने वापरली जावी आणि अधिकाराबरोबर उत्तरदायित्व स्वीकारले जावे, अशी सुबोध पण कठोर भूमिका आज्ञापत्र घेतो. हीच संकल्पना आधुनिक लोकशाहीतील नागरी सेवा, लोकप्रतिनिधी आणि प्रशासकीय उत्तरदायित्वाच्या तत्त्वांशी घट्ट जोडलेली आहे.

आज्ञापत्र आणि आधुनिक लोकशाही शासनव्यवस्था यांच्यामधील साम्य लक्षणीय आहे. प्रजाहित, सामाजिक न्याय, जबाबदारी, पारदर्शकता, पर्यावरणसंवर्धन, आर्थिक शुचिता, सुशासन, न्यायव्यवस्था यांसारखी मूल्ये दोन्ही ठिकाणी सामायिक आहेत. आजची संविधानप्रणीत राज्यव्यवस्था या मूल्यांना आधुनिक चौकट देत असताना त्यांची परंपरा मात्र प्राचीन मराठी राज्यनीतीत दिसते. म्हणून आज्ञापत्र हा केवळ मराठा इतिहासाचा दस्तऐवज नसून भारतीय शासनतत्त्वांचा मार्गदर्शक ग्रंथ आहे.

निष्कर्ष काढताना असे म्हणता येईल की आज्ञापत्र हे शासनतत्त्वांचे कालजयी विधान आहे. त्यातील विचार केवळ शिवकालापुरते मर्यादित नाहीत. ते आजच्या लोकशाहीतही मार्गदर्शक आहेत. ज्यावेळी राज्यसत्ता प्रजेसाठी असल्याची जाणीव क्षीण होते, भ्रष्टाचार वाढतो, अन्याय पसरतो, तेव्हा आज्ञापत्राचे वचन अधिकच महत्त्वाचे ठरते. "प्रजापीडा हा अधर्म" हे वाक्य केवळ इतिहासातील उद्धरण नसून आधुनिक प्रशासकांसाठीही कठोर नैतिक आदेश आहे. आजच्या शासनप्रणालीसमोर अनेक आव्हाने आहेत अर्थसंकल्पीय विषमता, पर्यावरणीय संकट, प्रशासकीय गुंतागुंत, सामाजिक तणाव. या पार्श्वभूमीवर आज्ञापत्रातील लोकाभिमुख, न्यायाभिमुख आणि नैतिक शासनतत्त्वांचे पुनर्वाचन अत्यावश्यक ठरते.

अशा प्रकारे रामचंद्रपंत अमात्यकृत आज्ञापत्र हे भारतीय राजकीय परंपरेचे दीपस्तंभ आहे. त्यातील तत्त्वांचा स्वाध्याय आणि आचरण ही केवळ ऐतिहासिक अभिरुची नसून राष्ट्रीय बांधिलकी आहे. आधुनिक शासनतत्त्वे आणि लोकशाही मूल्ये यांची मुहूर्तमेढ मांडणारा हा ग्रंथ आजही तेवढाच अर्थपूर्ण, प्रेरणादायी आणि प्रासंगिक आहे.

संदर्भ सूची :-

१. रामचंद्रपंत अमात्य. आज्ञापत्र. संपादकः रा. चिं. ढेरे. पुणेः भूमाया प्रकाशन, १९६०.
२. रामचंद्रपंत अमात्य. आज्ञापत्र : श्रीशिवछत्रपतींची राज्यनीती. संपादकः विकास खोले. पुणेः मौज प्रकाशन, १९८८.
३. फाळके, केदार. शिवराजनीती (आज्ञापत्रसह टीका व भाष्य). पुणेः साईप्रकाशन, २०१८.
४. कुलकर्णी, अ. रा. मराठ्यांची राज्यव्यवस्था. पुणेः डायमंड पब्लिकेशन.
५. सरदेसाई, ग. ह. नवनीत शिवचरित्र. पुणेः श्रीविद्या प्रकाशन.
६. शिंदे, गो. स. शिवछत्रपती : व्यक्तित्व आणि कार्य. मुंबईः कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
७. राजवाडे, वि. का. मराठ्यांचे राज्यकारभार. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे.
८. सावंत, बा. स्मृ. शिवकालीन समाजव्यवस्था. पुणे विद्यापीठ प्रकाशन.
९. दत्तो वामन पोतदार. शिवछत्रपतींचे चरित्र व शासनतत्त्वे. पुणेः महाराष्ट्र साहित्य परिषद.
१०. जाधव, ना. गो. मराठा साम्राज्य इ राज्यव्यवस्था व प्रशासन. औरंगाबादः सुजाता प्रकाशन.
११. Kulkarni, A.R. Maharashtra in the Age of Shivaji. पुणे विद्यापीठ.
१२. Sarkar, Jadunath. Shivaji and His Times.

7

आधुनिक नागरीकरणातील पर्यावरणीय, आरोग्यविषयक आणि मानवी जीवनाशी निगडित समस्या व आव्हानांचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा. सुधीर माणिकराव पोकळे
समाजशास्त्र विभाग,
लोकमान्य टिळक महाविद्यालय,
वडवणी जि. बीड

गोषवारा (Abstract)

प्रस्तुत शोध निबंधात वाढते शहरीकरण, कचरा व्यवस्थापन, शाश्वत अर्थव्यवस्था आणि मानवी आरोग्य (शारीरिक व मानसिक) यांच्यातील आंतरसंबंधांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. आधुनिक काळात नैसर्गिक संसाधनांचा ऱ्हास आणि आरोग्याच्या वाढत्या समस्या यावर प्रकाश टाकून, शाश्वत विकासाच्या माध्यमातून यावर कशी मात करता येईल, याचे विश्लेषण यात केले आहे.

प्रस्तावना: (Introduction)

मानवी संस्कृतीचा उगम निसर्गाच्या कुशीत झाला आणि निसर्गाशी असलेल्या अतूट नात्यावरच मानवाचे अस्तित्व टिकून आहे. मात्र, एकविसाव्या शतकातील मानवाने 'प्रगती' आणि 'आधुनिकीकरण' या नावाखाली निसर्गाच्या या मूळ रचनेत मोठ्या प्रमाणावर हस्तक्षेप केला आहे. आज आपण अशा वळणावर उभे आहोत, जिथे वाढते शहरीकरण, विस्कळीत झालेले कचरा व्यवस्थापन, आणि कमकुवत झालेली आरोग्य यंत्रणा हे घटक मानवी जीवनासमोर मोठे आव्हान उभे करत आहेत.

शहरीकरण ही आजच्या युगातील अपरिहार्यता असली, तरी ती स्वतःसोबत अनेक गंभीर समस्या घेऊन आली आहे. शहरांची वाढ ही नियोजनबद्ध नसल्यामुळे नैसर्गिक संसाधनांवर प्रचंड ताण पडत आहे. यातील सर्वात मोठी समस्या म्हणजे 'कचरा'. महानगरांपासून ते छोट्या नगरांपर्यंत कच?याचे ढीग हे केवळ जमिनीचे प्रदूषण करत नसून, ते भविष्यातील भीषण महामारीचे केंद्र बनत आहेत. कचऱ्याच्या अयोग्य व्यवस्थापनामुळे जमिनीची सुपीकता नष्ट होत असून, याचा थेट परिणाम आपल्या शेती आणि अर्थव्यवस्थेवर होत आहे. अन्नासाठी आपण ज्या जमिनीवर अवलंबून आहोत, तिचे आरोग्य धोक्यात आल्याने मानवी शरीराचे पोषणही धोक्यात आले आहे.

दुसरीकडे, शारीरिक आरोग्याचा विचार करता, आपण केवळ बाह्य सुविधांवर भर दिला आहे. कोविड-१९ सारख्या जागतिक महामारीने आपल्याला जाणीव करून दिली की, आपल्या पायाभूत आरोग्य सुविधा किती तोकड्या आहेत. निसर्गाचा ऱ्हास आणि विषाणूंचा प्रादुर्भाव यांचा जवळचा संबंध आहे. जेव्हा आपण पर्यावरणाचा समतोल बिघडवतो, तेव्हा आरोग्य आणीबाणी उद्‌भवते.

आरोग्य म्हणजे केवळ शारीरिक सुदृढता नव्हे, तर त्यात मानसिक स्वास्थ्याचाही समावेश होतो. आधुनिक शहरी जीवनशैलीत माणसाचा निसर्गाशी असलेला संपर्क तुटत चालला आहे. कॉंक्रीटच्या जंगलात वावरताना वाढणारा तणाव, एकाकीपणा आणि स्पर्धेच्या युगातील धावपळ यामुळे मानवी मन पोखरले जात आहे. आजच्या काळात वाढणारे नैराश्य आणि चिंतेचे विकार हे विस्कळीत पर्यावरण आणि शहरी जीवनाचेच फलित आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधाचा उद्देश हा आहे की, पर्यावरण, आरोग्य आणि मानवी जीवन यांच्यातील हा जो नाजूक दुवा आहे, त्याचे विश्लेषण करणे. जोपर्यंत आपण पर्यावरणाचे रक्षण करत नाही आणि शाश्वत जीवनशैलीचा अवलंब करत नाही, तोपर्यंत आपण एक सुरक्षित आणि निरोगी समाज घडवू शकणार नाही. हा निबंध पर्यावरणाच्या रक्षणातून मानवी आरोग्याची पुनर्प्राप्ती कशी करता येईल, यावर प्रकाश टाकला.

विषय निवड (Selection of Topic)

वाढत्या जागतिक तापमानामुळे (Global Warming) आणि अलीकडील महामारीच्या अनुभवामुळे सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था आणि पर्यावरण रक्षण हे विषय केंद्रस्थानी आले आहेत. म्हणूनच, मानवी जीवनावर होणारा सर्वांगीण परिणाम अभ्यासण्यासाठी या विषयाची निवड केली आहे.

अभ्यासाचे महत्त्व (Significance of Study)

१. शहरीकरणाच्या समस्या समजून घेण्यास मदत होते.

२. कचरा व्यवस्थापन आणि शाश्वत शेतीचे महत्त्व अधोरेखित होते.

३. महामारी सज्जतेसाठी आरोग्य पायाभूत सुविधांमधील त्रुटी शोधणे शक्य होते.

संशोधन पद्धत (Research Methodology)

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी 'द्वितीयक स्रोत' (Secondary Data) पद्धतीचा वापर केला आहे. यामध्ये शासकीय अहवाल, वर्तमानपत्रे, इंटरनेटवरील शोधनिबंध, आरोग्य संस्थांची सांख्यिकी आणि पर्यावरण तज्ज्ञांची मते यांचा आधार घेतला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives):

१. शहरीकरण आणि कचरा व्यवस्थापन यांचा संबंध तपासणे.

२. शाश्वत अर्थव्यवस्था आणि शेतीचे मानवी जीवनातील स्थान स्पष्ट करणे.

३. महामारीच्या काळात आरोग्य सुविधांच्या सज्जतेचा आढावा घेणे.

४. शहरीकरणाचा मानवी मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

संशोधनाचे गृहीतकृत्य: (Hypotheses)

१. अनियोजित शहरीकरणामुळे कचरा व्यवस्थापनाची समस्या जटिल होते.

२. सार्वजनिक आरोग्य सुविधांचा अभाव महामारीच्या काळात घातक ठरतो.

३. निसर्गाशी तुटलेला संपर्क मानवी मानसिक तणावास कारणीभूत ठरतो.

सविस्तर विश्लेषण

पर्यावरण: कचरा व्यवस्थापन आणि शहरीकरण

शहरीकरण आणि कचरा व्यवस्थापन या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. जसजशी शहरांची व्याप्ती वाढत आहे, तसतशी कचऱ्याची समस्या अधिक उग्र रूप धारण करत आहे. याचे विश्लेषण खालील उप-मुद्द्यांच्या आधारे करता येईल:

१. अनियोजित शहरीकरण आणि कचऱ्याची उत्पत्ती:

शहरांमध्ये लोकसंख्येची घनता जास्त असल्यामुळे दरडोई कचरा निर्मितीचे प्रमाण ग्रामीण भागापेक्षा कितीतरी पटीने जास्त आहे. वाढत्या उपभोगवादामुळे (Consumerism) प्लास्टिक, पॅकेजिंग साहित्य आणि ई-कचरा मोठ्या प्रमाणावर निर्माण होत आहे. शहरांच्या नियोजनामध्ये कचरा विल्हेवाटीच्या जागांचा (Landfills) विचार न केल्यामुळे हा कचरा उघड्यावर साचत आहे.

२. कचरा वर्गीकरणाचा अभाव:

कचरा व्यवस्थापनातील सर्वात मोठा अडथळा म्हणजे 'ओला' आणि 'सुका' कचरा यांचे वर्गीकरण न होणे. जेव्हा हा संमिश्र कचरा डम्पिंग ग्राउंडवर जातो, तेव्हा त्यातून 'मिथेन' सारखे घातक वायू बाहेर पडतात, जे जागतिक तापमानवाढीला (Global Warming) कारणीभूत ठरतात. तसेच, हा कचरा कुजल्यामुळे तयार होणारे 'लिचेट' (Leachate) जमिनीत झिरपून भूगर्भातील पाणी दूषित करते.

३. आरोग्यावर घातक परिणाम:

शहरी भागातील कचऱ्याचे ढीग हे रोगराईचे केंद्र बनतात. साचलेल्या कचऱ्यामुळे डास, माश्या आणि उंदरांचा सुळसुळाट होतो, ज्यामुळे डेंग्यू, मलेरिया, कॉलरा आणि प्लेग यांसारख्या आजारांचा प्रसार होतो. कचरा जाळल्यामुळे होणाऱ्या वायू प्रदूषणामुळे श्वसनाचे विकार (Asthma, Bronchitis) वाढीस लागतात.

४. नैसर्गिक जलस्रोतांचे प्रदूषण:

शहरांमधील कचरा आणि सांडपाणी अनेकदा प्रक्रिया न करताच नद्या किंवा समुद्रात सोडले जाते. यामुळे जलचरांचे जीवन धोक्यात येते आणि मानवी साखळीतही दूषित अन्नाचा प्रवेश होतो. उदा. शहरातील गटारांमधील कचरा पावसाळ्यात तुंबल्यामुळे शहरात पूरस्थिती निर्माण होते (Urban Flooding).

५. शाश्वत पर्यायांचा अभाव :

सध्याची कचरा व्यवस्थापन पद्धती ही 'कचरा गोळा करणे आणि डम्पिंग ग्राउंडवर टाकणे' एवढीच मर्यादित आहे. परंतु, 'कच?यातून ऊर्जा' (Waste to Energy) किंवा 'कच?यातून खत' यांसारख्या शाश्वत प्रक्रियांना शहरांमध्ये अजूनही म्हणावी तशी गती मिळालेली नाही.

अर्थव्यवस्था: शाश्वत विकास आणि शेती

आर्थिक प्रगती आणि पर्यावरण रक्षण यांचा समतोल म्हणजे 'शाश्वत विकास' (Sustainable Development) होय. शहरीकरणाच्या वेगात शेती आणि नैसर्गिक संसाधनांवर आधारित अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप बदलत आहे. याचे विश्लेषण खालील मुद्द्यांनुसार करता येईल:

१. सर्क्युलर इकॉनॉमी (Circular Economy) आणि कचरा:

पारंपारिक अर्थव्यवस्थेत 'वापरा आणि फेकून द्या' (Linear Economy) ही पद्धत आहे. मात्र, शाश्वत विकासात कचऱ्याचे रूपांतर संपत्तीत करणे अपेक्षित आहे. शहरी कचऱ्यापासून जैविक खत (Compost) तयार करून ते पुन्हा शेतीसाठी वापरल्यास खतांवरील खर्च कमी होतो आणि जमिनीचा पोतही सुधारतो. ही प्रक्रिया अर्थव्यवस्थेला बळकटी देते.

२. शाश्वत शेती: अन्नाची गरज आणि आर्थिक सुरक्षा:

वाढत्या शहरी लोकसंख्येला अन्नाचा पुरवठा करणे हे अर्थव्यवस्थेपुढील मोठे आव्हान आहे. रासायनिक शेतीमुळे जमिनीचा कस कमी होत असून उत्पादन खर्च वाढत आहे. शाश्वत किंवा सेंद्रिय शेती हा यावर उत्तम पर्याय आहे. यामुळे विषमुक्त अन्नाची निर्मिती होते आणि पर्यावरणाची हानी टाळून दीर्घकालीन आर्थिक लाभ मिळतात.

३. शहरीकरण आणि शेती क्षेत्रातील बदल:

शहरांच्या जवळ असलेल्या जमिनींचे रूपांतर सिमेंटच्या जंगलात होत आहे. यामुळे स्थानिक स्तरावर मिळणारा भाजीपाला आणि फळे यांचा पुरवठा कमी होऊन वाहतूक खर्च वाढतो. 'पेरी-अर्बन ग्रिकल्चर' (शहरालगतची शेती) हा नवीन प्रवाह अर्थव्यवस्थेला शाश्वत बनवण्यासाठी आणि शहरी तरुणांना रोजगार देण्यासाठी महत्त्वाचा ठरत आहे.

४. नैसर्गिक संसाधनांचे मूल्य:

केवळ GDP वाढणे म्हणजे विकास नव्हे, तर आपल्याकडे किती नैसर्गिक साधनसंपत्ती शिल्लक आहे (Green Accounting), याला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. शुद्ध हवा, पाणी आणि सुपीक जमीन हे अर्थव्यवस्थेचे खरे भांडवल आहे. शाश्वत विकासाच्या ध्येयांनुसार (SDGs), नैसर्गिक संसाधनांचा वापर असा असावा की भविष्यातील पिढीलाही त्याचा लाभ घेता येईल.

५. रोजगार निर्मिती आणि नवीन संधी:

शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने विचार केल्यास, कचरा प्रक्रिया उद्योग (Recycling Industry), सेंद्रिय उत्पादन विक्री आणि सौर ऊर्जेचा वापर यांसारख्या क्षेत्रांतून मोठ्या प्रमाणावर नवीन रोजगार उपलब्ध होत आहेत. ही 'हरित अर्थव्यवस्था' (Green Economy) भविष्यातील आर्थिक विकासाचा कणा ठरणार आहे.

शारीरिक आरोग्य: पायाभूत सुविधा आणि महामारी आव्हान

मानवी जीवनाचा दर्जा हा त्या देशाच्या किंवा शहराच्या आरोग्य व्यवस्थेवर अवलंबून असतो. कोविड-१९ सारख्या जागतिक महामारीने आपल्या आरोग्य यंत्रणेतील कच्चे दुवे समोर आणले आहेत. या मुद्द्याचे विश्लेषण खालील घटकांच्या आधारे करता येईल:

१. आरोग्य पायाभूत सुविधांची सद्यस्थिती:

शहरीकरण वेगाने होत असताना त्या प्रमाणात रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि प्रयोगशाळांची संख्या वाढलेली नाही. मोठ्या शहरांमध्ये खाजगी रुग्णालयांचे जाळे असले तरी, सामान्य माणसाला परवडणाऱ्या सरकारी आरोग्य सुविधांवर प्रचंड ताण आहे. अतिदक्षता विभाग (ICU), व्हेंटिलेटर्स आणि अद्ययावत रुग्णवाहिकांचा अभाव हे आजही एक मोठे आव्हान आहे.

२. महामारी आणि सार्वजनिक आरोग्याची सज्जता:

महामारी ही केवळ वैद्यकीय समस्या नसून ती एक व्यवस्थापकीय चाचणी असते. अचानक उद्भवणाऱ्या संसर्गजन्य रोगांचा सामना करण्यासाठी आपल्याकडे 'अर्ली वॉर्निंग सिस्टम' (Early Warning System) आणि वेगवान प्रतिसाद यंत्रणेची गरज आहे. लसीकरण मोहिमांचे नियोजन आणि औषध पुरवठा साखळी (Supply Chain) मजबूत असणे हे महामारीच्या काळात जीवनरक्षक ठरते.

३.शहरी आरोग्य आणि संसर्गजन्य रोग :

शहरांमधील दाट लोकवस्ती आणि झोपडपट्ट्यांमधील अस्वच्छता यामुळे संसर्गजन्य रोगांचा प्रसार वेगाने होतो. शुद्ध पिण्याच्या पाण्याचा अभाव आणि ड्रेनेजची अयोग्य व्यवस्था यामुळे पावसाळ्यात जलजन्य आजारांचे प्रमाण वाढते. अशा परिस्थितीत शारीरिक आरोग्य टिकवून ठेवण्यासाठी पायाभूत सुविधांमध्ये मोठी गुंतवणूक करणे अनिवार्य आहे.

४. डिजिटल आरोग्य पायाभूत सुविधा:

महामारीच्या काळात जेव्हा प्रत्यक्ष रुग्णालयात जाणे कठीण होते, तेव्हा 'टेली-मेडिसिन' आणि 'डिजिटल हेल्थ रेकॉर्ड्स'चे महत्त्व अधोरेखित झाले. ग्रामीण आणि शहरी भागातील आरोग्याची दरी कमी करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करणे ही भविष्यातील महत्त्वाची पायरी आहे.

५. आरोग्य कर्मचाऱ्यांचे महत्त्व:

पायाभूत सुविधा म्हणजे केवळ इमारती नव्हे, तर पुरेसा डॉक्टर, परिचारिका आणि तंत्रज्ञांचा ताफा होय. लोकसंख्येच्या तुलनेत आरोग्य कर्मचाऱ्यांचे प्रमाण कमी असल्याने कामाचा ताण वाढतो, ज्याचा परिणाम रुग्णसेवेच्या दर्जावर होतो.

मानसिक आरोग्य: वाढत्या शहरीकरणाचे मानसिक परिणाम

आरोग्य म्हणजे केवळ शारीरिक व्याधींचा अभाव नव्हे, तर ते मानसिक आणि सामाजिक सुस्थितीचे नाव आहे. शहरीकरणामुळे भौतिक सुखात वाढ झाली असली, तरी मानवी मनावर त्याचे विपरीत परिणाम दिसून येत आहेत. याचे विश्लेषण खालील मुद्द्यांच्या आधारे करता येईल:

१. निसर्गापासून दुरावलेला मानवी संवाद:

शहरी भागात सिमेंटच्या जंगलांमुळे मानवाचा नैसर्गिक पर्यावरणाशी असलेला संपर्क तुटला आहे. संशोधनानुसार, निसर्गाच्या सानिध्यात राहिल्याने तणाव कमी होतो, मात्र शहरांतील हरित क्षेत्राच्या (Green Spaces) अभावामुळे मानवी मनात अस्वस्थता आणि चिडचिडेपणा वाढतो.

२. स्पर्धात्मक आणि वेगवान जीवनशैली:

शहरी जीवनातील धावपळ आणि सततची स्पर्धा यामुळे 'परफॉर्मन्स एन्झायटी' (Performance Anxiety) वाढली आहे. वेळेचे गणित जुळवताना होणारी ओढाताण मानवी मेंदूवर सततचा ताण (Chronic Stress) निर्माण करते, ज्याचा परिणाम झोप न लागणे किंवा निद्रानाशाच्या समस्यांमध्ये होतो.

३.सामाजिक एकाकीपणा (Social Isolation) :

शहरांमध्ये शेजारी राहूनही लोकांमध्ये संवाद नसतो. विभक्त कुटुंब पद्धती (Nuclear Families) आणि कामाच्या वाढत्या तासामुळे माणसाला आपले मन मोकळे करण्यासाठी हक्काची माणसे मिळत नाहीत. या सामाजिक दुराव्यामुळे 'लोनलीनेस' (Loneliness) आणि त्यातून पुढे 'डिप्रेशन' (Depression) सारखे

गंभीर आजार बळावत आहेत.

४. पर्यावरणीय प्रदूषणाचा मानसिक प्रभाव:

केवळ हवेचे प्रदूषण नव्हे, तर 'ध्वनी प्रदूषण' (Noise Pollution) आणि 'प्रकाश प्रदूषण' (Light Pollution) यांचा थेट परिणाम मानवी मानसिक स्वास्थ्यावर होतो. सततचा गोंगाट आणि रहदारीमुळे माणसाची एकाग्रता कमी होते आणि मानसिक थकवा जाणवतो.

५. आर्थिक असुरक्षितता आणि अनिश्चितता:

महागडे शहरी जीवन आणि वाढती बेरोजगारी यामुळे निर्माण होणारी आर्थिक भीती मानसिक अनारोग्याला निमंत्रण देते. विशेषतः तरुणांमध्ये भविष्याबद्दलची चिंता (Future Anxiety) मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते.

उपाययोजना (Solutions)

१. प्रत्येक गृहनिर्माण संस्थेने 'ओला कचरा' खत निर्मितीसाठी वापरणे बंधनकारक करावे.

२. शहरी भागात 'व्हर्टिकल गार्डन' आणि टेरेस फार्मिंगला प्रोत्साहन द्यावे.

३. सार्वजनिक आरोग्य केंद्रांमध्ये मानसिक आरोग्यासाठी स्वतंत्र 'समुपदेशन कक्ष' (Counseling Cells) स्थापन करावेत.

४. शालेय स्तरापासूनच पर्यावरण आणि मानसिक आरोग्य या विषयांची जाणीव जागृती करावी.

शिफारशी (Recommendations)

१. सरकारने शहरी नियोजनात किमान १० ते १५% क्षेत्र उद्यानांसाठी राखीव ठेवावे.

२. कचरा वेचणाऱ्या कामगारांना अधिकृत आरोग्य विमा आणि सन्मान द्यावा.

३. 'वर्क-लाईफ बॅलन्स' जपण्यासाठी कॉर्पोरेट क्षेत्रात मानसिक आरोग्य रजेची (Mental Health Leave) तरतूद असावी.

निष्कर्ष (Conclusion)

पर्यावरण, आरोग्य आणि मानवी जीवन हे एकमेकांशी गुंफलेले आहेत. जोपर्यंत आपण आपल्या निसर्गाचे आणि मनाचे आरोग्य जपणार नाही, तोपर्यंत शहरीकरणाचा विकास हा 'पोकळ' ठरेल. शाश्वत जीवनशैली आणि संवेदनशील समाज हीच भविष्यातील खरी गरज आहे.

१. भारत सरकार, पर्यावरण आणि वन मंत्रालय वार्षिक अहवाल (२०२३).

२. जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) - 'पायाभूत आरोग्य सुविधा' मार्गदर्शिका.

३. महाराष्ट्र राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळ - 'कचरा व्यवस्थापन अहवाल'.

४. डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन - 'शाश्वत शेतीची वाटचाल'.

५. युनिसेफ (UNICEF) - 'महामारी आणि बालकांचे मानसिक आरोग्य'.

६. 'कुरुक्षेत्र' मासिक - ग्रामीण विकास आणि आरोग्य विशेषांक.

७. 'योजना' मासिक - शाश्वत विकास ध्येय (SDG) विशेषांक.

८. जनगणना अहवाल २०११ - शहरीकरणाची आकडेवारी.

९. राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य सर्वेक्षण (NMHS) २०२१-२२.

१०. सेंटर फॉर सायन्स अँड एन्व्हायर्नमेंट (CSE) - पर्यावरण स्थिती अहवाल.

११. बी. के. शर्मा - 'Environmental Chemistry' (संशोधन ग्रंथ).

१२. आरोग्य मंत्रालय, भारत सरकार - 'नॅशनल हेल्थ मिशन' (NHM) मार्गदर्शक तत्त्वे.

8

बीड जिल्ह्यातील मृदा विश्लेषणाच्या आशय निष्कर्षावर आधारित एक अभ्यास

ज्योती शेरेकर
विभाग भूगोल,
जनविकास महाविद्यालय,
बनसारोळा ता.केज, जि.बीड

डॉ. हरिदास पिसाळ
विभाग भूगोल,
जनविकास महाविद्यालय,
बनसारोळा ता.केज, जि.बीड.

सारांश (Abstract)

प्रस्तुत शोधनिबंध बीड जिल्ह्यातील मृदा आरोग्याच्या सद्यस्थितीचे विश्लेषण करतो. गेल्या काही वर्षांत जिल्ह्यात सेंद्रिय कर्बाचे (Organic Carbon) प्रमाण घटले असून नत्र, स्फुरद आणि सूक्ष्म पोषक तत्वांची कमतरता मोठ्या प्रमाणावर दिसून येत आहे. पीक पद्धतीतील बदल आणि रासायनिक खतांचा अतिवापर यामुळे जमिनीचा पोत खालावला आहे. हा अभ्यास मृदा आरोग्य सुधारण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञान (GIS) आणि एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापनाची शिफारस करतो.

प्रस्तावना (Introduction)

बीड जिल्हा हा भौगोलिकदृष्ट्या महाराष्ट्र राज्यातील एक प्रमुखकृषीप्रधान जिल्हाम्हणून ओळखला जातो. येथील बहुतांश लोकसंख्या आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था पूर्णपणे शेती व शेतीपूरक व्यवसायांवर अवलंबून आहे. मात्र, गेल्या काही दशकांपासून हा जिल्हा 'अवर्षणप्रवण क्षेत्र' (Drought-prone area) म्हणून ओळखला जात असून, येथे सातत्याने पडणारा दुष्काळ आणि सिंचनाच्या उपलब्ध असलेल्या मर्यादित सोयींमुळे कृषी क्षेत्रासमोर मोठी आव्हाने उभी राहिली आहेत.

या नैसर्गिक आपत्तींचा थेट आणि विपरीत परिणामजमिनीच्या आरोग्यावर (Soil Health) झाला आहे. जमिनीतील ओलावा कमी होणे, सेंद्रिय पदार्थांचा ऱ्हास होणे आणि क्षारतेचे प्रमाण वाढणे यांमुळे जमिनीची नैसर्गिक उत्पादन क्षमता घटत चालली आहे. अशा परिस्थितीत, मृदा विश्लेषण (Soil Analysis) ही प्रक्रिया केवळ एक तांत्रिक गरज न राहता, जमिनीची सुपीकता टिकवून ठेवण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांचे आर्थिक उत्पन्न सुरक्षित करण्यासाठी एक अत्यंत आवश्यक बाब बनली आहे.

जमिनीतील पोषक तत्वांचा सातत्याने होणारा ऱ्हास (Nutrient Depletion) हा केवळ शेतीसाठीच नव्हे, तर भविष्यातीलअन्नसुरक्षेसाठी (Food Security) एक मोठा धोका ठरू शकतो. जर जमिनीचा पोत याच गतीने खालावत राहिला, तर वाढत्या लोकसंख्येची अन्नाची गरज भागवणे कठीण होईल. त्यामुळे, मृदा विश्लेषणाद्वारे जमिनीतील उणिवा शोधून त्यावर वेळीच उपाययोजना करणे ही काळाची गरज आहे.

अभ्यास क्षेत्र (Study Area)

बीड जिल्हा हा महाराष्ट्राच्या मध्यभागी असून तो मराठवाडा विभागात येतो. येथील हवामान उष्ण आणि कोरडे आहे. जिल्ह्यातील बहुतांश जमीन ही 'काळी कसदार' आणि 'मध्यम स्वरूपाची' आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

१. बीड जिल्ह्यातील मृदा आरोग्यातील बदलांचा आढावा घेणे.
२. पीक पद्धती आणि मृदा सुपीकता यांच्यातील संबंध स्पष्ट करणे.
३. जमिनीतील सेंद्रिय कर्ब आणि पोषक तत्वांच्या कमतरतेची कारणे शोधणे.
४. भविष्यातील शाश्वत शेतीसाठी उपाययोजना सुचवणे.

माहितीचे विश्लेषण आणि मुख्य निष्कर्ष (Analysis & Key Findings)

बीड जिल्ह्यातील मृदा विश्लेषणाच्या आशय निष्कर्षातून (Content Extraction) जमिनीच्या आरोग्याबाबत अत्यंत गंभीर आणि चिंताजनक बाबी समोर आल्या आहेत. जिल्ह्याच्या मृदा गुणधर्मांचा अभ्यास केला असता, जमिनीतीलनत्र (Nitrogen) आणि स्फुरद (Phosphorus) या मुख्य अन्नद्रव्यांची मोठी तूट दिसून येते, जी पिकांच्या सरासरी उत्पादकतेवर थेट परिणाम करत आहे. यासोबतच, जमिनीतील झिंक, लोह आणि बोरॉन यांसारख्यासूक्ष्म पोषक तत्वांचे (Micronutrients) असंतुलनवाढले असून, यामुळे पिकांमध्ये विविध प्रकारच्या विकृती आणि रोगप्रतिकारशक्ती कमी झाल्याचे आढळते.

जमिनीचा 'जीव' मानला जाणारासेंद्रिय कर्ब (Organic Carbon) रासायनिक खतांच्या अतिवापरामुळे आणि सेंद्रिय खतांच्या अभावामुळे अत्यंत खालावला आहे. या प्रक्रियेमुळे जमिनीची पाणी

धरून ठेवण्याची क्षमता कमी झाली आहे. त्यातच, सिंचनासाठी क्षारयुक्त पाण्याचा वापर आणि पाण्याचा निचरा न होणा?या पद्धतींमुळे जमिनीचासामू (pH) वाढून जमीन क्षारीय (Alkaline) होत आहे. ही क्षारीय स्थिती पिकांना पोषक तत्वे शोषून घेण्यास अडथळा निर्माण करते, ज्यामुळे खते टाकूनही पिकांना त्याचा लाभ मिळत नाही.

जिल्ह्यातील पीक पद्धतीत झालेला बदल (Shift in Cropping Pattern) हा या ऱ्हासासाठी मुख्य जबाबदार घटक आहे. पारंपरिक तृणधान्ये आणि कडधान्यांची जागा आता कापूस व सोयाबीन यांसारख्या नगदी पिकांनी घेतली आहे. या 'मोनोकल्चर' पद्धतीमुळे जमिनीचे नैसर्गिक पुनर्भरण थांबले असून जमिनीचा कस वेगाने संपत चालला आहे.

भविष्यातील दिशा आणि उपाययोजना : या समस्यांवर मात करण्यासाठी भविष्याततालुकास्तरीय मृदा नमुना चाचणीकरूनजीआयएस (GIS) आणि रिमोट सेन्सिंगतंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने सूक्ष्म स्तरावर 'मृदा सुपीकता नकाशे' तयार करणे अनिवार्य आहे. केवळ रासायनिक खतांवर अवलंबून न राहताएकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन (INM) अंतर्गत शेणखत, गांडूळ खत आणि हिरवळीच्या खतांचा वापर वाढवणे गरजेचे आहे. तसेच, बदलत्या हवामानाला तोंड देण्यासाठीहवामान अनुकूल शेती (Climate-resilient Agriculture) आणि कमी पाणी लागणाऱ्या पिकांची निवड केल्यास बीड जिल्ह्यातील शेती शाश्वत होऊ शकेल.

निष्कर्ष (Conclusion) आणि भविष्यातील वाव (Future Scope)

बीड जिल्ह्यातील मृदा आरोग्य सध्या चिंतेच्या पातळीवर आहे. जर योग्य वेळी मृदा व्यवस्थापन केले नाही, तर भविष्यात शेतीची उत्पादकता मोठ्या प्रमाणावर घटू शकते. शाश्वत शेतीसाठी मृदा आरोग्य पत्रिकेनुसार (Soil Health Card) खतांचा संतुलित वापर करणे आणि जमिनीचा पोत सुधारणे हाच एकमेव पर्याय आहे.

तालुकास्तरीय सूक्ष्म विश्लेषण:भविष्यात केवळ जिल्ह्याचा विचार न करता, तालुका आणि गाव स्तरावर मातीचे नमुने घेऊनजीआयएस (GIS) च्या साहाय्याने 'उच्च-रिझोल्यूशन मृदा सुपीकता नकाशे' तयार करण्यावर भर दिला जावा.आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर:रिमोट सेन्सिंग (Remote Sensing) तंत्रज्ञानाचा वापर करून जमिनीच्या ऱ्हासाची (Soil Degradation) नेमकी जागा आणि तीव्रता शोधणे अधिक सुलभ होईल. सेंद्रिय शेतीवर संशोधन:रासायनिक खतांना पर्याय म्हणून सेंद्रिय शेती, हिरवळीची खते आणि जैविक खतांच्या दीर्घकालीन परिणामांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.हवामान अनुकूल कृषी:बीड सारख्या दुष्काळी जिल्ह्यासाठी 'हवामान अनुकूल शेती' (Climate-Resilient Agriculture) विकसित करणे हा संशोधनाचा महत्त्वाचा भाग असेल.धोरणात्मक मूल्यमापन:शासनाच्या मृदा आरोग्य कार्यक्रमांच्या प्रभावीपणाचे मूल्यमापन करून, शेतकऱ्यांच्या प्रत्यक्ष शेती पद्धतीत बदल घडवून आणण्यासाठी नवीन धोरणात्मक अभ्यास करता येईल.

संदर्भ सूची :-

१. महाराष्ट्र शासन, कृषी विभाग (२०२०-२१):बीड जिल्हा सांख्यिकी अहवाल आणि पीक पद्धती मधील बदल, कृषी संचालनालय, पुणे.

२. Deshmukh, S. D. (2018): Soil Fertility Status of Beed District, Maharashtra: A Geographical Analysis, International Journal of Scientific Research, Vol. 7, Issue 5.

३. National Bureau of Soil Survey and Land Use Planning (NBSS & LUP): Soils of Maharashtra for Land Use Planning, Publication No. 54, Nagpur, India.

४. कदम, पी. व्ही. आणि मोरे, ए. बी. (२०१९) : मराठवाड्यातील मृदा आरोग्य आणि खतांचा संतुलित वापर, कृषी विज्ञान केंद्र (KVK) प्रकाशन, बीड.

५. Pawar, R. S. (2021): Impact of Drought on Cropping Pattern in Marathwada Region: A Case Study of Beed District, Geographical Review of India.

६. Soil Health Card Scheme Report (2022): Analysis of Soil Macronutrients and Micronutrients in Drought-Prone Areas of Maharashtra, Ministry of Agriculture & Farmers Welfare, Government of India.

७. Shinde, V. S. (2017): Groundwater Quality and its Impact on Soil Salinity in Beed District, Journal of Geochemical Exploration.

८. Zala, P. K. & Patel, M. M. (2020): Integration of GIS and Remote Sensing for Soil Fertility Mapping, International Journal of Geoinformatics.

९. कुलकर्णी, जी. के. (२०१५) : महाराष्ट्राचा भूगोल: मृदा आणि जलसंपत्ती, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.

१०. FAO (2019): Soil Degradation and Sustainable Soil Management in Semi-Arid Regions, Food and Agriculture Organization of the United Nations.

9

भारतातील सांस्कृतिक वारसा जतनाची ऐतिहासिक परंपरा : एक अभ्यास

डॉ. जी.व्ही. गट्टी
इतिहास विभाग प्रमुख,
श्री. पंडितगुरू पार्डीकर महाविद्यालय,
सिरसाळा ता. परळी (वै.) जि. बीड

सारांश

भारत हा विविध प्राचीन संस्कृती, परंपरा आणि जीवनपद्धतींचा संगम असलेला एक अद्वितीय देश आहे. सिंधू संस्कृतीपासून वैदिक, बौद्ध, जैन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक काळापर्यंतच्या दीर्घ ऐतिहासिक प्रवासात भारतात भौतिक (Tangible) तसेच अभौतिक (Intangible) सांस्कृतिक वारशाचा सातत्याने विकास झाला आहे. ऐतिहासिक स्मारके, मंदिरे, किल्ले, स्तूप, शिल्पकला, हस्तलिखिते, चित्रकला यांसारखा भौतिक वारसा तसेच लोककला, लोकसंगीत, नृत्य, भाषा, सण-उत्सव, धार्मिक विधी, परंपरागत ज्ञान आणि मूल्यप्रणाली यांसारखा अभौतिक वारसा यांनी भारतीय समाजाची सांस्कृतिक ओळख घडवली आहे. प्राचीन काळात गुरुकुल पद्धती, शिष्यपरंपरा आणि मौखिक परंपरेद्वारे ज्ञान व संस्कृतीचे जतन करण्यात आले, तर मध्ययुगीन काळात राजाश्रय, धार्मिक संस्था आणि समाजजीवनाच्या माध्यमातून सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण झाले. आधुनिक काळात संविधानिक तरतुदी, कायदे, शासकीय व अशासकीय संस्था, तसेच आंतरराष्ट्रीय संघटनांच्या सहकार्यामुळे सांस्कृतिक वारसा जतनाला नवे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतातील सांस्कृतिक वारसा जतनाची ही समृद्ध ऐतिहासिक परंपरा, तिचे विविध टप्पे, त्यामागील सामाजिक व प्रशासकीय प्रयत्न, समोर असलेली आव्हाने तसेच समकालीन काळातील जतन व संवर्धनाचे उपक्रम यांचा सखोल व चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

सांस्कृतिक वारसा म्हणजे एखाद्या समाजाने आपल्या ऐतिहासिक प्रवासात निर्माण केलेली व पिढ्यान पिढ्या जपून ठेवलेली कला, स्थापत्य, साहित्य, भाषा, धर्मपरंपरा, सण-उत्सव, श्रद्धा, आचार-विचार आणि जीवनमूल्यांचा समुच्चय होय. हा वारसा समाजाच्या सामूहिक स्मृतीचे, अनुभवांचे व सृजनशीलतेचे प्रतीक असतो. भारतासारख्या प्राचीन आणि बहुसांस्कृतिक देशात सांस्कृतिक वारशाचे स्वरूप अत्यंत व्यापक व बहुआयामी आहे. मंदिरे, किल्ले, स्तूप, शिलालेख, हस्तलिखिते आणि ऐतिहासिक वास्तू यांसारखा भौतिक वारसा तसेच लोककला, लोकसंगीत, नृत्यपरंपरा, बोलीभाषा, धार्मिक विधी, लोककथा आणि पारंपरिक ज्ञानप्रणाली यांसारखा अभौतिक वारसा भारतीय संस्कृतीला समृद्ध करतो.

भारतामध्ये सांस्कृतिक वारसा हा केवळ भूतकाळातील अवशेष म्हणून पाहिला जात नाही, तर तो आजच्या सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. दैनंदिन जीवनातील सण-उत्सव, धार्मिक आचार, सामाजिक रीतिरिवाज, कला व साहित्य यांमधून हा वारसा सतत जिवंत राहतो. त्यामुळे सांस्कृतिक वारसा जतन करणे हे केवळ ऐतिहासिक स्मारकांचे संरक्षण करण्यापुरते मर्यादित न राहता समाजाची ओळख, मूल्यव्यवस्था आणि राष्ट्रीय एकात्मता टिकवून ठेवण्याशी संबंधित आहे. म्हणूनच भारतात सांस्कृतिक वारसा जतनाला राष्ट्रीय कर्तव्याचे स्वरूप प्राप्त झाले असून, शासन, संस्था आणि सामान्य जनता यांच्या संयुक्त प्रयत्नांतून या वारशाचे संरक्षण व संवर्धन करण्यावर भर दिला जात आहे.

सांस्कृतिक वारशाची संकल्पना व स्वरूप

भौतिक सांस्कृतिक वारसा

भौतिक सांस्कृतिक वारसा म्हणजे समाजाच्या इतिहासाचे, सत्ताकालाचे, धार्मिक श्रद्धांचे व कलात्मक प्रगतीचे प्रत्यक्ष आणि दृश्यमान स्वरूप होय. यामध्ये ऐतिहासिक स्मारके, प्राचीन मंदिरे, मशिदी, चर्च, किल्ले, राजवाडे, स्तूप, विहार, शिलालेख, शिल्पकला, चित्रकला, हस्तलिखिते तसेच विविध पुरातत्वीय अवशेष यांचा समावेश होतो. हा वारसा एखाद्या काळातील सामाजिक रचना, स्थापत्यकला, तंत्रज्ञान, धार्मिक समजुती आणि राजकीय परिस्थिती यांचे प्रतिबिंब दर्शवितो. भारतातील अजिंठा-वेरूळ लेणी, ताजमहाल, कोणार्कचे सूर्य मंदिर, कुतुबमिनार, सिंधू संस्कृतीची स्थळे इत्यादी उदाहरणे भौतिक सांस्कृतिक वारशाची महत्त्वपूर्ण प्रतीके आहेत. या वारशाच्या जतनामुळे इतिहासाची साक्ष जिवंत राहते तसेच भावी पिढ्यांना आपल्या

गौरवशाली भूतकाळाची ओळख होते.

अभौतिक सांस्कृतिक वारसा

अभौतिक सांस्कृतिक वारसा हा समाजाच्या जीवनपद्धतीत, परंपरांमध्ये आणि सामूहिक स्मृतीत जिवंत राहणारा वारसा आहे. यामध्ये लोककला, लोकसंगीत, नृत्यप्रकार, परंपरागत ज्ञानप्रणाली, भाषा, बोली, सण-उत्सव, धार्मिक विधी, लोककथा, म्हणी, चालीरीती आणि सामाजिक आचार-विचार यांचा समावेश होतो. हा वारसा थेट पाहता येत नसला तरी तो समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा आत्मा मानला जातो. पिढ्यान्?पिढ्या मौखिक परंपरेद्वारे आणि सामाजिक व्यवहारांतून हा वारसा पुढे हस्तांतरित होत राहतो. अभौतिक सांस्कृतिक वारसा समाजात एकात्मता निर्माण करतो, सामाजिक मूल्ये दृढ करतो आणि विविधतेत एकता ही भारतीय संस्कृतीची वैशिष्ट्ये अधोरेखित करतो.

प्राचीन काळातील सांस्कृतिक वारसा जतनाची परंपरा

प्राचीन भारतात सांस्कृतिक आणि बौद्धिक वारशाचे जतन प्रामुख्याने गुरुकुल पद्धतीद्वारे केले जात असे. या शिक्षणपद्धतीत गुरु आणि शिष्य यांच्यातील निकटचा संबंध केंद्रस्थानी होता. ज्ञानाचे संकलन, संरक्षण आणि प्रसार हे लिखित स्वरूपावर अवलंबून न राहता मौखिक परंपरेद्वारे केले जात होते. वेद, उपनिषदे, ब्राह्मणे, आरण्यके तसेच रामायण व महाभारत यांसारखी महाकाव्ये अत्यंत शिस्तबद्ध पाठांतर पद्धतीने जपली गेली. शुद्ध उच्चार, स्वर आणि छंद यांना विशेष महत्त्व दिले जात असल्यामुळे शतके उलटून गेली तरीही मूळ ग्रंथांचा आशय मोठ्या प्रमाणात अबाधित राहिला. स्मरणशक्ती, गुरुपरंपरा आणि शिष्यपरंपरा यांमुळे हा अमूल्य बौद्धिक वारसा पुढील पिढ्यांपर्यंत सुरक्षितपणे पोहोचला.

मौर्य आणि गुप्त काळात सांस्कृतिक वारसा जतनाला संस्थात्मक स्वरूप प्राप्त झाले. या काळातील राज्यकर्त्यांनी स्तूप, विहार, मंदिरे, उद्याने आणि सार्वजनिक इमारती उभारून त्यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी स्वीकारली. अशोकाच्या काळात बौद्ध स्तूपांचे निर्माण व संवर्धन झाले, तर गुप्त काळात हिंदू मंदिर स्थापत्य, शिल्पकला आणि चित्रकला यांचा उत्कर्ष झाला. याच काळात तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला यांसारखी आंतरराष्ट्रीय ख्यातीची विद्यापीठे विकसित झाली, जिथे तत्त्वज्ञान, धर्म, गणित, खगोलशास्त्र, आयुर्वेद व कला यांचे अध्ययन होत असे. या शैक्षणिक केंद्रांच्या संरक्षणासाठी राजाश्रय, दानव्यवस्था आणि सामाजिक पाठबळ उपलब्ध होते.

मध्ययुगीन काळातील जतन परंपरा

मध्ययुगीन काळात भारतात उदयास आलेल्या विविध राजवटींनी सांस्कृतिक वारशाच्या जतन व संवर्धनासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. या काळात स्थापत्यकलेला विशेष राजाश्रय मिळाला आणि मंदिर, मशिदी, मकबरे, किल्ले, राजवाडे तसेच सार्वजनिक वास्तूंच्या बांधकामातून तत्कालीन सत्ताकेंद्रांची कलात्मक दृष्टी प्रकट झाली. चोल, चालुक्य, होयसळ, विजयनगर, दिल्ली सल्तनत आणि मुघल साम्राज्य या राजवटींनी आपल्या सांस्कृतिक ओळखीप्रमाणे स्थापत्यशैली विकसित केल्या. दक्षिण भारतातील भव्य मंदिरे, उत्तर भारतातील किल्ले व मशिदी, तसेच मुघल काळातील ताजमहाल, लाल किल्ला, फतेहपूर सिक्री यांसारखी स्मारके ही भौतिक सांस्कृतिक वारशाची उत्कृष्ट उदाहरणे मानली जातात. या वास्तूंच्या संरक्षणासाठी राजाश्रय, दानव्यवस्था आणि धार्मिक संस्थांची सक्रिय भूमिका होती.

याच काळात साहित्य, संगीत, चित्रकला आणि हस्तकला यांनाही मोठ्या प्रमाणावर प्रोत्साहन मिळाले. संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश तसेच फारसी, उर्दू आणि प्रादेशिक भाषांमधील साहित्यनिर्मितीमुळे भारतीय साहित्यपरंपरा अधिक समृद्ध झाली. मिनिएचर पेंटिंग, भित्तीचित्रे आणि दरबारी संगीत यांचा विकास झाला. विशेषतः भक्ति आणि सूफी चळवळींनी अभौतिक सांस्कृतिक वारशाला नवी दिशा दिली. संत कवी, भक्त, सूफी संत यांनी भक्ती, प्रेम, मानवता आणि सामाजिक समतेचे विचार लोकभाषेत मांडले. त्यांच्या अभंग, पदे, कव्वाली आणि कीर्तनांनी समाजातील विविध घटकांना जोडले व सांस्कृतिक एकात्मतेला चालना दिली. त्यामुळे मध्ययुगीन काळात भौतिक व अभौतिक अशा दोन्ही स्वरूपातील सांस्कृतिक वारसा अधिक व्यापक, लोकाभिमुख आणि जिवंत झाला.

ब्रिटिश काळातील वारसा जतन प्रयत्न

ब्रिटिश काळात भारतातील सांस्कृतिक वारशाच्या अभ्यासाला आणि संरक्षणाला औपचारिक व शास्त्रीय स्वरूप प्राप्त झाले. या काळात प्रथमच पुरातत्त्वीय संशोधनाची शिस्तबद्ध सुरुवात झाली आणि १८६१ मध्ये Archaeological Survey of India (ASI) या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. या संस्थेमार्फत भारतातील प्राचीन स्मारके, शिलालेख, गुहा, मंदिरे, स्तूप आणि ऐतिहासिक स्थळांची नोंद घेणे, उत्खनन करणे व त्यांचे संरक्षण करण्याचे कार्य सुरू झाले. अलेक्झांडर कनिंगहॅम यांच्यासारख्या संशोधकांनी अनेक प्राचीन स्थळांचा शोध लावून भारताच्या इतिहासाच्या पुनर्लेखनास हातभार लावला. यामुळे भारतीय इतिहास, स्थापत्यकला आणि संस्कृतीबाबत जागतिक पातळीवर शैक्षणिक रस निर्माण झाला.

तथापि, ब्रिटिश काळातील वारसा जतन प्रयत्न हे पूर्णतः सकारात्मक नव्हते. अनेक ऐतिहासिक वस्तू, शिल्पे, हस्तलिखिते आणि कलाकृती इंग्लंड व इतर पाश्चिमात्य देशांमध्ये नेण्यात आल्या, ज्यामुळे वारसा लुटीचे स्वरूप दिसून येते. काही स्थळांकडे केवळ शैक्षणिक किंवा प्रशासकीय दृष्टीने पाहिले गेले आणि स्थानिक समाजाच्या सांस्कृतिक भावनांकडे दुर्लक्ष झाले. तसेच अनेक स्मारकांची उपेक्षा, अपुरी देखभाल आणि नैसर्गिक झिज यांमुळे नुकसान झाले. तरीसुद्धा, ब्रिटिश काळात सुरू झालेली पुरातत्त्वीय नोंद, कायदे आणि संस्था या स्वातंत्र्योत्तर भारतातील सांस्कृतिक वारसा जतन धोरणांचा पाया ठरल्या, असे म्हणता येते.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील सांस्कृतिक वारसा जतन

स्वातंत्र्यानंतर भारताने आपल्या सांस्कृतिक वारशाच्या

संरक्षणाला राष्ट्रीय विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक मानले. भारतीय संविधानाने नागरिकांना त्यांच्या संस्कृतीचे संरक्षण व संवर्धन करण्याचा अधिकार दिला असून, राज्यावरही ऐतिहासिक व सांस्कृतिक वारशाचे रक्षण करण्याची जबाबदारी टाकली आहे. संविधानातील मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत अधिकारांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक विविधतेचा आदर आणि वारसा जतनाची भावना दृढ करण्यात आली. या पार्श्वभूमीवर Archaeological Survey of India (ASI) या संस्थेला अधिक सक्षम करून तिच्या कार्यक्षेत्राचा विस्तार करण्यात आला. ऐतिहासिक स्मारके, पुरातत्त्वीय स्थळे, शिलालेख आणि प्राचीन अवशेष यांच्या संरक्षण, दुरुस्ती व संवर्धनाचे कार्य ASI च्या माध्यमातून सातत्याने केले जात आहे.

यासोबतच राष्ट्रीय संग्रहालये, सांस्कृतिक मंत्रालय, साहित्य अकादमी, संगीत नाटक अकादमी, ललित कला अकादमी तसेच विविध राज्य पुरातत्त्व विभाग यांच्या माध्यमातून भौतिक व अभौतिक सांस्कृतिक वारशाच्या जतनासाठी व्यापक प्रयत्न सुरू आहेत. संग्रहालयांद्वारे ऐतिहासिक वस्तूंचे संवर्धन व प्रदर्शन केले जाते, तर अकादम्यांमार्फत कला, संगीत, नृत्य आणि साहित्यपरंपरांना प्रोत्साहन दिले जाते. १९५८ मध्ये लागू करण्यात आलेला Ancient Monuments and Archaeological Sites and Remains Act हा सांस्कृतिक वारसा संरक्षणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा कायदा ठरला. या कायद्याने संरक्षित स्मारकांच्या परिसरात बांधकामावर निर्बंध, अतिक्रमण रोखणे आणि कायदेशीर संरक्षणाची तरतूद केली. त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात सांस्कृतिक वारसा जतन हे केवळ शासकीय धोरण न राहता एक व्यापक सामाजिक व राष्ट्रीय जबाबदारी म्हणून आकारास आले आहे.

निष्कर्ष

भारतामध्ये सांस्कृतिक वारसा जतनाची परंपरा अतिशय प्राचीन, व्यापक आणि समृद्ध असून ती हजारो वर्षांच्या ऐतिहासिक प्रवासातून विकसित झाली आहे. प्राचीन काळातील मौखिक परंपरा, गुरुकुल शिक्षणपद्धती, धार्मिक संस्था, राजाश्रय आणि समाजजीवन यांच्या माध्यमातून वारसा जपण्याची परंपरा दृढ झाली. मध्ययुगीन काळात विविध राजवटींनी स्थापत्यकला, साहित्य, संगीत व कलांना प्रोत्साहन देऊन वारशाचे संवर्धन केले, तर आधुनिक काळात संस्थात्मक आणि कायदेशीर चौकटीतून संरक्षणाचे प्रयत्न सुरू झाले. बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक परिस्थितीत सांस्कृतिक वारसा अनेक आव्हानांना सामोरा जात असून शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, पर्यावरणीय प्रदूषण आणि अति-पर्यटन यांमुळे वारशाच्या अस्तित्वावर परिणाम होत आहे.

अशा परिस्थितीत आधुनिक तंत्रज्ञान, वैज्ञानिक संवर्धन पद्धती, डिजिटल दस्तऐवजीकरण, कडक कायदे आणि प्रभावी प्रशासन यांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण करणे अत्यावश्यक बनले आहे. त्याचबरोबर, केवळ शासकीय प्रयत्न अपुरे ठरू शकतात; म्हणूनच स्थानिक समुदाय, स्वयंसेवी संस्था, शैक्षणिक संस्था आणि सामान्य नागरिकांचा सक्रिय लोकसहभाग महत्त्वाचा आहे. सांस्कृतिक वारसा हा केवळ भूतकाळाची स्मृती नसून तो राष्ट्राची ओळख, सांस्कृतिक एकात्मता आणि सामाजिक मूल्यांचा आधारस्तंभ आहे. त्यामुळे या अमूल्य वारशाचे जतन आणि संवर्धन ही शासन, समाज आणि प्रत्येक नागरिकाची सामूहिक जबाबदारी मानली पाहिजे, जेणेकरून हा वारसा पुढील पिढ्यांसाठी सुरक्षित आणि सजीव राहील.

संदर्भ सूची :-

१. कुलकर्णी, अ. र. (२०१५). भारतीय संस्कृतीचा इतिहास. पुणे : मेहता पब्लिशिंग हाऊस.

२. शर्मा, रा. श. (२०१०). India's Ancient Past. New Delhi: Oxford University Press.

३. थापर, रोमिला. (२००२). Early India: From the Origins to AD१३००. New Delhi: Penguin Books.

४. चौधरी, के. एन. (१९९०). Trade and Civilisation in the Indian Ocean. Cambridge: Cambridge University Press.

५. Majumdar, R. C. (१९६०). The History and Culture of the Indian People. Mumbai: Bharatiya Vidya Bhavan.

६. देसाई, न. ग. (२०१२). भारतीय कला आणि स्थापत्य. मुंबई : लोकप्रिय प्रकाशन.

७. UNESCO. World Heritage in India. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

८. Archaeological Survey of India. Annual Reports. New Delhi: Government of India.

९. Huntington, S. L. (१९८५). The Art of Ancient India. New York: Weatherhill.

१०. Brown, P. (२०१४). Indian Architecture (Buddhist and Hindu Periods). Mumbai: Taraporevala.

११. Ministry of Culture, Government of India. Cultural Heritage of India. New Delhi.

१२. Singh, Upinder. (२००८). A History of Ancient and Early Medieval India. New Delhi: Pearson Education.

10

निवडणूक प्रक्रियेतील सुधारणांचे चिकित्सक विश्लेषण

प्रा. डॉ. अशोक लक्ष्मण गोरे
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख
श्री. पंडीतगुरूपार्डीकर महाविद्यालय
सिरसाळा जि. बीड.

सारांश

आधुनिक युगात जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला आहे. त्यात निवडणूकीचे क्षेत्र अपवाद कसे असेल. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राचा वापर आज जनमत चाचण्यांपासून ते निवडणूकीच्या निकालाचं विश्लेषण करण्यापर्यंत सर्वत्र होतांना दिसतो.लोकशाही व्यवस्थेचा कणा म्हणून निवडणूक प्रक्रिया अत्यंत महत्त्वाची आहे. भारतासारख्या विशाल आणि विविधतेने नटलेल्या देशात स्वच्छ, मुक्त, निष्पक्ष आणि पारदर्शक निवडणूक प्रक्रिया टिकवून ठेवणे हे मोठे आव्हान आहे. स्वातंर्त्यानंतर भारताने निवडणूक प्रक्रियेत विविध सुधारणा केल्या असून त्यांचा उद्देश लोकशाही अधिक बळकट करणे हा आहे. या संशोधन पेपरमध्ये भारतातील निवडणूक प्रक्रियेतील प्रमुख सुधारणांचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे. या सुधारणांचे सकारात्मक परिणाम, मर्यादा, अंमलबजावणीतील अडचणी आणि भविष्यातील सुधारणा यांचा सखोल अभ्यास या लेखात करण्यात आला आहे.

कीवर्ड्स: निवडणूक प्रक्रिया, निवडणूक सुधारणा, निवडणूक आयोग, पारदर्शकता

प्रस्तावना :-

आधुनिक युगात जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला आहे. त्यात निवडणूकीचे क्षेत्र अपवाद कसे असेल. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राचा वापर आज जनमत चाचण्यांपासून ते निवडणूकीच्या निकालाचं विश्लेषण करण्यापर्यंत सर्वत्र होतांना दिसतो.लोकशाही व्यवस्थेमध्ये जनतेला प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार मिळतो, आणि हा अधिकार प्रत्यक्षात आणण्याचे साधन म्हणजे निवडणूक प्रक्रिया. भारतात सार्वत्रिक मतदान पद्धती स्वीकारण्यात आली असून प्रत्येक प्रौढ नागरिकाला मतदानाचा हक्क दिला आहे. मात्र, काळानुरूप निवडणूक प्रक्रियेत भ्रष्टाचार, पैशाचा प्रभाव, गुन्हेगारीकरण, मतदार उदासीनता, तांत्रिक आव्हाने इत्यादी समस्या निर्माण झाल्या. या पार्श्वभूमीवर निवडणूक प्रक्रियेतील सुधारणांची गरज निर्माण झाली. भारताच्या निवडणूक आयोगाने तसेच शासनाने विविध कायदेशीर, प्रशासकीय व तांत्रिक सुधारणा केल्या आहेत. त्याचा मागोवा घेण्याच्या दृष्टीने हा शोधनिबंध प्रस्तुत करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. भारतातील निवडणूक प्रक्रियेतील प्रमुख सुधारणांचा अभ्यास करणे.
२. निवडणूक सुधारणांचे सकारात्मक व नकारात्मक पैलू विश्लेषित करणे.
३. सुधारणांच्या अंमलबजावणीतील अडचणी समजून घेणे.
४. भविष्यातील निवडणूक सुधारणांसाठी सूचना मांडणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. दुय्यम स्रोतांचा वापर करून माहिती संकलित करण्यात आली आहे. यामध्ये पुस्तके, संशोधन लेख, निवडणूक आयोगाचे अहवाल, शासकीय कागदपत्रे आणि संबंधित अभ्यास यांचा समावेश आहे.

भारतातील निवडणूक प्रक्रियेतील प्रमुख सुधारणा

इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे

इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांच्या वापरामुळे मतदान प्रक्रिया जलद, सोपी आणि तुलनेने पारदर्शक झाली आहे. इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांचा वापर ही भारतीय निवडणूक प्रक्रियेतील एक महत्त्वपूर्ण तांत्रिक सुधारणा मानली जाते. ईव्हीएममुळे मतदान प्रक्रिया अधिक जलद, सुलभ व तुलनेने पारदर्शक झाली आहे. पारंपरिक मतपत्रिकांच्या तुलनेत ईव्हीएममुळे मतमोजणीतील मानवी चुका लक्षणीयरीत्या कमी झाल्या असून निवडणूक निकाल कमी

वेळेत जाहीर होऊ लागले आहेत. यामुळे वेळ, मनुष्यबळ आणि खर्च यांची मोठ्या प्रमाणात बचत झाली आहे. तसेच मतपत्रिका छपाई, वाहतूक व साठवणूक यासंबंधीच्या अडचणी कमी झाल्या आहेत. तथापि, ईव्हीएमच्या सुरक्षिततेबाबत विविध राजकीय पक्ष व नागरिकांकडून वेळोवेळी शंका उपस्थित केल्या जातात. यंत्रांमध्ये तांत्रिक बिघाड होण्याची शक्यता, हॅकिंगविषयीचा संशय आणि सामान्य मतदारांमध्ये विश्वासाचा अभाव ही गंभीर आव्हाने आहेत. जरी निवडणूक आयोगाने व्हीव्हीपॅटसारख्या प्रणालीच्या माध्यमातून पारदर्शकता वाढवण्याचा प्रयत्न केला असला, तरी लोकांचा पूर्ण विश्वास संपादन करणे हे अद्याप एक मोठे आव्हान ठरले आहे.

निवडणूकीतील संगणकाचा वापर

आधुनिक काळात संगणक आणि माहिती तंत्रज्ञानाशिवाय निवडणूक प्रक्रियेची कल्पनाही करता येत नाही. भारतात २००४ च्या लोकसभा निवडणुकांपासून निवडणूक प्रक्रियेत संगणकाचा प्रभावी वापर सुरू झाला. एप्रिल-मे २००४ दरम्यान, मतांच्या जुळवाजुळवीसाठी प्रत्यक्ष भेटी आणि पारंपरिक साधनांवर अवलंबून असणारे राजकीय नेते संगणकाच्या 'की-बोर्ड'वर कार्य करू लागले. निवडणूक प्रचार, मतदार यादी व्यवस्थापन, प्रचार साहित्याचे नियोजन, मतदारांशी संवाद साधणे आणि निकालांचे विश्लेषण यासाठी संगणकाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर सुरू झाला. ई-मेल, संकेतस्थळे, सोशल मीडिया आणि डिजिटल डेटाबेसच्या माध्यमातून उमेदवार व मतदार यांच्यात थेट 'ई-नातं' निर्माण करण्याचा प्रयत्न झाला. यामुळे प्रचार अधिक लक्ष्यित, वेगवान आणि परिणामकारक झाला. तथापि, या डिजिटल प्रचारामुळे चुकीची माहिती, अफवा, सायबर गैरवापर आणि डिजिटल दरी (Digital Divide) यांसारख्या समस्या देखील पुढे आल्या आहेत. त्यामुळे निवडणुकीतील संगणक वापर फायदेशीर असला, तरी त्यावर योग्य नियंत्रण आणि नियमन आवश्यक आहे.

मतदार ओळखपत्र

मतदार ओळखपत्र ही भारतीय निवडणूक प्रक्रियेतील एक अत्यंत महत्त्वाची सुधारणा आहे. मतदार ओळखपत्रामुळे बनावट मतदान, दुहेरी मतदान आणि बोगस मतदार नोंदणी यांसारख्या गैरप्रकारांवर मोठ्या प्रमाणात आळा बसला आहे. प्रत्येक मतदाराची ओळख निश्चित झाल्याने निवडणूक प्रक्रियेची विश्वासार्हता आणि पारदर्शकता वाढली आहे. विशेषतः शहरी भागात आणि मोठ्या मतदारसंख्येच्या मतदारसंघांमध्ये ओळखपत्रामुळे मतदान प्रक्रिया अधिक शिस्तबद्ध झाली आहे. मात्र, स्थलांतरित मतदारांची समस्या, नावनोंदणीतील त्रुटी, मतदार यादी अद्ययावत न होणे आणि मृत किंवा स्थलांतरित व्यक्तींची नावे यादीत कायम राहणे या अडचणी अजूनही दिसून येतात. ग्रामीण व दुर्गम भागात ओळखपत्र मिळण्यात येणा?्या अडचणी तसेच माहितीच्या अभावामुळे काही मतदार मतदानापासून वंचित राहतात. त्यामुळे मतदार ओळखपत्र प्रणाली प्रभावी असली तरी ती अधिक समावेशक, अद्ययावत आणि तंत्रज्ञानसुसंगत करण्याची आवश्यकता आहे.

निवडणूक खर्च मर्यादा

भारतात उमेदवारांच्या निवडणूक खर्चावर मर्यादा घालणे ही निवडणूक प्रक्रियेतील एक महत्त्वाची सुधारणा मानली जाते. या मर्यादेचा मुख्य उद्देश म्हणजे निवडणुकांमधील पैशाचा अतिरेक कमी करणे, सर्व उमेदवारांना तुलनात्मक समान संधी उपलब्ध करून देणे आणि लोकशाही प्रक्रियेत आर्थिक विषमता रोखणे हा आहे. खर्च मर्यादेमुळे प्रचारासाठी होणा?्या जाहिराती, सभा, वाहन वापर आणि प्रचार साहित्य यावर काही प्रमाणात नियंत्रण आले आहे. तथापि, प्रत्यक्ष व्यवहारात ही मर्यादा प्रभावी ठरताना दिसत नाही. अनेक वेळा उमेदवार अप्रत्यक्ष खर्च, पक्षाच्या माध्यमातून होणारा खर्च, स्वयंसेवी संस्था, समर्थक गट किंवा तृतीय पक्षांच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर खर्च करतात. काळा पैसा, रोख व्यवहार आणि डिजिटल माध्यमांद्वारे होणारा खर्च यावर नियंत्रण ठेवणे निवडणूक यंत्रणेसाठी कठीण ठरते. परिणामी, कायदेशीर मर्यादा असूनही आर्थिक बळ असलेल्या उमेदवारांना अजूनही अधिक लाभ मिळतो, ज्यामुळे खर्च मर्यादा ही सुधारणा अपुरी आणि अंशतः प्रभावी ठरते.

नोटा (NOTA) पर्याय

NOTA पर्यायामुळे मतदारांना नकारात्मक मतदानाचा अधिकार मिळाला आहे. NOTA हा पर्याय भारतीय निवडणूक प्रक्रियेत लोकशाहीदृष्ट्या एक महत्वपूर्ण पाऊल आहे. या पर्यायामुळे मतदारांना कोणताही उमेदवार पसंत नसल्यास नकारात्मक मतदानाचा अधिकार मिळाला आहे. त्यामुळे मतदारांचा असंतोष व्यक्त करण्याचा एक वैध आणि शांततामय मार्ग उपलब्ध झाला आहे. NOTA मुळे उमेदवारांवर आणि राजकीय पक्षांवर नैतिक दबाव निर्माण होतो की त्यांनी स्वच्छ, प्रामाणिक आणि सक्षम उमेदवार उभे करावेत. तथापि, प्रत्यक्षात NOTA चा निवडणूक निकालांवर फारसा प्रभाव दिसून येत नाही. NOTA ला सर्वाधिक मते मिळाल्यासही निवडणूक रद्द होत नाही किंवा नव्या उमेदवारांसह पुन्हा निवडणूक घेतली जात नाही. त्यामुळे अनेक अभ्यासकांच्या मते NOTA हा केवळ प्रतीकात्मक पर्याय ठरतो. यामुळे मतदारांचा असंतोष नोंदवला जात असला तरी त्याचे ठोस राजकीय परिणाम होत नसल्याने NOTA ची प्रभावीता मर्यादित राहते.

आदर्श आचारसंहिता

आदर्श आचारसंहिता ही निवडणूक काळात सत्ताधारी आणि विरोधी पक्षांच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवणारी एक महत्त्वाची नैतिक चौकट आहे. या आचारसंहितेमुळे निवडणूक काळात शासकीय यंत्रणेचा गैरवापर, सरकारी घोषणांचा प्रचारासाठी वापर, सार्वजनिक निधीचा अपप्रयोग आणि सत्तेचा दुरुपयोग काही प्रमाणात रोखला जातो. निवडणूक आयोगाच्या मार्गदर्शनाखाली ही आचारसंहिता

तात्काळ लागू होते आणि प्रशासनावर निवडणूक प्रक्रियेतील निष्पक्षता राखण्याची जबाबदारी येते. तथापि, आचारसंहिता ही कायदेशीरदृष्ट्या बंधनकारक नसून ती मुख्यतः नैतिक दबावावर आधारित आहे. त्यामुळे तिचे उल्लंघन झाल्यास कठोर शिक्षा देण्याच्या मर्यादा आहेत. अनेक वेळा आचारसंहितेचे उल्लंघन होऊनही कारवाई उशिरा होते किंवा ती केवळ इशाऱ्यांपुरती मर्यादित राहते. परिणामी, आचारसंहिता लोकशाही प्रक्रियेस उपयुक्त असली तरी तिची प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी तिला अधिक कायदेशीर बळ देण्याची गरज प्रकर्षाने जाणवते.

निवडणूक सुधारणांचे चिकित्सक विश्लेषण

निवडणूक प्रक्रियेतील सुधारणांनी भारतीय लोकशाही अधिक मजबूत केली असली तरी त्या पूर्णपणे प्रभावी ठरल्या आहेत असे म्हणता येत नाही. तांत्रिक सुधारणांमुळे कार्यक्षमता वाढली असली, तरी लोकांचा विश्वास मिळवणे हे मोठे आव्हान आहे. निवडणूक प्रक्रियेतील विविध सुधारणांमुळे भारतीय लोकशाही अधिक सुसंघटित, कार्यक्षम आणि आधुनिक झाली आहे, हे निर्विवाद असले तरी या सुधारणांची प्रभावीता मर्यादित स्वरूपातच दिसून येते. इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे, मतदार ओळखपत्र, संगणकीकरण, खर्च मर्यादा, NOTA आणि आचारसंहिता यांसारख्या सुधारणांमुळे निवडणूक प्रक्रिया तांत्रिकदृष्ट्या सुलभ व वेगवान झाली आहे. मात्र, या तांत्रिक सुधारणांनी अपेक्षित असलेला जनविश्वास पूर्णपणे संपादन केलेला नाही. अनेक मतदारांमध्ये ईव्हीएमच्या सुरक्षिततेबाबत संशय, निवडणूक खर्चातील अपारदर्शकता आणि राजकीय पक्षांच्या आर्थिक व्यवहारांविषयी अस्वस्थता कायम आहे.

याशिवाय, निवडणूक सुधारणांची अंमलबजावणी ही प्रामुख्याने राजकीय इच्छाशक्तीवर अवलंबून असल्याचे दिसते. कायदे अस्तित्वात असले तरी त्यांची कठोर व निष्पक्ष अंमलबजावणी होत नसल्यामुळे सुधारणा कागदोपत्री मर्यादित राहतात. गुन्हेगारीकरण, पैशाचा प्रभाव आणि माध्यमांचा गैरवापर या समस्या आजही निवडणूक प्रक्रियेला बाधा आणतात. तसेच सामाजिक-आर्थिक विषमता, डिजिटल दरी आणि कमी राजकीय जाणीव यांमुळे सुधारणांचा लाभ सर्व मतदारांपर्यंत समान रीतीने पोहोचलेला नाही. त्यामुळे निवडणूक सुधारणा या केवळ तांत्रिक किंवा कायदेशीर उपायांपुरत्या मर्यादित न राहता, त्यांना नैतिकता, पारदर्शकता, लोकसहभाग आणि मजबूत अंमलबजावणी यांची जोड देणे आवश्यक आहे. अशा समग्र दृष्टिकोनातूनच निवडणूक सुधारणा भारतीय लोकशाही खऱ्या अर्थाने बळकट करू शकतात.

निष्कर्ष

निवडणूक प्रक्रियेतील सुधारणा या लोकशाही सशक्त करण्यासाठी अपरिहार्य आहेत. यानुसारच भारतात निवडणूक क्षेत्रात आधुनिकता आली आहे. अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर दिवसेंदिवस वाढतच आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या दृष्टीने भारतामध्ये निवडणूकितील महत्त्वपूर्ण सुधारणा होत आहेत. भारताने या दिशेने महत्त्वाची पावले उचलली असली तरी अजूनही अनेक संरचनात्मक आणि व्यावहारिक अडचणी आहेत. सुधारणांची प्रभावी अंमलबजावणी, राजकीय प्रामाणिकपणा आणि जागरूक नागरिक सहभाग यांच्या माध्यमातूनच निवडणूक प्रक्रिया अधिक विश्वासार्ह आणि लोकाभिमुख बनू शकते.

१. भारत निवडणूक आयोग - वार्षिक अहवाल
२. भारत सरकार - लोकप्रतिनिधित्व अधिनियम, १९५१
३. योजनामासिक पत्रिका
४. दिलीप सरवटे, उदय निरगुडकर -निवडणूक जिंकण्यासाठी सर्व काही.
५. Austin, G. (1999). Working a Democratic Constitution. Oxford University Press.
६. Sharma, B. (2018). Electoral Reforms in India. New Delhi: XYZ Publications.
७. Kumar, S. (2020). Democracy and Electoral Politics in India. Journal of Political Studies.

ISSN 2229-4406
Universal Research Analysis
IMPACT FACTOR 7.338 (SJIF)
Sept. 2025 To Feb. 2026
Issue - XXXII, Vol.- II (Special Issue)

11

भारतीय राज्यघटनेतील मूल्य: एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. संतोष गुट्टे
लोकप्रशासन विभाग
श्री शिवाजी कॉलेज कंधार.

प्रस्तावना:

भारतीय राज्यघटना ही जगातील सर्वात मोठी,व्यापक व उत्कृष्ट राज्यघटना आहे. म्हणूनच भारतीय राज्यघटना निर्माण करण्यासाठी मोठा कालखंड लागलेला आहे. ब्रिटिश कालखंडात भारताच्या राज्यघटना निर्मितीची प्रक्रिया सुरू झाली होती १७७३ च्या रेग्युलेटिंग ॲक्ट पासून सुरू झालेली ही प्रक्रिया १९०९ च्या मोर्लेमेंटो आयोगाच्या शिफारशीनुसार,१९१९ व १९३५ च्या भारत शासन कायद्यापर्यंत ही प्रक्रिया व प्रत्यक्षात घटना निर्मितीसाठी स्वतंर्त्यानंतर घटना समितीची स्थापना करण्यात आली. घटना समितीच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर चर्चा मत मतांतरे होऊन राज्यघटनेस अंतिम स्वरूप प्राप्त झाले आहे. भारताच्या राज्यघटनेत अनेक जुन्या संकल्पनांचा समावेश करण्यात आला आहे यामध्ये प्रामुख्याने ग्रामप्रशासन, सभा व समिती व्यवस्था, मंत्री परिषद या पद्धती वेदकाळातून आलेल्या आहेत. ब्रिटिश काळातील अनेक पद्धतींचा समावेश राज्यघटनेत केलेला आहे. संसद, द्विगृही सभागृह, विविध आयोग व समित्या कार्यकारी मंडळ, कायदेमंडळ,न्यायपालिका या सर्व पद्धतींना ब्रिटिशकालीन वारसा लाभलेला आहे. अनेक पद्धती विचारपूर्वक व जाणीवपूर्वक घेतलेल्या आहेत. भारताची राज्यघटना तयार करत असताना घटनाकारांनी जगातील विविध राष्ट्रांच्या राज्यघटनांचा अभ्यास केला. विशेषतः ग्रेट ब्रिटन, अमेरिका,आयर्लंड, कॅनडा, स्पेन, ऑस्ट्रेलिया, दक्षिण आफ्रिका या राष्ट्रांच्या राज्यघटनातील चांगल्या बाबी भारतीय राज्यघटनेत अंतर्भूत करण्यात आल्या आहेत.

शेकडो वर्षाच्या जुलमी राजवटीत भारतीय समाज गुलामगिरीत आपले जीवन व्यतीत करत होता. सर्वात शेवटी ब्रिटिशांनी भारतावर अधिराज्य केले. या गुलामगिरीच्या अंधकारातून १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला. भारतीय जनता पारतंर्त्यातून मुक्त झाली. गुलामीच्या कालखंडात भारतीय जनतेला कसल्याही प्रकारचे अधिकार नव्हते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर येथील समाजाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी एक संहिता निर्माण करणे अत्यावश्यक होते कारण त्याशिवाय शासन व प्रशासन चालवता येणे शक्य नव्हते. म्हणून घटना समिती तयार करून तिच्या माध्यमातून भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती करण्यात आली.
संकल्पना

राज्यघटना:

राज्यघटना म्हणजे काय याविषयी अनेक विचारवंतांनी वेगवेगळे विचार व्यक्त केले आहेत. गैटील यांच्या मते, "असे मूलभूत सिद्धांत ज्याद्वारे एखाद्या राज्याच स्वरूप निर्धारित होते त्यास राज्यघटना असे म्हणतात. यामध्ये राज्याच्या रचनेची पद्धती,शासनाचे विविध अंग व त्यातील सत्तेचे वितरण, शासनाचे कार्यक्षेत्र यांचा समावेश होतो. राज्यघटना राज्याची निर्मिती करत नाही परंतु त्याच्या अस्तित्वाचे बाह्य स्वरूप असते." गिल क्राईस्ट असे म्हणतात की, "राज्यघटना अशा लिखित किंवा अलिखित नियम किंवा कायद्यांचा समूह असतो ज्याद्वारे शासनाची संरचना, शासकीय सत्तेचे विविध अंगाशी वितरण आणि या सत्तेच्या वापरासंबंधीचे सिद्धांत निश्चित केले जातात." प्रोफेसर डायसी यांच्यानुसार "अशा सर्व कायद्यांचा राज्यघटनेत समावेश होतो ज्याद्वारे प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रूपामध्ये राज्याच्या शक्तीचे विवरण अथवा त्याच्या वापरासंबंधीची नियमावली असते. सर्वसाधारणपणे राज्यघटनेत राज्याची रचना व शासक आणि शासितांचा काय संबंध आहे तसेच शासन सत्तेच्या वापरासंबंधीचे निश्चित नियम असतात.

सर्वसाधारणपणे राज्यघटनेचे लिखित राज्यघटना व अलिखित राज्यघटना असे दोन प्रकार पडतात. यामध्ये ग्रेट ब्रिटनची राज्यघटना ही अलिखित राज्यघटना आहे जी परंपरा आणि प्रथेच्या रूपात आहे.

भारतीय राज्यघटनेतील उद्देश पत्रिकेत स्वतंत्र आंदोलनातील उच्च नैतिक व सामाजिक मूल्यांना महत्त्वाचे स्थान दिलेले आहे. भारतीय राज्यघटनेची उद्देश पत्रिका घटनेचा गाभा आहे. भारतीय राज्यघटनेतील प्रमुख मूल्य खालील प्रमाणे आहेत -

१) सार्वभौम:

भारत पूर्णतः सार्वभौम राज्य आहे. भारतात १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंर्त्य प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे आज भारत कोणाच्याही अधिपत्याखाली नाही. भारतातील सर्वोच्च सत्ता भारतीय जनतेच्या हाती आहे. राज्यघटनेत सार्वभौम या शब्दाचा उल्लेख केला आहे. भारतीय भूमीवर, पाण्यावर, वायूवर आता केवळ भारताचा संपूर्ण अधिकार आहे. बाह्य दृष्टिकोनातून भारत सार्वभौम आहे याचा अर्थ आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताची भूमिका ही भारतच ठरवेल इतर देशांशी भारताचे संबंध तो आपल्या इच्छेनुसार निश्चित करेल स्वतंत्र पूर्व काळात ही स्थिती भारताच्या बाबतीत नव्हते आज भारत जगाच्या नकाशावर एक सार्वभौम राष्ट्र म्हणून ओळखला जातो.

२) लोकशाही:

आधुनिक काळातील सर्वात उत्क्रांत शासन प्रकार म्हणून लोकशाही या प्रकाराकडे पाहिले जाते. लोकशाही म्हणजे लोकांनी लोकांसाठी व लोकांकरिता चालवलेले राज्य होय अशी व्याख्या अब्राहम लिंकन यांनी केली आहे. स्वतंत्र भारताने लोकशाही शासन पद्धतीचा अंगीकार केला आहे याचा अर्थ भारतातील सर्व सत्ता जनतेच्या हाती आहे. येथील जनतेस आपले प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार राज्यघटनेने प्राप्त झाला आहे. जनतेची प्रतिनिधी जनतेच्या वतीने राज्यकारभार पाहतात. भारताच्या सामान्य नागरिकास भारताच्या सर्वोच्च पदावर जाण्याची संधी लोकशाही शासनपद्धतीमुळे प्राप्त झाली आहे. लोकशाहीत लोकांचा प्रत्यक्ष सहभाग तसेच लोक कल्याण अभिप्रेरित असून लोकशाही सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रापर्यंत विकसित झाल्याचे दिसून येते. लोकशाहीत जनता सर्व भूम असल्यामुळेच जनतेच्या मताला अनन्य साधारण महत्त्व आहे.

३) गणराज्य:

भारतीय राज्यघटनेत गणराज्य असा शब्दप्रयोग करण्यात आला आहे ज्याचा अर्थ भारतात शासनाचा प्रमुख नियुक्त नव्हे तर जनतेमार्फत निर्वाचित असा आहे. भारतीय शासनाचा प्रमुख राजा किंवा सम्राट असणार नाही तर जनतेने निर्वाचनाद्वारे निवडलेला राष्ट्रपती असेल. जनतेचे राज्य किंवा त्याच्या प्रतिनिधीचे राज्य भारतात असेल. वास्तवात गणराज्याची संकल्पना फार जुनी आहे. बौद्ध काळात जी गणराज्य भारतात होती त्यात शाक्य, मल्ल, कोळीय, लिच्छवी अशा गणराज्यांचा संदर्भ आढळतो.

४) समता:

भारतीय घटनेने समानतेच्या अधिकारास प्राथमिक दिलेली आहे. समतेचा अधिकार लोकशाहीचा आधारस्तंभ आहे. घटनेने भारतातील सर्व नागरिकांना समानतेचा अधिकार दिला आहे. राज्यघटनेच्या कलम १४ ते १८ मध्ये सविस्तर कलम निहाय समानतेच्या अधिकाराचे विवेचन करण्यात आले आहे. कायद्यासमोर सर्व समान आहेत, कोणताही व्यक्ती कायद्यापेक्षा मोठा किंवा लहान नाही. कायद्यासमोर सर्व समान हे तत्व भारतीय राज्यघटनेत ग्रेट ब्रिटन व संयुक्त राजे अमेरिकेकडून प्रेरणा घेऊन घेण्यात आली आहे. समानतेच्या तत्त्वानुसार धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या आधारावर कोणत्याही नागरिकांमध्ये भेदभाव करता येत नाही. सर्वांना संधीची समानता आहे. स्वातंर्त्यपूर्व कालखंडात अस्पृश्यते सारखी वाईट प्रथा भारतीय समाजात अस्तित्वात होती. या प्रथेमुळे समाजातील एका विशिष्ट वर्गावर फार मोठा अन्याय होत होता. राज्यघटनेतील कलम १७ मध्ये अस्पृश्यता पाळण्यास बंदी घालण्यात आली असून अस्पृश्यता पाळणे हा कायद्याने गुन्हा ठरविला आहे. भारतीय राज्यघटनेचे सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचे उद्दिष्ट असल्यामुळे अस्पृश्यता नष्ट केली आहे.

५) सामाजिक व आर्थिक न्याय:

भारतात सामाजिक व आर्थिक न्यायाची स्थापना करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे असे घटनेतील राज्याच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहे. घटनेच्या प्रस्ताविकेतील हे एक अत्यंत महत्त्वाचे मूल्य आहे. लोकशाही संरचनेत सर्व समूहाला आर्थिक न्याय व स्पर्धा करण्याचे समान संधी प्राप्त झाले पाहिजे. थोडक्यात सामाजिक न्याय म्हणजेच सामाजिक लोकशाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते सामाजिक न्याय म्हणजे जास्तीत जास्त लोकांचे जास्तीत जास्त सुख किंवा कल्याण होय. भारतीय राज्यघटनेत नमूद करण्यात आलेल्या सामाजिक न्यायामुळे अल्पसंख्यांक व आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत घटकाच्या उन्नतीचा मार्ग सुकर झाला आहे. सामाजिक व आर्थिक न्यायामुळेच भारतीय लोकशाहीची पाळीमुळे मजबूत झाली आहेत. मूलभूत अधिकारामुळे भारतात सामाजिक व आर्थिक न्यायाची व्यवस्था शक्य झाली आहे. राज्य सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यास बांधील राहील हे स्पष्ट करण्यात आली आहे. राज्याने कायदा व न्याय देताना कोणालाही उच्च नीच किंवा श्रेष्ठ कनिष्ठ मानू नये असे घटनेत नमूद केले आहे. समाजातील प्रत्येक घटक न्यायालयासमोर समान असावा याचे पालन केले जाते. भारतीय राज्यघटनेत सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी कलम १९ मध्ये प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंर्त्याचे हमी देण्यात आली आहे. घटनेतील कलम २३ व २४ मध्ये शोषणाविरुद्धच्या मूलभूत हक्काची तरतूद करण्यात आली आहे. यामध्ये कोणत्याही कारखान्यात १४ वर्ष वयोगटापेक्षा कमी वयाच्या मुलांना नोकरी देण्यास मालकांना प्रतिबंध करण्यात आला आहे. राज्यघटनेच्या कलम ३८ मध्ये राज्याने लोकांच्या कल्याणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे त्याचप्रमाणे राज्याने त्यांच्यासाठी राज्यातील सर्व संस्थांना असे कळविले पाहिजे की त्यांनी अशी परिणामकारक समाज व्यवस्था निर्माण करावी की ज्याद्वारे लोकांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजनीतिक न्यायाला संरक्षण मिळेल. भारतात सामाजिक न्यायाची संकल्पना प्रस्थापित करण्यासाठी आरक्षण या तत्त्वाचा अवलंब केला आहे. हजारो वर्ष

गुलामगिरीच्या जोकडात असणारा समाज जो उन्नत समाजाबरोबर आपली प्रगती साध्य करू शकणार नाही म्हणून त्यास आरक्षण देणे गरजेचे होते. म्हणून आरक्षणाच्या माध्यमातून या समाजास मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठीची व्यवस्था भारतीय घटनेने केली आहे.

६) राजकीय न्याय:

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात राजकीय क्षेत्रात काही ठराविक व्यक्तींना जाण्याची संधी होती. प्रामुख्याने समाजातील उच्च भरून जातीत जन्माला येणाऱ्या व्यक्तींनाच राजकीय अधिकार प्राप्त. भारतीय समाजाची उतरंड वर्णव्यवस्थेच्या माध्यमातून तयार झाले होते त्यामुळे यात उच्च वर्णनांनाच राजकारणात जाण्याचे संधी प्राप्त झाली. स्वातंर्त्यप्राप्तीनंतर लोकशाही शासन पद्धतीचा अंगीकार केल्यामुळे भारतीय राज्यघटनेत समानतेचे तत्त्व लागू झाल्यामुळे राजकीय क्षेत्रात देखील सर्वांना समान संधी प्राप्त झाली आहे.

संदर्भ सूची :-

१. शशी गोयल, भारतीय शासन और राजनीति, सुमित एंटरप्राइजेस नई दिल्ली,प्रथम संस्करण २०१०.
२. प्रा. पी.के. कुलकर्णी, मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे,जुलै २०१५.
३. डॉ.विळेगाव व डॉ. यमलवाड , भारतीय प्रशासन, क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन्स,नांदेड,२०११.
४. डॉ.बी.वाय.कुलकर्णी, भारतीय संविधान शासन व राजकीय प्रक्रिया एज्युकेशनल पब्लिसर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स औरंगाबाद, २०१३.
५. डॉ.प्रीती पोहेकर,भारतीय प्रशासन विकास व व्यवस्था, अरुणा प्रकाशन लातूर, २०१३.
६. शिल्पकार, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, भारताचे संविधान, मिलिंद प्रकाशन वर्धा, २००७.
७. योजना, मानवी हक्क व सामाजिक न्याय, विशेषांक, एप्रिल २०११.

12

भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. एन. आर.कांबळे
पदवी, पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री शिवाजी कॉलेज, कंधार, जि. नांदेड

प्रस्तावना:

भारताच्या समाज व राजकीय व्यवस्थेत भारतीय राज्यघटनेला जसे महत्त्व आहे तसेच महत्त्व आंतरराष्ट्रीय पुरस्कृत मानवी हक्काला आहे. १० डिसेंबर १९४८ मध्ये मानवी हक्काचा सार्वत्रिक जाहीरनामा संयुक्त राष्ट्र संघाने प्रसिद्ध केला. त्यानंतर स्वतंत्र भारताची राज्यघटना तयार करण्यासाठी घटना समितीची निर्मिती झाली.प्राचीन काळापासून या देशाची संस्कृती समृद्ध आहे. यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिखित भारतीय राज्यघटनेला जगात महत्व प्राप्त झाले आहे. कारण ब्रिटिश वसाहतवादी कायदे नाकारून स्वतःच्या देशाचे संविधान २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी तयार केले. मानवी हक्काची सनद सांगणारी घटना असा मान भारतीय राज्यघटनेने मिळविलेला आहे.भारतीय संविधानाच्या उद्देश पत्रिकेत सामाजिक मूल्य आणि मानवी हक्क स्पष्ट केलेले दिसून येतात. स्वातंर्त्य, समानता, बंधुता आणि सामाजिक न्याय ही सामाजिक मूल्य आहेत. या मूल्याच्या आशयांवरच मानवी हक्क आधारित आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क अभ्यासले जाणार आहेत. भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क संकल्पना विसाव्या शतकात महत्त्वपूर्ण म्हणून समोर आल्या आहेत संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवी हक्काचा सार्वभौमिक जाहीरनामा स्पष्ट केला. त्याच कालावधीत भारतीय राज्यघटनेचे लिखाण डॉ.आंबेडकरांनी केले.[१] भारतीय राज्यघटनेचे प्रकरण तीन आणि चार मध्ये मूलभूत हक्क आणि नागरिकाची कर्तव्य सांगितले आहेत. मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्वे म्हणजेच मानवी हक्क आहेत.[२] भारतातील वंचित,दुर्बल घटकांना सामाजिक न्याय देण्याचे कार्य भारतीय राज्यघटनेने केले असल्यामुळे, या दृष्टिकोनातून अधिक महत्त्व आहे. याच अर्थाने मानवी हक्काचे वर्णन करता येईल. मानवी हक्क देखील व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाकरता महत्त्वाची भूमिका बजावीत आहेत. मूलभूत हक्क आणि मानवी हक्काचा घनिष्ठसंबंध असल्याकरणाने त्यांचा सैद्धांतिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे आवश्यक आहे. त्यांचा संबंध मानवांच्या दैनंदिन जीवनातील विविध घटनेशी निगडित आहे.

शोधनिबंधातील मुख्य संकल्पना. भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्क आणि मानवी हक्क व समाज.

पूर्व लिखित संशोधन साहित्याचे पुनरावलोकन.

कुंभार नागोराव (२०१०) (संपादक) 'मानवी हक्क' या ग्रंथात वाघमारे जनार्दन यांनी मानव अधिकार या शोधनिबंधात स्वातंर्त्य, समता व बंधुता मानव अधिकाराचे तीन अंगे सांगून नागरी अधिकार स्पष्ट केले. भेदभाव व अन्याय, युद्ध लढाया व संघर्ष, वर्चस्व, दारिर्द्य,अज्ञान व भ्रष्टाचार यासारख्या विघातक समस्या मानव अधिकारात अडथळा निर्माण करीत आहेत, असे निरीक्षण नोंदविले.[३] घांगरेकर. ची.ग. (२०१२)' भारतीय राज्यघटना स्वरूप व राजकारण' या ग्रंथातील उद्देश पत्रिकेत सामाजिक मूल्य स्पष्ट करून भारतीय राज्यघटनेची ठळक वैशिष्ट्ये अधोरेखित केली. त्याचबरोबर मूलभूत अधिकार आणि कर्तव्य सांगून यांची अंमलबजावणी करणाऱ्या न्यायव्यवस्थेची कार्यपद्धती स्पष्ट केली आहे.[४] कुलकर्णी. पी. के. (२०१५)' मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय' या ग्रंथामध्ये त्यांनी संविधान निर्मितीची प्रक्रिया आणि मानवी हक्काचा जाहीरनामा स्पष्ट करून पर्यावरणाचा, शिक्षणाचा, स्त्रियांचा, मुलांचा, आरोग्यांचा, संघटित क्षेत्रांचा,आणि माहिती अधिकारासंबंधी हक्कांचा आढावा घेतला.[५] सोलापुरे राजशेखर (२०१४) 'मानवी हक्क आणि समाज'या ग्रंथामध्ये त्यांनी समाजातील व्यक्तीच्या हक्काची आवश्यकता प्रतिपादन केरून महिलांचे हक्क, ग्राहकांचे हक्क, युवकांचे हक्क ज्येष्ठ नागरिकांचे हक्क स्पष्ट केले आहेत.(६) नलावडे पंडित शेषेराव (२०११)'' वाटचाल सामाजिक न्यायाच्या आणि मानवाधिकारच्या दिशेने ' या शोधनिबंधात त्यांनी सामाजिक न्यायाची संकल्पना स्पष्ट करून मानवाला सर्वच पातळीवर सामाजिक न्याय प्राप्त झाला. सामाजिक क्षेत्रातील न्याय हा वितरणवादी न्याय असतो, असे अधोरेखित केले.[७]

शोधनिबंधाचे महत्त्व.

सैद्धांतिक आणि उपयोजित दृष्टिकोनातून सदरील विषयाचे महत्त्व अधोरेखित करून ते पुढील घटकाद्वारे स्पष्ट केले.

१) भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्क आणि कर्तव्य समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या विकासाकरिता महत्त्वाची भूमिका बजावीत आहेत, या दृष्टिकोनातून महत्व आहे.

२) मानवी हक्कामुळे व्यक्तीला सामाजिक आणि नैसर्गिक हक्क प्राप्त झाले. या हक्कामुळे मानवाचा विकास झाला. मानवाला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली, या दृष्टीने महत्त्व अधोरेखित होते.

३) समाजातील वंचित,शोषित व दुर्बल घटकातील व्यक्तीच्या मानवी हक्काचे संरक्षण व अंमलबजावणी भारतीय राज्यघटनेतील विविध तरतुदी करीत आहेत, या दृष्टिकोनातून महत्त्व आहे.

४) भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्कामुळे नाहीरे वर्गातील व्यक्तींचे हक्क आणि अधिकार सुरक्षित राहत आहेत, या दृष्टीने महत्त्व स्पष्ट होते.

५) भारतीय राज्यघटनेने न्याय संस्थेसमोर सर्वांना समान न्याय या तत्त्वाचा स्वीकार केला, प्रत्यक्षात येथील मागासवर्गीय, दलित, आदिवासी, मुस्लिम आणि अल्पसंख्यांक व्यक्तींना न्याय मिळतो काय, या दृष्टिकोनातून महत्त्व आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

१) भारतीय राज्यघटनेचे स्वरूप मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक कर्तव्यांचा सैद्धांतिक अभ्यास करणे.

२) राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेतील स्वातंर्त्य,समता,सामाजिक न्याय व मानवी हक्क संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

३) वर्तमान समाज व्यवस्थेतील मानवी हक्काचे स्वरूप, संरक्षण,मानवी हक्काची पायमल्ली व संघर्षाचा अभ्यास करणे.

४) मूलभूत हक्क व मानवी हक्काच्या सैद्धांतिक दृष्टिकोनाचे अध्ययन करणे.

अभ्यासपद्धती

उपरोक्त उद्दिष्टांची पूर्तता करण्याकरिता योग्य तथ्य संकलनाची आवश्यकता असते. सदरील शोधनिबंधाचे वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याच्या माध्यमातून अध्ययन करून संकलित तथ्याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. दुय्यम तथ्य संकलनातील प्रकाशित संदर्भग्रंथ, विविध पुस्तके, संशोधन पत्रिका,मासिके आणि वर्तमान पत्रांचा अभ्यास करून शोधनिबंधाचे लिखाण करण्यात आलेले आहे.[८]

अभ्यासाचा सैद्धांतिक दृष्टिकोन

भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्काचा अभ्यास विविध विचारसरणीच्या दृष्टिकोनातून केला जात?. उदारमतवादी विचारसरणीचे विचारवंत जॉन लॉक, हाब्ज आणि थॉमस पेन यांनी मानवी अधिकारांचा अभ्यास केला. हांब्ज, बैथम आणि ऑस्टिन यासारख्या विचारवंतांनी अधिकाराच्या वैद्यानिक सिद्धांतात व्यक्तीचे नैसर्गिक हक्क यांना कायद्याची मान्यता देऊन अधिकाराचे संरक्षण होते असे स्पष्ट केले. अधिकाराच्या ऐतिहासिक सिद्धांतात एडमंड बर्क, सर हेन्नरी मेन, वं बर्डस इत्यादी विचारवंतानी मानवी हक्काचा अभ्यास ऐतिहासिक आणि उत्क्रांतीच्या तत्त्वानुसार केला. तर आदर्शवादी सिद्धांतात टि. एच. ग्रीन या विचारवंतांनी मानवी हक्कासाठी राज्य व समाजाची भूमिका विषेद केली. हक्कासंबंधीचा कल्याणकारी सिद्धांत महत्त्वाचा असून या विचारसरणीचे विचारवंत जेरेमी बेथम वं जे. एस. मिल यांनी व्यक्तीसोबत समाज हिताला प्राधान्य देऊन ' बहुजन हिताय बहुजन सुखाय 'हा विचार समोर आणला.[९]

भारतीय राज्यघटना : स्वरूप, मूलभूत हक्क, मार्गदर्शक तत्वे आणि मूलभूत कर्तव्य

मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती समकालीन आहे. घटना निर्मितीच्या प्रक्रियेत प्रामुख्याने मसुदा समिती आणि घटना समिती महत्त्वाची असून यामध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अनन्यसाधारण स्वरूपाचे आहे. भारतीय संविधानाची मूलभूत चौकट उद्देशपत्रिकेतून स्पष्ट होते. उद्देशपत्रिका ही भारतीय राज्यघटनेचा आत्मा असल्यामुळे त्यात सहजासहजी बदल करता येत नाहीत. अशा व्यापक राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये म्हणजे लिखित राज्यघटना, धर्मनिरपेक्ष राज्य, एकात्म संघराज्य, संसदीय शासन प्रणाली स्वतंत्र न्यायपालिका, स्वतंत्र आयोग, सामाजिक समता आणि न्यायालयीन पुनर्विलोकन इत्यादी. भारतीय राज्यघटनेत एकूण ३९५ कलमे आणि ७ परिशिष्ट आहेत.[१०]

मूलभूत हक्क:भारतीय राज्यघटनेच्या भाग तीन मध्ये समाजात मानवाला आनंदी जीवन जगण्यासाठी काही मूलभूत हक्क स्पष्ट केले आहेत. राज्यघटनेच्या कलम १२ ते ३५ मध्ये मूलभूत अधिकार अधोरेखित केले आहेत. भारतीय संविधानाने जनतेला सहा प्रकारचे मूलभूत हक्क बहाल केले आहेत. सर्वसाधारण हक्क, अनुच्छेद १२, १३. समानतेचा हक्क अनुच्छेद १४ ते १८, स्वातंर्त्याचा हक्क अनुच्छेद १९ ते २२, शोषणाविरुद्धचा हक्क अनुच्छेद २३ ते २४ धार्मिक स्वातंर्त्याचा हक्क अनुच्छेद २५ ते २८, सांस्कृतिक व शैक्षणिक स्वातंर्त्याचा हक्क अनुच्छेद २९ ते ३० न्यायालयात दाद मागण्याचा हक्क अनुच्छेद ३२ ते ३५ इत्यादी.(११).ही सर्व मूलभूत हक्क भारताच्या संविधानातील उद्देशपत्रिकेतील त्रिसूत्रवार आधारित आहेत. सामाजिक आर्थिक व राजनैतिक न्याय, विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे स्वातंर्त्य आणि दर्जाची व संधीची समानता होय. हे अधिकार

२६ जानेवारी १९५० पासून भारतातील सर्वच नागरिकांना देण्यात आलेले आहेत, या दृष्टीकोनातून मानवाच्या मूलभूत अधिकाराला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. यावरून असे म्हणता येईल की, भारतीय समाजरचना विषमतेवर आधारित असल्यामुळे विषमता समानतेच्या हक्कातील अडथळा आहे. अशा प्रसंगी भारतात समानता ठेवण्याचे कार्य मूलभूत अधिकार करीत आहेत. वेळप्रसंगी व्यक्तीवर झालेल्या अन्यायाच्या विरोधात मूलभूत हक्काच्या माध्यमातून न्याय मागता येतो. व्यक्तीच्या मूलभूत हक्काच्या रक्षणाची जबाबदारी न्यायालयाकडे सोपवली आहे.

मूलभूत अधिकार न्याय संकल्पनेशी निगडित आहेत. भारतीय राज्यघटनेत न्याय संस्थेसमोर सर्व नागरिक समान या धोरणाचा स्वीकार केला. समाजशास्त्रज्ञाच्या मते, सामाजिकदृष्ट्या सर्व नागरिक समान आहेत, पण त्यातील काही अधिक समान आहेत. अशा सर्व नागरिकांना मूलभूत अधिकार व स्वातंत्र्य बहाल केले हे खरे असले तरी त्यापैकी किती नागरिकांना मूलभूत अधिकाराचा वापर करणे शक्य होते. प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र वर्गभेद, लिंगभेद, भाषाभेद,धर्मभेद आणि जातीभेद यावरून मोठ्या प्रमाणात संघर्ष होत आहेत, ही वास्तव स्थिती नाकारता येत नाही. समाजकारणात, राजकारणात आणि शैक्षणिक क्षेत्रात समानतेचे धोरण सांगणारे राजकीय नेते, समाजसुधारक आणि शिक्षणतज्ञ प्रत्यक्ष जीवनात समानतेच्या तत्वाला मूठमाती देतात. कारण जातीवर आधारित शिक्षण संस्था सहकारी व व्यापारी पतपेढ्या आणि सामाजिक संघटना आधारित आहेत. त्यामुळे स्वतःच्या मूलभूत हक्काचे जतन करून इतरांच्या हक्काची पायमल्ली करीत आहेत. विशेषत:समाजातील दुर्बल समजले जाणारे गट बहुतांश वेळा त्यांच्या हक्काच्या संदर्भात न्याय मागावयास गेल्यास त्या न्यायापासून वंचित राहतात. गेल्या दोन दशकात मूलभूत हक्कासंबंधी नवीन जाणीवा निर्माण झाले आहेत. त्या म्हणजे पर्यावरणासंबंधी हक्क, शिक्षणासंबंधी हक्क, महिला आणि मुले यासंदर्भातील हक्क, आरोग्याशी संबंधित हक्क आणि संघटनात्मक स्वरूपाचे हक्क यांचे सामाजिक न्याययंत्रणेतर्फे संरक्षण होत आहे.

मार्गदर्शक तत्वे :

भारतीय संविधानाच्या चौथ्या प्रकरणात कलम ३६ ते ५१ मध्ये मार्गदर्शक तत्त्वाची मांडणी केली आहे. मार्गदर्शक तत्वे आदर्श स्वरूपाची आहेत. ज्याद्वारे नागरिकांचा सामाजिक, आर्थिक आणि नैतिक विकास होऊ शकतो. जनतेच्या जीवनस्तरात सुधारणा करणे, नागरिकांचे जीवन सुखी व समाधानी व्हावे, समान नागरी कायदा करावा, सामाजिक न्यायासाठी प्रयत्न करावा, शिक्षण मोफत व अनिवार्य केले जावे, आंतरराष्ट्रीय शांतता निर्माण व्हावी आणि भारतात लोकशाहीचे सामाजिकरण व्हावे याकरता मार्गदर्शक तत्त्वाची मांडणी करण्यात आलेली आहे. १९५० नंतर मार्गदर्शक तत्त्वांना अनुसरून सामाजिक न्यायाच्या अनुषंगाने अनेक कायदे करण्यात आलेले आहेत. आजही ' समान नागरी कायदा ' या मुख्य मार्गदर्शक तत्त्वावर फक्त चर्चा केली जाते परंतु राजकीय फायद्याकरिता अंमलबजावणी केली जात नाही. मार्गदर्शक तत्त्वाची अंमलबजावणी न्यायालयामार्फत होऊ शकत नाही. कारण त्यांना घटनात्मक दर्जा दिला नाही.[१२] थोडक्यात मार्गदर्शक तत्त्वावरून असे विवेचन करता येईल की, समाज आणि व्यक्तीच्या जीवनातील मार्गदर्शक तत्त्वाचे महत्त्व नाकारता येणार नाही. राज्य शासनाने गेल्या ७५ वर्षात मार्गदर्शक तत्त्वांना अनुसरून अनेक विकासाच्या योजना आणि कायदे कार्यान्वित केले आहेत, यातून मार्गदर्शक तत्त्वाचे यश स्पष्ट होते. पंचवार्षिक योजना, सहकारी चळवळ, किमान व समान वेतन कायदे, रोजगार हमी योजना, ग्रामीण विकास योजना, मूलभूत शिक्षणाचा अधिकार, शेती सुधारणा विषयक विविध कायदे, मुलींना मोफत शिक्षण, इंदिरा आवास योजना,रमाई आवास योजना,पंतप्रधान आवास योजना, अनुसूचित जाती जमातीसाठी शैक्षणिक सवलती व शिष्यवृत्ती, महात्मा फुले आरोग्य योजना आणि वयोवृद्ध नागरिकांकरिता विविध योजना, दलित वस्ती सुधारणा योजना, संजय गांधी निराधार अनुदान योजना, श्रावण बाळ सेवा राज्य निवृत्तीवेतन योजना, आम आदमी विमा योजना, लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ, वृद्धाश्रम योजना,अपंगासाठी योजना, ग्राम न्यायालय आणि स्त्री सबलीकरण इत्यादी. या सर्व योजनातून सामाजिक न्यायाचे वितरण होत आहे हा न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी शासनाने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. या कार्याला स्स् स्वातंर्त्योत्तर कालावधीत अधिक वेग आला. समाजातील दुर्बल घटकांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शासनामार्फत वेगवेगळ्या उपाययोजना आखल्या जात आहेत. विशेषता दुर्बल घटकांचा सामाजिक,आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय, आणि शैक्षणिक व सांस्कृतिक विकास घडवून आणणे ही फक्त शासनाची जबाबदारी नसून त्यात लोकांचा अधिक सहभाग सुद्धा महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे.

मूलभूत कर्तव्ये :

भारतीय राज्यघटनेच्या मूळ मसुद्यात मूलभूत कर्तव्याचा अंतर्भाव नाही.तर मूलभूत अधिकाराचा आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलमांमध्ये अनेक वेळा दुरुस्ती केलेल्या आहेत. स्वर्णसिंग समितीच्या शिफारशीनुसार विशेषत:१९७६ मध्ये ४२ वी राज्यघटना दुरुस्त केल्यामुळे ती अनेक अर्थाने वैशिष्ट्यपूर्ण ठरली. घटनेच्या चौथ्या प्रकरणातील कलम ५१(अ) मध्ये १० मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश करण्यात आला आहे. प्रामुख्याने घटनेचे पालन करणे, देशाची रक्षा करणे, गौरव शाली परंपरेचे जतन करणे, वैज्ञानिक दृष्टिकोन प्रस्थापित करणे, मानवतावाद विकसित करणे, संस्कृतीचा वारसा टिकविणे आणि नैसर्गिक पर्यावरणाची सुधारणा व संरक्षण करणे इत्यादी.[१३] मूलभूत कर्तव्याच्या संदर्भात श्रीमती इंदिरा गांधी म्हणतात की, लोकशाहीतील अधिकार संतुलित करण्यासाठी मूलभूत कर्तव्याची

तरतूद करण्यात आली. तर यावर भारताचे आटरनी जनरल सी. [illegible][14] भारतातील नागरिकांना हक्काबरोबरच कर्तव्याचीही जाणीव व्हावी या दृष्टिकोनातून मूलभूत कर्तव्य संविधानात नव्याने समाविष्ट केली आहेत. कर्तव्याचे पालन नागरिकांनी करावे, असे नैतिक नियम केले आहेत.परंतु पालन न केल्यास शिक्षेची तरतूद केलेली नाही. अजून दुसरा अक्षेप असा आहे की, ही सांगितलेली कर्तव्य पुरेशी नाहीत तर अपूर्ण आहेत. त्यात नेमकेपणा नसल्यामुळे त्याची अंमलबजावणी करता येत नाही तरीपण कर्तव्याचे महत्त्व नाकारता येत नाही.

मानवी हक्क : संकल्पना आणि स्वरूप

मानवी हक्काचा इतिहास पाहिला तर त्याचा प्रारंभ अठराव्या शतकात फ्रान्स व अमेरिकेत झालेल्या क्रांतीत सापडतो. सतराव्या शतकात नैसर्गिक हक्काचा उगम झाला. नैसर्गिक हक्कातील मध्यवर्ती विचारधारा म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला काही नैसर्गिक हक्क प्राप्त होतात. नैसर्गिक हक्काचे स्वरूप मानवी हक्कापेक्षा अधिक व्यापक आहे. नैसर्गिक हक्कात मानवी प्राण्यासहित सर्व मानवेतर प्राण्यांच्या हक्काचे जतन करण्याच्या प्रक्रियेचा समावेश होतो. तर मानवी हक्क हे केवळ मानवा पुरतेच मर्यादित आहेत.नैसर्गिक हक्कात 'जीवन जगण्याचा अधिकार'समाविष्ट आहे. निसर्गाने सर्व प्राणीमात्रास जीवन प्रदान केले म्हणून जीवन जगण्याचा नैसर्गिक हक्क सर्व प्राणीमात्रास आहे.मानवी हक्कात मात्र मानवाला जीवन जगण्यासाठी ज्या ज्या बाबीची गरज आहे त्या सर्व बाबी समाविष्ट होतात.Human Rights' या ग्रंथात डॉ. उमेश चंद्र यांनी मानवी हक्काच्या उगमाच्या आणि विकासाच्या इतिहासाचे प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक अशा तीन कालखंडात विभाजन केले.[15] आधुनिक मानवी हक्क चळवळीस दुस?या महायुद्धानंतर महत्त्व प्राप्त झाले असले तरी मानवी हक्क ही संकल्पना फार जुनी आहे. १९४५ मध्ये स्थापन झालेल्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या जाहीरनाम्यात मानवी हक्कांना महत्त्वाचे स्थान देण्यात आलेले आहे. १० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेने मानवी हक्क जाहीरनामा मंजूर केला.[16]

मानवी हक्काची संकल्पना

१८ व्या शतकात वापरलेल्या 'माणसाचे हक्क'या संकल्पने ऐवजी २० व्या शतकात 'मानवी हक्क' ही संकल्पना वापरण्यात आली असल्यामुळे ती आधुनिक व महत्त्वपूर्ण आहे.संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जाहीरनाम्यात स्पष्टपणे असे म्हटले आहे की, माणूस म्हणून जन्माला आल्यावर माणसाला जे नैसर्गिक अधिकार प्राप्त होतात त्यांना मानवी हक्क म्हटले जाते. स्वातंर्त्य, समानता व प्रतिष्ठा हे मानवाला प्राप्त होणारे जन्मजात हक्क आहेत म्हणून ते त्याच्यापासून दूर करता येत नाहीत. १० डिसेंबर १९४८ रोजी स्वीकारलेल्या मानव अधिकाराच्या वैश्विक घोषणापत्राला १९६६ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेत मानवी हक्काचे आंतरराष्ट्रीय विधेयक म्हणून मान्यता मिळाली. १९७६ मध्ये पुरेशा सदस्य राष्ट्राच्या पाठिंब्यानंतर त्यास आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे स्वरूप प्राप्त झाले. (१७)या घोषणा पत्रात एकूण ३० कलमे सांगितली आहेत." सगळ्यासाठी न्याय आणि सगळ्यासाठी प्रतिष्ठा हे मानवी अधिकाराचे मध्यवर्ती सूत्र आहे. या कलमांमध्ये दिलेले सर्व हक्क म्हणजे मानवी हक्क होत.१९९३ मध्ये मानवी हक्क संरक्षण कायद्याने मानवी हक्काची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली." मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क की जे मानवी जीवन, मानवी स्वातंर्त्य, मानवी समानता व मानवी प्रतिष्ठा यांच्याशी संबंधित असतात"[18] आंतरराष्ट्रीय करारानुसार मानवी हक्काची तरतूद भारतीय राज्यघटनेत करून त्याची अंमलबजावणी भारतातील न्यायालयाकडे सोपविली आहे. मानवी हक्क संकल्पनेचा विकास जागतिक स्तरावर अनेक घटनात्मक बाबीतून झालेला आहे. हा विकास एकीकडे घटनात्मक चौकटीतून आणि दुसरीकडे सैद्धांतिक दृष्टिकोनाच्या परिवर्तनातून झालेला आहे.

मानवी हक्काच्या तरतुदीत सर्व व्यक्तींना जीवन जगण्याचा स्वतंत्र व सुरक्षित अधिकार दिला आहे. कोणावरही गुलामगिरी लादता येणार नाही, कोणालाही विनाकारण त्रास देता येणार नाही, प्रत्येकाला कायद्यासमोर समानता दिली आहे, सर्व मानव कायद्यासमोर एक सारखीच आहेत, सर्वांना कायद्याचे संरक्षण समान प्रमाणात दिले आहे, कोणाशीही भेदभाव केला जाणार नाही, तुमच्या अधिकाराचा भंग झाला तर न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार प्रत्येकाला दिला आहे. कोणालाही विनाकारण अटक केली जाणार नाही, कारागृहात बंदिस्त ठेवता येणार नाही, प्रत्येक व्यक्तीला अन्यायाच्या विरुद्ध न्यायालयासमोर आपली बाजू मांडण्याचा अधिकार आहे, कायद्याचे संरक्षण मागण्याचा अधिकार प्रत्येक नागरिकाला आहे आणि जगातील कोणत्याही देशात जाण्याचा, राहण्याचा व परत येण्याचा अधिकार आहे. यावरून असे म्हणता येईल की, संयुक्त राष्ट्र संघाच्या १९३ सभासद राष्ट्रांनी मानवी हक्काला मान्यता दिल्यामुळे मानवी हक्काचे स्वरूप सार्वत्रिक झालेले आहे.

मानवी हक्काचे वर्गीकरण

मानवी हक्क ही व्यापक संकल्पना आहे. विविध विचारवंतांनी आपापल्या दृष्टिकोनातून मानवी हक्काचे वर्गीकरण केले आहे. लुईस बी सोहन यांनी तीन भागात वर्गीकरण केले.त्यांच्या मते, पहिल्या पिढीचे, दुसऱ्या पिढीचे आणि तिसऱ्या पिढीचे मानवी हक्क. समाजशास्त्रज्ञांनी देखील मानवी हक्काचे वर्गीकरण तीन प्रकारात केले आहे. नागरी हक्क,लोकशाही हक्क आणि मानवी हक्क. कायदेशीर दृष्टिकोनातून मानवी हक्काचे सहा प्रकारात वर्गीकरण केले आहे. नैसर्गिक हक्क, कायदेशीर हक्क, मालकी व स्वातंर्त्य हक्क, सकारात्मक व नकारात्मक हक्क, व्यक्तीचे व गटाचे हक्क आणि सार्वभौमिक हक्क इत्यादी.[19]

मानवी हक्क आणि समाज

उपरोक्त मानवी हक्काचे वर्णन केलेले प्रकार व्यक्तीच्या जीवनात महत्त्वाचे आहेत. व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील संबंध घनिष्ठ आहेत. त्याचप्रमाणे हक्क आणि समाज ही संकल्पना आहे. जवळपास मानवी हक्काचा जाहीरनामा स्वीकारून ८० वर्षे होत आहेत. मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटनेने भारतातील नागरिकांना विविध स्वरूपाचे हक्क आणि स्वातंर्त्य बहाल केले. ही वस्तुस्थिती असली तरी भारतातील किती नागरिकांना हक्काचा वापर करणे शक्य झाले. न्यायव्यवस्थेकडून त्यांना योग्य न्याय मिळतो का हे प्रश्न चिंतनशील आहेत. काही उच्च जातीतील लोकांना मानवी हक्क आपोआप प्राप्त होतात. या हक्कापासून दुर्बल घटक वंचित आहेत. परिणामी स्वतंर्त्योत्तर कालावधीत देखील सनदशीर मार्गाने प्रश्न सुटत नसतील तर नाईलाज म्हणून नेते, कार्यकर्ते व जनतेचे आणि सरकारचे लक्ष आपल्या प्रश्नाकडे वळवण्यासाठी विविध सामाजिक चळवळीचा केलेल्या आहेत,त्या देखील महत्त्वपूर्ण ठरतात. आजही समाजातील नाहीरे वर्गांना सामूहिक स्वरूपाचा संघर्ष करून हक्क व सामाजिक न्याय प्राप्त करावा लागतो. सामाजिक चळवळीचे प्रकार हार्टन व हंट या शास्त्रज्ञाने सांगितले आहेत. सुधारणा चळवळ,क्रांतिकारी चळवळ, अवरोधक चळवळ,अभिव्यक्ती चळवळ,काल्पनिक चळवळ आणि प्रवासी चळवळ इत्यादी.[२०]

सामाजिक चळवळी एकीकडे सामाजिक परिवर्तनाला प्रोत्साहन देतात किंवा विरोध करतात तर दुसरीकडे मानवी समूहात मानवी हक्काची जाणीव निर्माण करून देतात, या दृष्टिकोनातून आजपर्यंत अनेक सामाजिक चळवळी झालेल्या आहेत. त्यामध्ये आदिवासीच्या चळवळी, कामगारांच्या चळवळी, शेतकऱ्यांच्या चळवळी, दलितांच्या चळवळी, विद्यार्थ्यांच्या चळवळी, स्त्रियांच्या चळवळी, पर्यावरणाच्या चळवळी,नक्षलवादी चळवळी आणि आरक्षणाच्या चळवळी इत्यादी.[२१] या सर्व चळवळी विसाव्या शतकातील असून मानवी हक्क आणि सामाजिक न्यायासाठी केलेल्या चळवळी आहेत. थोडक्यात आजही बहुतांश समाज मानवी हक्क आणि सामाजिक न्यायापासून वंचित आहे.

मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना

भारतीय राज्यघटना ही मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्यातील तरतुदीचे प्रतिबिंब आहे. डॉ.आंबेडकरांनी दूरदृष्टी ठेवून भारतात सामाजिक न्याय राज्यघटनेच्या माध्यमातून प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. भारतीय राज्यघटनेत राजकीय व नागरी स्वातंर्त्याबरोबरच सामाजिक आणि आर्थिक अधिकाराचा समावेश केलेला आहे. राज्यघटनेच्या सरनाम्यातच मानवी हक्काच्या तत्त्वाचा अंतर्भाव आढळून येतो. राज्यघटनेच्या मूलभूत अधिकारातून मानवी हक्काचा अधिकार निदर्शनास येतो. राज्यघटनेतील सहा मूलभूत अधिकारातून मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्यातील ३० कलमातील तरतुदीचा साक्षात्कार झालेला दिसून येतो.मूलभूत अधिकार आणि मानवी हक्क या दोन्ही संकल्पना परस्पर संबंधित आहेत. मूलभूत अधिकाराच्या बाबतीत अनेक प्रकारचे साम्य भारतीय संविधान व जागतिक मानवी हक्क आयोगाच्या जाहीरनाम्यात दिसून येतात. थोडक्यात सर्वच अधिकारांचा अभ्यास केल्यास असे स्पष्ट होते की, जागतिक पातळीवर मानवी हक्काने मानवतावाद प्रस्थापित केला. त्याच आधारावर भारतात भारतीय संविधानाने आदर्श मानवतावाद निर्माण करून दिला. मानवी हक्क आणि भारतीय संविधानाने समाजात स्वातंर्त्य, समता आणि बंधुत्वाची भावना रुजविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यातून एक उपयुक्त आदर्शवादी मानव समाज निर्माण झाला. याच पार्श्वभूमीवर जागतिक मानवी हक्काच्या सनदेतील तरतुदी व भारतीय संविधानातील मूलभूत अधिकाराच्या तरतुदीमध्ये व्यापक स्वरूपाचा मानवतावाद निर्मितीतील साम्य स्थळे दिसून येतात.[२२] त्याचप्रमाणे भारतीय संविधान आणि संयुक्त राष्ट्र यांच्यातील काही अधिकारात समानता दिसते. त्यात वसाहतवादाला विरोध, स्वयंनिर्णयाच्या अधिकाराला पाठिंबा, परस्परांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेपाला विरोध, शांततापूर्ण सहजीवन, शांततेची निर्मिती, संघर्षपेक्षा सहकार्यावर भर आणि आंतरराष्ट्रीयवाद. इत्यादी समान विचारसरणीचे तत्वे संयुक्त राष्ट्र आणि भारतातील आहेत. (२३). स्वातंर्त्यपूर्व कालापासून ते आजतागायत भारताच्या उद्दिष्टामध्ये व धोरणामध्ये काही महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत परंतु वैचारिक मूल्य आजही कायम आहेत.

वर्तमान स्थिती: भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्काची वाटचाल.

समकालीन वर्तमान स्थितीत समाज व्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत. माहिती तंत्रज्ञान आणि ए आय तंत्रज्ञानाचे परिणाम सकारात्मक आणि नकारात्मक दिसून येत आहेत. जाती आणि धर्माच्या नावावर काही व्यक्ती भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्कावर विघातक विधाने करुन न्यायव्यवस्थेवर बोलत आहेत. अशा देशद्रोही व्यक्तीच्या वर्तनाचे समर्थन अप्रत्यक्षरीत्या शासन करीत आहे. परिणामी नक्षलवाद,दहशतवाद, भ्रष्टाचार, युद्ध, संघर्ष, बलात्कार, दारिद्र्य, प्रादेशिक विषमता आणि जातीय विषमता यासारख्या गंभीर प्रश्नामुळे नाहीरे वर्गाच्या व्यक्तीची कोंडी होत आहे. या व्यवस्थेने त्यांना काही देण्याऐवजी त्यांच्या जगण्याचेही आधार काढून घेतले जात आहेत. अशा वर्गातील लोक धरणे,मोर्चे,उपोषणे,आंदोलने आणि चळवळी करताना दिसून येत आहेत. दलाई लामा, मेधा पाटकर, सुंदरलाल बहुगुणा आणि महेंद्रसिंग टिकैत यांचे या संदर्भातील अपयश सर्वश्रुत आहे. समाजातील नाहीरे वर्गांना भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्क आणि मानवी हक्काचे अधिकार मिळाले पाहिजेत. त्या अधिकाराचे संरक्षण झाले पाहिजे. त्याकरिता मानव अधिकाराचा आणि भारतीय राज्यघटनेचा समावेश शालेय व महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात सक्तीचा व्हायला पाहिजे. मानव अधिकाराचे शिक्षण लहान

विद्यार्थ्यांना द्यायला हवे. युनिवर्सल डिक्लेरेशन ऑफ ह्यूमन राईट यामध्ये प्रामुख्याने शिक्षणावर अधिक भर देण्यात आला आहे. तसेच महाविद्यालय आणि विद्यापीठांमध्ये मानव अधिकार अभ्यास केंद्राची स्थापना करायला हवी. विद्यापीठ अनुदान आयोगाने त्याकरिता आर्थिक मदत देण्याची आवश्यकता आहे. मानव अधिकार अभ्यासक्रमामध्ये भारताच्या स्वातंर्त्याचा आणि समाज सुधारणेचा इतिहास, भारतीय राज्यघटना, संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि मानवी हक्काचा समावेश करायला हवा.नवीन राष्ट्रीय उच्च शिक्षण धोरणात या बाबीचा समावेश दिसून येत नाही. याकडेही बुद्धिजीवी वर्गाने लक्ष देणे गरजेचे आहे. कारण न्याय, स्वातंर्त्य, समता आणि बंधुता या मूल्यावर आधारित नव समाजव्यवस्था निर्माण करणे भारतीय राज्यघटना आणि मानवी अधिकाराचा उद्देश आहे.

ठळक निष्कर्ष

समाजात मानवी हक्क व मूलभूत अधिकाराच्या संवर्धनात राज्यघटनेचे योगदान व मानवी हक्काची भूमिका अत्यंत मूलगामी व महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांच्या योगदानाचे ठळक निष्कर्ष खालील प्रमाणे सांगता येतील.

१) मूलभूत अधिकार आणि मानवी हक्कातील संपूर्णतः तरतुदी सामाजिक न्याय प्रस्थापनेसाठीच आहेत.

२)) मूलभूत हक्क व राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे ही मानवी हक्काच्या व सामाजिक न्यायाच्या संवर्धनासाठीच आहेत.

३) मूलभूत अधिकार आणि मानवी हक्काच्या माध्यमातून वंचित,शोषित व दुर्बल घटकातील व्यक्तींना अधिकार व समानता बहाल करण्यासाठीच होते.

४) मानवी हक्क व सामाजिक न्यायाच्या संदर्भातील शेतमजूर, शेतकरी, दलित, आदिवासी स्त्रिया व मुले या सर्व घटकांचे आर्थिक व सामाजिक पातळीवरचे अनेक मूलभूत प्रश्न अजूनही सुटलेले नाहीत.

५) मूलभूत अधिकार आणि मानवी हक्क यांच्यातील सामाजिक समतेमुळे सामाजिक लोकशाहीची निर्मिती होऊन ती प्रस्थापित झाली आहे.

६) मूलभूत अधिकार आणि मानवी हक्कात उपेक्षित घटकांच्या विकासासाठी विशेष तरतुदी केलेल्या आहेत, त्यातूनच सामाजिक न्यायाचे तत्व साकार झाले आहे.

सारांश

उपरोक्त विश्लेषणावरून भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्काची आवश्यकता दिसून येते. भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्काच्या वैचारिक लढ्याचा परिपाक म्हणजे स्वातंर्त्य, समता, बंधुता आणि सामाजिक न्याय होय. सदरील मूल्यांच्या प्राप्तीचा लढा म्हणजे व्यवस्था परिवर्तनाचा लढा होय. अर्थात ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. न्यायाधीष्टीत समाज हे एक स्वप्न आहे ते साकारण्याचा प्रयत्न म्हणजेच मानवाधिकाराचा लढा होय. या लढ्याच्या परिणामातून शासनाने वेगवेगळ्या कायद्याची निर्मिती केलेली आहे. त्यामध्ये राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग. राज्य मानवी हक्क आयोग, राष्ट्रीय वं राज्य अल्पसंख्यांक आयोग, राष्ट्रीय व राज्य महिला आयोग इत्यादी. यामुळे मागासवर्गीय, आदिवासी, दलित, महिला, बालके, कामगार, शेतकरी, शेतमजूर, आणि इतर शोषित पीडित वर्गाला सामाजिक न्याय मिळून हक्क उपभोक्ता येत आहेत. परंतु नवीन आर्थिक धोरणामुळे नवीन वाद निर्माण होऊन मानव जात वेगळ्या स्पर्धेला सामोरे जात आहे. मोठ्या प्रमाणात शिक्षणाचे खाजगीकरण, पाश्चात्य विद्यापीठांची वाढती संख्या, स्किल बेस एज्युकेशन, शैक्षणिक विषमता, आर्थिक विषमता, श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील वाढती दरी, इंडिया आणि भारत यामधील वाढते अंतर आणि माहितीचा विस्फोट यासारख्या संघर्षातून मानवाला त्यांच्या हक्कासाठी लढावे लागत आहे. शासनाने आर्थिक विकास म्हणजे मानव विकास हे समीकरण समोर आणले परंतु वस्तुस्थिती वेगळी आहे. दरवर्षी मानव विकास निर्देशांक स्पष्ट केला जातो. त्यानुसार जगाच्या क्रमवारीत भारत खूपच पाठीमागे आहे सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी करताना मानवी हक्काचे रक्षण केले जाते. परंतु मानवी हक्काची पायमल्ली होताना निदर्शनास येते. येथील मुलींना गर्भातच मारले जाते, उपासमारीत आणि भूकबळीने व्यक्ती त्रस्त आहेत, आर्थिक विवचेन्नतून शेतकरी आत्महत्या वाढल्या,आदिवासी मुले कुपोषणाचे बळी ठरले,स्त्रियांवर अन्याय अत्याचार वाढले आणि कामगारांचे प्रश्न वाढले म्हणजेच मानवी हक्काचे चित्र निराशाजनक दिसून येते. यासंदर्भातील मूलभूत अधिकाराची अंमलबजावणी प्रभावी होताना दिसून येत नाही. थोडक्यात वर उल्लेखित व्यवस्थेत परिवर्तन करण्यासाठी विज्ञान, विवेकवाद, लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, राष्ट्रीय एकात्मता आणि कायद्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी भारतीय राज्यघटना व मानवी हक्काच्या संरक्षणाकरिता नव्याने व्यापक स्वरूपाचा लढा उभा करावा लागेल. थोडक्यात मानवी हक्क प्राप्तीतूनच सामाजिक विकास आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित होऊ शकतो हे व्यावहारिक सत्य आहे आहे.

१) कुलकर्णी.पी.के.(२०१५).'मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय'. पुणे,डायमंड पब्लिकेशन्स, प्रथम आवृत्ती, पृ.क्र.२.

२) विळेगावे व्यंकट, यमलवाड गोविंद.(२०११). 'भारतीय प्रशासन'.नांदेड,क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन, प्रथम आवृत्ती, पृ..क्र.३०.

३) कुंभार नागोराव. (२०१०). (संपादक). 'मानवी हक्क' वाघमारे जनार्दन. यांचा 'मानव अधिकार' शोधनिबंध प्रकाशित. पृ. क्र. ३,४.

४) घांगरेकर.ची.ग. (२०१२).'भारतीय राज्यघटना स्वरूप व राजकारण'. नागपूर, मंगेश प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, पृ. क्र.४०,४१.

५) कुलकर्णी.पी. के.(२०१५).'मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय' पुणे, डायमंड पब्लिकेशन्स, दुतीय आवृत्ती पृ. क्र.८७.

६) सोलापुरे राजशेखर. (२०१४).'मानवी हक्क आणि समाज' लातूर,अरुणा प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती, पृ.क्र.८७.

७) नलावडे पंडित शेषेराव.(२०११).'वाटचाल सामाजिक न्यायाच्या आणि मानवाधिकाराच्या दिशेने' प्रकाशित शोधनिबंध योजना. पृ..क्र. ४३,४४.

८) कऱ्हाडे. बी. एम. (२०११).'शास्त्रीय संशोधन पद्धती' नागपूर,पिंपळापुरे अँड के पब्लिशर्स, तिसरी आवृत्ती,पृ.क्र.२१५,२१६.

९) कुंभार नागोराव.(२०१०). (संपादक).' मानवी हक्क' देवरे.पी.डी. यांचा 'मानवी हक्क नवव्यवस्थेचा आधार' प्रकाशित शोधनिबंध पृ..क्र.५५.५६.

१०) कुलकर्णी. बी. वाय (२०१३).'भारतीय संविधान शासन व राजकीय प्रक्रिया'. औरंगाबाद,एज्युकेशनल पब्लिशर्स, प्रथम आवृत्ती, पृ..क्र.२४,२५.

११) गोयल शशी.(२०१०).'भारतीय शासन और राजनीति ' दिल्ली,सुमित इंटरप्राईजेस,प्रथम संस्करण,पृ.क्र. १७०,१७१.

१२) कुलकर्णी विजयकुमार.(२००४)' भारतीय संविधान : शासन आणि राजकारण'.औरंगाबाद, कैलास पब्लिकेशन' प्रथम आवृत्ती, पृ.क्र.५३,५४.

१३) शेंडे कृष्णा. (२०११).'समाजकल्याण आणि सामाजिक अधिनियम' नांदेड, क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन, प्रथम आवृत्ती पृ. क्र ३१,३२.

१४) कुलकर्णी.बी.वाय. (२०१३).'भारतीय संविधान शासन व राजकीय प्रक्रिया'. औरंगाबाद, एज्युकेशनल पब्लिशर्स, प्रथम आवृत्ती, पृ, क्र, ७९.

१५) कुलकर्णी.पी. के. (२०१५).'मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय' पुणे, डायमंड पब्लिकेशन, दुतीय आवृत्ती पृ.क्र ४,५.

१६) इंगळे. मुकुंद.रा (२०११).'मानवी हक्क व सामाजिक न्यायाच्या संवर्धनात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान' शोधनिबंध प्रकाशित योजना. पृ.क्र. १५.

१७) कित्ता. पृ. क्र. १६.

१८) कुलकर्णी.पी. के.(२०१५). 'मनवी हक्क आणि सामाजिक न्याय'.पुणे, डायमंड पब्लिकेशन, दुसरी आवृत्ती,पृ.क्र. १४.

१९) कित्ता.पृ.क्र.२४.

२०) गायकवाड श्रीकांत, मांजरे रामकिशन.(२००९).' भारतातील सामाजिक चळवळी' लातूर, अरुणा प्रकाशन,प्रथम आवृत्ती,पृ,क्र, १५,१६.

२१) देवगावकर एस.जी आणि इतर (२००९)' सामाजिक चळवळी' नागपूर, साईनाथ प्रकाशन,प्रथम आवृत्ती, पृ.क्र,०१

२२) जाधव विजया.((२०११).' भारतीय संविधान व मानवी हक्क सनद' योजना अंकातील प्रकाशित लेख पृ. क्र.१३.

२३) कित्ता.पृ. क्र. १४.

13

आदिम भारतीय लोकसाहित्य व लोक संस्कृती

प्रा. डॉ. उमेश भगवानराव पुजारी
श्री शिवाजी कॉलेज,
ता. कंधार जि. नांदेड.

प्रस्तावना

अदिम कालखंडापासून मानव व वाङ्मय यांचा संबंध सर्वश्रूत आहे. या तिनही घटकांत विकासाचा अनुबंध अनन्य साधारण आहे. वाङ्मय परिघाचा विचार करतांना असे दिसते की वाङ्मयाचे आजचे स्वरुप हे विविध प्रकारात एक व्यक्तिनिर्मित, लिखित व स्वहानुभूत संपन्न असे आहे. तर अदिम कालखंडातील वाङ्मयाचे स्वरुप हे अलिखित, मौखिक आणि समुहमनात निर्माण झालेले आहे त्याला आपण 'लोकसाहित्य' म्हणतो.

आदीमांचे लोकसाहित्य

'लोकसाहित्य' म्हणजे समुहमनाचा उत्कट अविष्कार, लोकसाहित्य या शब्दा बद्दल आजपर्यंत बरीच चर्चा झालेली आहे. लोकविद्या, लोकपरंपरा, लोकसंचीत, लोकजीवन, लोककला, लोकसंस्कृती, लोकबंध, लोकाविष्कार, लोकतत्व, लोकगाथा, लोकगीत, लोकमानस, लोकसंगीत, लोकवानी, लोकक्रिडा, जनश्रृती, लोकायण, लोकवाङ्मय इत्यादी असे अनेक परिभाषीक शब्द लोकसाहित्याच्या वरिल नावावरुन प्रचलीत झालेले दिसून येतात. अदिम काळापासून मानवाच्या अविष्काराला जे मूर्त स्वरुप प्राप्त झाले ते दुसरे-तिसरे काही नसून आज उपलब्ध असलेले लोकसाहित्यच होय.

संशोधनाचा उद्देश

लोकसाहित्य लोकांचे असते, समूहाचे असते त्यात व्यक्तित्वाचा अभाव असतो. लोक साहित्याची भूमिका विशद करताना डॉ. शरद व्यवहारे म्हणतात," परंपरागत जीवन जगणाऱ्या लोकांचा केवळ मौखिक रूपातील शब्द अविष्कार म्हणजेच लोक साहित्य असे नसून त्यात शब्दोत्तर अन्य अविष्कारांचाही समावेश असतो. याचाच अर्थ असा की लोक साहित्याची सामग्री शब्द कल्पना वस्तूरूप असते,". लोकसाहित्य आणि लोकजीवन यांचे अभिनंदन व सांगताना डॉ. प्रभाकर मांडे म्हणतात लोक जीवनाशी निगडित असणे, लोक जीवनाचा त्यातून सतत अविष्कार होणे, लोक जीवनाचे अविभाज्य असणे ही लोकसंहितेची मूलभूत वैशिष्ट्ये आहेत" यावरून लोकसाहित्य आणि लोकजीवन व त्यांची संस्कृती यांचा परस्पर संबंध आपल्या लक्षात येतो. त्यामुळे विविध जाती जमातीचे लोक साहित्य त्यांचे सामाजिक जीवन, स्त्री जीवन, वेशभूषा, अलंकार दर्शन यांचा शोध घेणे गरजेचे ठरते. लोक साहित्यातून व्यक्त होणारे समाज जीवन संपन्न आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. समाज जीवनातील लोक या संज्ञेला एक विशेष असे महत्त्व आहे. लोक संस्कृती, लोकसंख्येतील लोक आता समस्त लोकांत राहूनही आपल्या परंपरेने आपले स्वतंत्र अस्तित्व दर्शवितात. याचा शोध घेणे हा संशोधनाचा हेतू आहे.

संशोधनाची गृहीतके

विविध जाती-जमातीची स्वतःची अशी भौतिक संस्कृती आहे. विविध जाती जमातीचे स्वतःचे शाब्द लोकसाहित्य आहे. विविध जाती जमातीचे स्वतःचे मनोव्यापारात्मक लोक साहित्य आहे. विविध जाती जमातीचे यात्वात्मक लोकसाहित्य आहे. विविध जाती जमातीचे प्रयोगात्मक लोकसाहित्य आहे.

आदिम लोकसाहित्याची परंपरा

लोकसाहित्याची परंपरा अदिमानव काळापासूनची आहे. आदिम कालीन समाजजीवनात लोकसाहित्य विविध अंगाने विविध रूपाने स्फुरत गेले, बहरत राहिले. विविध अंगी बहरलेले साहित्य समाज मनाचा आरसा बनत गेले व लोकसाहित्य समाज मनात ठसा उमटत राहिले. हजारो वर्षापुर्वीची ही परंपरा बदलत्या काळाप्रमाणे त्या काळातील बदलत्या जीवनाचे संदर्भ आपल्याला देत घेत आजपर्यंत येऊन पोहचली आहे. त्यासाठी लोकसाहित्याची संकल्पना, व्याप्ती, स्वरुप थोडक्यात लक्षात घेणे गरजेचे आहे. त्यानंतर मराठी भाषेतील लोकसाहित्याच स्वरूप लक्षात घेऊया.

लोकसाहित्याची संकल्पना

Folk lore या इग्रजी शब्दांसाठी मराठीत 'लोकसाहित्य' हा शब्द उपयोगात आणला जातो. म.म. दत्तो वामण पोतदार यांनी Folk lore या शब्दांसाठी 'लोकविद्या' हा शब्द सुचविला होता. पण हा शब्द लोक साहित्यासाठी रुढ होवू शकला नाही.

लोकसाहित्याची रुपरेखा या आपल्या ग्रंथात दूर्गा भागवत यांनी Folk lore साठी लोकसाहित्य हा शब्द सुचविला. लोकविद्या पेक्षा लोकसाहित्य हा शब्द Folk lore साठी समर्पक वाटत असल्यामूळे तोच लोकसाहित्या सबंधी रुढ झालेला दिसून येतो. हिंदी भाषेत Folk lore साठी लोकवार्ता, लोकयान, लोकविद्या, लोकसंस्कृती व लोकसाहित्य असे काही शब्द रुढ करण्याचा प्रयत्न अभ्यासकांनी केला त्यात लोकवानी व लोकसाहित्य हे शब्द मान्यता प्राप्त ठरलेले दिसून येतात.

आज जगभरात लोकसाहित्याचा अभ्यास हा या-ना त्या कारणाने होताना दिसून येतो. याचे कारण जगभरात विखुरलेल्या मानवी समुहाच्या आदिम संस्कृतीचे आनेक विध पदर लोक साहित्याच्या आंतर विद्याशाखीय व पारंपारीक अभ्यासाच्या माध्यमातून उलगडतांना दिसुन येत आहेत. मानवी जीवनाची अधिभौतीक व्यापकता हीच लोकसाहत्याची व्याप्ती ठरते.

इथे मराठी लोकसाहित्याच्या व्याप्तीच्या अनुषंगाने विचार केल्यास, पारंपारीक लोकजीवणाच्या सर्व माध्यमातून येणाऱ्या अविष्कारांचा समावेश लोकसाहित्यात होत असल्याने लोकसाहित्याची व्याप्ती एकुणच पारंपारीक लाकजीवनाला व्यापणारी आहे.

महाराष्ट्रातील लोकसाहित्य अभ्यासक डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी लोकसाहित्य व्याप्तीची विस्तृतचर्चा करुन लोकसाहित्याचा चार विभागात समावेश केला आहे. ते विभाग असे.

१) मौखिक अविष्कार.
२) भौतिक संस्कृती.
३) लोकरुढी, विधी, समजुती इत्यादी.
४) प्रयोगसिद्ध लोककला.

मांडे यांनी वरील प्रमाणे केलेली विभागनी मराठी लोकसाहित्याची एकूण व्याप्ती दर्शवणारी आहे.

लोकसाहित्याची परंपरा

'मराठीतील लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचा प्रारंभ १९ व्या शतकात झाला. १८५८ साली मिस मेरी फ्रियर या इंग्रज महिलेने 'Old Deccan Days' या नावाचे पुस्तक प्रकाशित केले. या पुस्तकात लोककथा आणि ऐतिहासिक दंतकथांचे संकलन केले आहे. त्याचा अनुवाद हिंदी, मराठी गुजरातीतही झाला. हा महाराष्ट्रातील संकलनाचा पहिला प्रयत्न होय. एन्थोव्हेन यांनी मंबईचे गॅझिटियर तयार करण्याच्या हेतूने वेगवेगळ्या भागातून मिळविलेल्या उत्तरातून लोकसाहित्याच्या सामग्रीचे संकलन सुरु झाले. 'इ.स. १८७२ साली 'निर्णय सागर' ने 'स्त्रीगीतांचा' संग्रह छापला तर पुण्याच्या 'चित्रशाळेने' १८८५ मध्ये स्त्री 'गीत-मनोरंजिका' हा उखाणे व भूपाळयाचा संग्रह व १९१५ साली 'भातुकलीचे गाणे', 'म्हणी' ओव्या प्रसिद्ध केल्या आहेत. लोकसाहित्याचे सर्व प्रयत्न मनोरंजनाच्या दृष्टीने चालू होते. स.का. छत्रे यांनी इसापच्या कथा भाषांतरित केल्या आहेत. १८७७ च्या दरम्यान राजारामशास्त्री चिपळूणकर यांनी लोकगीत आणि लोककथा या विषयावर चर्चात्मक लेख लिहिले. वासुदेव गोविंद आपटे यांनी १९०७ साली 'अदभूतकथा' विषयक लेख लिहिला तर म.मो. कुंटे, का.वा. लेले, जॅक्सन, गो.मं.लाड, ग.ना. देशपांडे, य. रा. दाते, चिं. ग. कर्वे, वि. दि. वौद्य इत्यादी मंडळींनी मराठी लोकसाहित्यातील लोककथा, लोकगीते, म्हणी यांचे संकलन करुन प्रसिद्ध केले. संकलनाच्या या प्रारंभीच्या काळात तुटक तुटक प्रयत्न झाले ते सगळेच दिशाहिन होते. या सर्वांचा प्रमुख हेतू धार्मिकवृत्तीचा परिपोष करणे आणि भाषेचे शिक्षण देणे एवढाच होता.

लोकसाहित्याच्या संकलन-अभ्यासाचे १८५८ साली प्रसिद्ध झालेल्या मिस मेरी फ्रियर यांच्या 'ओल्ड डेक्कन डेज' पासून ते - २००५ ला प्रकाशित झालेल्या डॉ. साहेब खंदारे यांच्या 'लोकसाहित्य संकलन आणि शोध' पर्यंत जे काही प्रयत्न झालेले आहेत ते सर्व १) लोकसाहित्याचे संकलन, २) लोकसाहित्याची आस्वादक चिकित्सा, ३) लोकसाहित्याचे शास्त्रीय व सौद्धान्तिक संशोधन अशा प्रकारचे झाले आहेत. अगदी अव्वल इंग्रजी अमदानीतील ख्रिस्ती अधिकारी-मिशनऱ्यांनी आणि एतद्देशीय शास्त्री पंडितांनी सुरु केलेल्या लोकसाहित्याच्या संकलनापासून ते वर्तमानकालीन विद्ग्ध अभ्यासकांपर्यंत सर्वांचेच प्रयत्न तपासून पाहिले तरीही ते या तीन प्रकारातच मोडतात.

मराठी लोकसाहित्याचे स्वरुप

मराठी लोकसाहित्याचे स्वरुप पहातांना प्रामुख्याने मराठी लोकसाहित्यात आढळणारे लोकसाहित्य प्रकार ज्यामध्ये लोककथा, लोकगीते, उखाने, म्हणी इत्यादी मौखीक शब्द अविष्कारा बरोबरच जुण्या काळाच्या लोक समजुती, लोकश्रद्धा, लोकविश्वास, लोकभ्रम, आचार-विचार, रुढी-प्रथा, विधी-विधाने, जादू-टोणा, लोककला, पारंपारीक व्यवसाय, अशा आनेक बाबींचा समावेश लोकसाहित्याच्या स्वरुपामध्ये आढळून येतो.

थोडक्यात लोकसाहित्य हा त्या त्या लोकसंस्कृतीचा एक स्वाभाविक प्रवाह असतो. जेव्हां एखाद्या लोकसमूहाची लोकसंस्कृती लोकश्रद्धा, आचार-विचार, रुढी-प्रथा, रिती-रिवाज, कथा, गीत, नृत्य संगीतकला इत्यादी पारंपारीक मध्यामातून अभिव्यक्त होते तेव्हा या माध्यमांना लोकसाहित्याचे रुप लाभते.

लोकसाहित्याचे प्रकार / वर्गीकरण

लोकसाहित्याचे प्रकार अथवा वर्गीकरण करत असता, प्रामुख्याने लोकसाहित्याचे वर्गीकरण चार भागात केल्या जाते. ते पुढील प्रमाणे.

१) लोकगीते - यात स्त्री गीते, मिश्र गीते, पुरुष गीते, विधी गीते यांचा समावेश होतो. त्यातही स्त्रियांची विपुल प्रमाणात लोकगाणी आढळतात. उदा. फेराची गाणी, जात्यावरील ओव्या, अंगाई गिते, श्रृंगार गीते इ.

२) लोककथा -

यात कथा गीते, कहाण्या यांचा समावेश होतो.

३) लोकनाट्य - यात प्रयोगशिल लोकसाहित्याचा समावेश होतो.

४) इतर प्रकार - यात मनोव्यापारात्मक लोकसाहित्याचा समावेश होतो. उदा. म्हणी, उखाणे, कोडी, वाक्प्रचार, खेळाची गाणी इ.

कुठल्याही देशाची संस्कृती ही लोकजीवन व्यापून टाकते त्या लोकजीवनाचे नाना रंग-ढंग त्या त्या लोकसाहित्यातून अभिव्यक्त होत असतात. यातून निर्माण झालेल्या परंपरेला एक ऐतिहासिक मूल्य असते. त्यांचा एक धागा लोकसाहित्याशी जोडला गेलेला असतो. त्यामूळे लोकसंस्कृती ही 'लोकां'ची असली तरी ती समाजात वावरणाऱ्या व्यक्तीमध्ये साकारते, जिवंत होत असते व ती लयही पावण्याची शक्यता असते.

विविध जाती-जमातीत लोकसंस्कृतीचे, लोकसाहित्याचे बीज पेरलेले आपणास दिसून येते.

आदिमांची लोकसंस्कृती व लोकसाहित्य

भारत हा एक विविधतेने नटलेला देश आहे असे आपण म्हणतो. विविधता म्हणजेच अनेक जाती जमाती या भूप्रदेशात सलोख्याने राहतात. अनेक जाती जमातीचा उल्लेख प्राचीन ग्रंथातून, पुराणातून झालेला दिसून येतो.त्यांची उत्पती अनेक ऋषीपासून झालेली आहे असे पुराण ग्रंथानुसार समजण्यात येते. प्राचीन काळापासून विविध जाती जमातींनी आजतागत आपली वेगळी अशी संस्कृती जपून ठेवलेली दिसून येते. जाती जमातीच्या लोकसंस्कृतीच्या संदर्भात काही मुद्दे हाताशी लागतात. ते म्हणजे आजच्या ग्रामीण लोक जीवणाच्या सर्वांगीण जडण-घडणेची आचार विचार, रुढी परंपरा, संकेत, खानपान, लोकधारणा, समजुतीची जी संस्कृती आज रुढ आहे तीच 'विविध जाती जमातीची लोकसंस्कृती' रुढार्थाने म्हणता येईल. म्हणून विविध जाती जमातीच्या लोकसाहित्याचे संशोधन करण्याची गरज निर्माण झालेली आहे.

लोकसाहित्य संशोधनाची गरज

लोकसाहित्य हा नेहमीच कुतूहलाचा विषय ठरल्यामूळे या विषयाचे जागतिक अभ्यासक्षेत्रही विशाल आहे. त्या त्या देशाच्या संस्कृतीचे वाहन हे त्या त्या काळी निर्माण झालेले लोकसाहित्यच असते. लोकजीवनात अखंड अशा परंपराच्या माध्यमातून चालत असलेलल्या असंख्य बाबींचा समावेश त्यात होत असतो. जाती जमातीच्या लोकसाहित्याचा व संस्कृतीचा स्वतंत्र असा अभ्यास झालेला नाही. त्याची संस्कृती व त्यांचे वेगळेपण ठळकपणे दिसून येते. विविध लोककथा, लोकगीते, म्हणी, उखाणे, व विधी प्रसंगी म्हणावयाचे गीते तसेच विधी प्रसंगी करावयाची पुजा इत्यादीचा अभ्यास आजपर्यंत झालेला नाही. तो अभ्यास होणे आज काळाची गरज आहे.

समारोप

मराठी लोकसाहित्यात समाजाच्या वेगवेगळ्या स्तरांचे चित्रण जसे आढळते त्याचप्रमाणे विविध जाती जमातीच्या लोक साहित्यातून त्यांच्या लोकसंस्कृतीचे चित्रणआढळून येते. लोक साहित्यातून व्यक्त होणा?या लोक जीवनाला कृषीकर्म तसेच व्यवसायादी क्रमासह धार्मिकतेचा परिसस्पर्श आढळतो. त्यातून लोकसमूहाची निर्मिती लोक साहित्याचे दालन समृद्ध करते व त्यातूनच लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडतं. हे लोक संस्कृतीचे दर्शन घडविणारे घटक हे व्यवसायाधिष्ठित अनेक जाती जमातीचे असतात. म्हणूनच लोक साहित्यातून घडणारे लोकसंस्कृतीचे दर्शन प्राचीन असून त्यात संस्कृतीचे विशेषही आढळतात.

लोकसाहित्यातील लोक ही संकल्पना विशिष्ट जन समुदायाचा निर्देश करणारी असल्यामूळे लोकसाहित्याच्या अभ्यासात विविध जाती जमातीचे वैशिष्ट्ये महत्त्वाची ठरतात.

संदर्भ सूची :-

१. डॉ. शरद व्यवहारे लोकसाहित्य संकल्पना आणि स्वरूप, कैलास पब्लिकेशन .

२. डॉ. प्रभाकर मांडे ,लोकसाहित्याचा अभ्यास.

३. डॉ. शरद व्यवहारे, लोकसाहित्य उदगम आणि विकास

४. डॉ. साहेब खंदारे, लोकसाहित्यभ्यास लोकविद्या प्रकाशन, परभणी.

५. डॉ. विश्वनाथ शिंदे ,लोकसाहित्य मीमांसा स्नेहवर्धन प्रकाशन.

६. डॉ. प्रल्हाद लूलेकर, बलुतेदाराची हत्यार आणि अवजारे. पद्मगंधा प्रकाशन.

14

सरफोजी राजे (दुसरे) यांचे इतिहास लेखन आणि वारसा जतन : विशेष संदर्भ बृहदेश्वर मंदिरातील मराठी शिलालेख

अमितकुमार गणेश शिंगणे
संशोधक विद्यार्थी,
एम.इ.एस. आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
मेहकर, जि. बुलढाणा

सारांश

दक्षिण भारताच्या इतिहासात तंजावरच्या मराठा घराण्याचे स्थान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. या घराण्यातील सरफोजी राजे (दुसरे) हे शासक एक प्रज्ञावंत, विद्वान, संशोधक आणि दूरदृष्टीचे समाजसुधारक होते. प्रस्तुत शोधनिबंध सरफोजी राजांच्या इतिहास दृष्टी आणि वारसा जतन याचा सखोल अभ्यास करतो. विशेषतः तंजावर येथील प्रसिद्ध बृहदेश्वर मंदिराच्या नैऋत्य प्राकारावर कोरलेला भव्य 'मराठी शिलालेख' हा या संशोधनाचा मुख्य गाभा आहे. हा शिलालेख म्हणजे मराठा इतिहासाचा एक 'दगडी दस्तऐवज' असून, त्याद्वारे सरफोजी राजांनी आपली वंशावळ आणि सांस्कृतिक अस्मिता जतन केली आहे. तसेच, मंदिराच्या शिखरावर 'तडिच्चालक' बसवून वास्तूचे रक्षण करणे आणि १०८ शिवलिंगांची स्थापना करून धार्मिक वारसा जतन करणे, या त्यांच्या कार्याचे वैज्ञानिक व ऐतिहासिक महत्त्व या शोधनिबंधातून स्पष्ट करण्यात आले आहे.

प्रस्तावना -

दक्षिण भारताचा इतिहास हा तेथील द्रविड संस्कृतीपुरता मर्यादित नसून, तो विविध राजवटी, भाषा आणि परंपरांच्या अभिसरणाचा एक विशाल पट आहे. या इतिहासाच्या पटावर तंजावर शहराचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. कावेरीच्या सुपीक त्रिभुज प्रदेशात वसलेले हे शहर चोल साम्राज्याची राजधानी म्हणून नावारूपास आले. पुढे नायक आणि मराठा राजवटींच्या काळात ते दक्षिण भारतातील सांस्कृतिक पुनरुत्थानाचे केंद्र बनले. या शहराच्या मध्यभागी उभे असलेले बृहदेश्वर मंदिर (जे 'पेरिया कोविल' किंवा 'बिग टेम्पल' म्हणूनही ओळखले जाते) हे धार्मिक स्थळ भारतीय वास्तुकलेचा आणि अभियांत्रिकी कौशल्याचा एक अजोड नमुना आहे. चोल सम्राट राजराज (पहिले) यांनी ११ व्या शतकात निर्माण केलेल्या या मंदिराने हजारो वर्षांचा काळ पाहिला आहे.

तथापि, या मंदिराचा इतिहास केवळ चोल काळापुरता मर्यादित नाही. १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात तंजावरवर मराठा सत्तेची स्थापना झाली आणि सुमारे दोन शतके या भूमीवर मराठा संस्कृती बहरली. या कालखंडातील सर्वात प्रभावी, दूरदृष्टीचे राज्यकर्ते म्हणून सरफोजी राजे (दुसरे) यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत नवीन वास्तूंची निर्मिती केली, जुन्या वास्तूंचे, विशेषतः बृहदेश्वर मंदिराचे, जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी आधुनिक वैज्ञानिक पद्धतींचा अवलंब केला.

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश सरफोजी राजांच्या इतिहास दृष्टीचा आणि वारसा जतनाच्या कार्याचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. यासाठी बृहदेश्वर मंदिराच्या नैऋत्य प्राकारावर कोरलेला भव्य 'मराठी शिलालेख' (भोसले वंश चरित्र) हा मुख्य संदर्भ म्हणून घेतला आहे. हा शिलालेख केवळ राजांची यादी नसून, तो तत्कालीन भारताच्या राजकीय आणि सामाजिक स्थित्यंतराचा एक 'दगडी दस्तऐवज' आहे. या शिलालेखाचे स्वरूप, त्यातील ऐतिहासिक माहिती आणि त्याचे इतिहास लेखनातील स्थान यांचे विश्लेषण प्रस्तुत शोधनिबंधात केले जाईल. तसेच सरफोजी राजांनी मंदिरावर बसवलेले तडिच्चालक, १०८ शिवलिंगांची स्थापना, इतर जीर्णोद्धाराची कार्ये यांचा वैज्ञानिक व सांस्कृतिक अंगाने या ऐतिहासिक आणि वारसा जतनाच्या कार्याचा चिकित्सक पद्धतीने आढावा घेण्याचा मानस आहे.

महत्त्वाचे शब्द -

सरफोजी राजे दुसरे, तंजावर मराठा, बृहदेश्वर मंदिर, मराठी शिलालेख, भोसले वंश चरित्र, वारसा जतन, तडिच्चालक, इतिहास लेखन, सरस्वती महाल, सांस्कृतिक समन्वय.

उद्दिष्टे -

१. सरफोजी राजांच्या इतिहास लेखन पद्धतीचा आणि ऐतिहासिक दृष्टिकोनाचा अभ्यास करणे.
२. बृहदेश्वर मंदिरातील मराठी शिलालेखाचे स्वरूप, त्यातील ऐतिहासिक माहिती आणि त्याचे महत्त्व तपासणे.
३. सरफोजी राजांनी वारसा जतनासाठी वापरलेल्या

वैज्ञानिक पद्धतींचा शोध घेणे.

४. तंजावर मराठा काळात झालेले वास्तुकलेचे आणि धार्मिक स्थळांचे संवर्धन कार्य अभ्यासणे.

५. दक्षिण भारतात मराठा संस्कृती आणि स्थानिक द्रविड संस्कृती यांच्यातील समन्वयाचे विश्लेषण करणे.

गृहीतके -

१. बृहदेश्वर मंदिरातील मराठी शिलालेख हा मराठा सत्तेची वैधता सिद्ध करणारा एक राजकीय आणि ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे.

२. सरफोजी राजांनी वारसा जतनासाठी तत्कालीन पाश्चात्य विज्ञानाचा प्रभावी वापर केला होता.

३. तंजावरच्या मराठा राजांनी स्वतःची वेगळी ओळख जपत असतानाच स्थानिक चोल आणि नायक कालीन वारशाचा आदर आणि जतन केले.

४. सरफोजी राजांचे कार्य आधुनिक 'वारसा व्यवस्थापन' या संकल्पनेशी मिळतेजुळते होते.

५. या शिलालेखाचे जतन कार्य मराठा साम्राज्याच्या दक्षिणेकडील विस्ताराचा भक्कम पुरावा आहे.

विषयाचे महत्त्व -

इतिहास अभ्यासकांसाठी हा विषय अत्यंत महत्त्वाचा आहे कारण तो केवळ एका राजाचा किंवा एका राज्याचा इतिहास नाही, तर संस्कृतीच्या संवर्धनाचा इतिहास आहे. सहसा इतिहास कागदावर लिहिला जातो, परंतु सरफोजी राजांनी तो दगडावर कोरून अजराअमर केला. तसेच १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीला जेव्हा भारत अंधश्रद्धेत होता, तेव्हा एका भारतीय राजाने मंदिरावर वीज पडू नये म्हणून वैज्ञानिक उपकरण (तडिच्चालक) बसवणे, ही घटना विज्ञानाच्या इतिहासातही महत्त्वाची ठरते. हा अभ्यास महाराष्ट्राच्या इतिहासाला दक्षिण भारताच्या इतिहासाशी जोडणारा एक महत्त्वाचा दुवा आहे.

विषय विवेचन -

तंजावर हे तामिळनाडू राज्याच्या 'तांदळाचे कोठार' (राईस बाऊल) म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भागात स्थित आहे. कावेरी नदीच्या समृद्धीमुळे येथे शेती आणि व्यापाराचा विकास झाला, ज्याने मोठ्या साम्राज्यांना आधार दिला. संगम काळापासून ते मुथरायरांपर्यंत आणि नंतर चोलांपर्यंत, तंजावर सत्तेचे केंद्र राहिले आहे. चोल काळात विशेषतः राजराजा आणि राजेंद्र चोल यांच्या काळात तंजावर हे राजकीय राजधानी, दक्षिण आशियातील कला आणि संस्कृतीचे प्रमुख केंद्र बनले होते. चोल साम्राज्याच्या काळात राजराजा चोल (पहिले) यांनी इ.स. १०१० मध्ये या ठिकाणी भव्य बृहदेश्वर मंदिराची निर्मिती केली. हे मंदिर भारतीय वास्तुकलेचा एक चमत्कार मानले जाते. जे चोल सामर्थ्याचे आणि शैव भक्तीचे प्रतीक होते.

१३ व्या शतकात चोल साम्राज्याचा ऱ्हास झाल्यानंतर, हे क्षेत्र पांड्य आणि नंतर दिल्ली सल्तनतच्या (मदुराई सल्तनत) प्रभावाखाली आले. १४ व्या शतकात विजयनगर साम्राज्याच्या उदयाने दक्षिण भारतात पुन्हा हिंदू सत्तेची पुनर्स्थापना झाली. विजयनगरच्या सम्राटांनी तंजावर, मदुराई आणि जिंजी येथे आपले सुभेदार (नायक) नेमले. १५३२ मध्ये शेवप्पा नायक यांनी तंजावर नायक घराण्याची स्थापना केली. नायक राजांच्या काळातही कला आणि साहित्याला राजाश्रय मिळाला. त्यांनी बृहदेश्वर मंदिराच्या आवारात सुब्रमण्य मंदिर आणि इतर मंडपांची भर घातली. १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात मदुराई आणि तंजावरच्या नायकांमधील अंतर्गत संघर्षामुळे राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली.

तंजावरच्या मराठा सत्तेचा इतिहास हा महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे एक विस्तारित अंग आहे. १६७३ मध्ये मदुराईच्या चोक्कनाथ नायकाने तंजावरवर आक्रमण केले आणि विजयराघव नायकाचा पराभव केला. तंजावरच्या गादीवर आपला हक्क परत मिळवण्यासाठी विजयराघवचा मुलगा चेंगल्मलादास याने विजापूरच्या आदिलशाहीकडे मदत मागितली. आदिलशहाने आपले सेनापती व्यंकोजी भोसले यांना तंजावरवर स्वारी करण्यासाठी पाठवले.

व्यंकोजींनी मदुराईच्या सैन्याचा पराभव करून तंजावर जिंकले. परंतु नंतरच्या राजकीय घडामोडींमुळे १६७६ मध्ये त्यांनी स्वतःला तंजावरचे स्वतंत्र राजे म्हणून घोषित केले. अशा प्रकारे कावेरीच्या तीरावर मराठा ध्वज फडकला आणि 'तंजावर मराठा' या एका नवीन सांस्कृतिक पर्वाची सुरुवात झाली. हे राज्य १८५५ पर्यंत अस्तित्वात होते. या काळात मराठी भाषा, साहित्य, संगीत आणि प्रशासकीय पद्धतींचा तामिळ संस्कृतीशी मिलाफ झाला.

सरफोजी राजे (दुसरे) -

१७९८ मध्ये ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या मदतीने सरफोजी राजे तंजावरच्या गादीवर बसले. १७९९ च्या तहानुसार, ब्रिटिशांनी राज्याचे प्रशासकीय आणि लष्करी अधिकार आपल्या हाती घेवून सरफोजींना नाममात्र शासक म्हणून ठेवले. त्यांना तंजावरचा किल्ला आणि काही महसूल यावरच समाधान मानावे लागले. राजकीय अधिकार गमावल्यानंतर निराश न होता, त्यांनी आपली सर्व शक्ती आणि बुद्धिमत्ता राज्याच्या सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक विकासासाठी वापरली. त्यांनी तंजावरला ज्ञानाचे जागतिक केंद्र बनवण्याचे स्वप्न पाहिले आणि ते सत्यात उतरवले. त्यांचे हे कार्य एका आदर्श राजाचे उदाहरण मानले जाते, ज्याने सत्तेपेक्षा सेवेला आणि ज्ञानाला महत्त्व दिले.

सरफोजी राजांचे व्यक्तिमत्त्व बहुआयामी होते. ते स्वतः बहुभाषाकोविद होते, त्यांना इंग्रजी, फ्रेंच, लॅटिन, संस्कृत, मराठी, तमिळ अशा अनेक भाषा अवगत होत्या. ते एक कुशल नेत्रशल्यविशारद होते. त्यांनी मोतीबिंदूच्या अनेक यशस्वी शस्त्रक्रिया केल्या होत्या. ते एक वास्तुविशारद, अभियंता, वनस्पतिशास्त्रज्ञ आणि

प्राणीशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी तंजावरमध्ये प्राणीसंग्रहालय सुरू केले, जे भारतातील पहिले प्राणीसंग्रहालय मानले जाते. तसेच त्यांनी छपाईखाना सुरू करून देवनागरी लिपीतील पुस्तकांचे प्रकाशन केले. त्याशिवाय त्यांना ज्ञानाच्या जतन आणि संवर्धनाची प्रचंड आवड होती. त्याचाच जिवंत उदाहरण म्हणजे बृहदेश्र्वर मंदिरात त्यांनी निर्माण केलेला मराठी शिलालेख होय.

बृहदेश्वर मंदिरातील मराठी शिलालेख -

बृहदेश्वर मंदिराच्या नैऋत्य प्राकाराच्या भिंतीवर कोरलेला भव्य मराठी शिलालेख हा सरफोजी राजांच्या इतिहास लेखनाचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे. या शिलालेखाला 'भोसले वंश चरित्र' असेही संबोधले जाते. हा शिलालेख केवळ माहितीचा तुकडा नसून, तो एक विस्तृत ऐतिहासिक ग्रंथच भिंतीवर कोरल्यासारखा आहे. हा शिलालेख मंदिराच्या दक्षिण आणि पश्चिम भिंतींवर विशेषतः नैऋत्य कोप?यातील गणपती मंदिराच्या जवळ कोरलेला आहे. हा जगातील सर्वात मोठ्या शिलालेखांपैकी एक मानला जातो. हा शिलालेख मराठी भाषेत असून तो देवनागरी लिपीत कोरलेला आहे. काही ठिकाणी संस्कृत श्लोकांचाही वापर करण्यात आला आहे. इ.स. १८०३ मध्ये या शिलालेखाचे काम पूर्ण झाल्याचे मानले जाते. यावर कोरलेला मजकूर हा एखाद्या बखरीप्रमाणे सलग लिहिला गेला आहे. यात घटनांची कालक्रमानुसार मांडणी केली आहे. या शिलालेखात भोसले घराण्याची उत्पत्ती, त्यांचा विस्तार आणि तंजावरमधील त्यांची कारकीर्द याचे सविस्तर वर्णन आहे.

शिलालेखाची सुरुवात भोसले घराण्याचा संबंध सूर्यवंशी क्षत्रियांशी आणि राजस्थानातील सिसोदिया राजपूत घराण्याशी जोडून केली आहे. यात प्रभू रामचंद्रांपासून ते मेवाडच्या राण्यांपर्यंतची वंशावळ दिली आहे. हे भोसले घराण्याला प्राचीन आणि उच्च कुलीन दर्जा देण्यासाठी केलेले असावे. यानंतर मालोजी राजे आणि शहाजी राजे यांचा इतिहास येतो. शहाजी राजांची निजामशाही आणि आदिलशाहीतील कारकीर्द, त्यांचे पराक्रम आणि बंगळुरू जहागिरीचा उल्लेख यात आहे.

या शिलालेखात शिवाजी महाराजांचा उदय, स्वराज्य स्थापनेचे कार्य आणि त्यांचे सावत्र भाऊ व्यंकोजी राजे यांच्याशी असलेले संबंध यावर प्रकाश टाकला आहे. शिवाजी महाराजांच्या दक्षिण दिग्विजयाचा उल्लेखही यात आढळतो. व्यंकोजींनी तंजावर कसे जिंकले आणि तेथे मराठा राज्य कसे स्थापन केले, याचा सविस्तर वृत्तांत यात आहे. त्यानंतरचे राजे शहाजी (दुसरे), सरफोजी (पहिले), तुळजाजी, प्रतापसिंह आणि स्वतः सरफोजी (दुसरे) यांच्या कारकिर्दीचे वर्णन यात आहे. राजांच्या वैयक्तिक माहितीसोबतच, तत्कालीन लढाया, तह, ब्रिटिशांशी संबंध आणि देणग्यांची माहिती यात दिली आहे.

इतिहास लेखनाचे महत्त्व -

सरफोजी राजांनी हा शिलालेख कोरून घेण्यामागे केवळ स्वतःच्या घराण्याची स्तुती करणे हा उद्देश नव्हता, तर त्यामागे एक निश्चित ऐतिहासिक दृष्टीकोन होता. १८ व्या शतकाच्या शेवटी, जेव्हा ब्रिटिशांचे वर्चस्व वाढत होते, तेव्हा आपली राजकीय आणि सामाजिक वैधता सिद्ध करणे आवश्यक होते. आपण उपरे नसून एका महान प्राचीन क्षत्रिय कुळाचे वारसदार आहोत, हे सिद्ध करण्यासाठी त्यांनी हा शिलालेख कोरवला. तामिळ भूमीत मराठी भाषेत आणि देवनागरी लिपीत एवढा मोठा इतिहास कोरून त्यांनी मराठा अस्मितेचा ठसा उमटवला.

सरफोजी राजांना इतिहासाचे महत्त्व ज्ञात होते. कागदावर लिहिलेला इतिहास नष्ट होऊ शकतो, पण दगडावर कोरलेला इतिहास चिरकाल टिकतो, या भावनेतून त्यांनी हा 'दगडी ग्रंथ' निर्माण केला. यासाठी त्यांनी आपल्या दरबारातील जुन्या कागदपत्रांचा (मोडी दस्तऐवज) आणि बखरींचा आधार घेतला. बृहदेश्वर मंदिराच्या भिंतींवर चोल राजांचे तमिळ शिलालेख आहेत. त्यांच्याच बाजूला मराठी शिलालेख कोरून त्यांनी एक प्रकारे चोल आणि मराठा इतिहासाचा दुवा सांधला. हे मंदिर आता केवळ चोलांचे राहिले नाही, तर ते मराठ्यांच्या वारशाचाही अविभाज्य भाग बनले, हे त्यांनी यातून सुचवले.

या शिलालेखाचे ऐतिहासिक महत्त्व ओळखून, तंजावरच्या सरस्वती महाल ग्रंथालयाने (TMSSML) याचे पुस्तकरूपात प्रकाशन केले आहे. १९५१ मध्ये एस. गोपालन यांनी 'भोसले वंश चरित्र' या नावाने याचे संपादन आणि इंग्रजी भाषांतर प्रसिद्ध केले. अलीकडे २०२४ मध्ये याची सुधारित आवृत्ती प्रकाशित झाली आहे. हा ग्रंथ मराठा इतिहास संशोधकांसाठी एक प्राथमिक साधन आहे.

वारसा जतन आणि संवर्धनामागील वैज्ञानिक दृष्टीकोन -

सरफोजी राजे हे इतिहासाचे अभ्यासक आणि वास्तूंचे उत्तम रक्षकही होते. बृहदेश्वर मंदिराचे जतन करण्यासाठी त्यांनी उचललेली पावले त्यांच्या वैज्ञानिक वृत्तीची साक्ष देतात. बृहदेश्वर मंदिराचे शिखर (विमान) हे संपूर्ण ग्रॅनाइटचे असून त्याची उंची सुमारे २१६ फूट आहे. इतक्या उंच वास्तूवर पावसाळ्यात वीज पडण्याचा धोका असतो. प्राचीन काळी अनेक मंदिरे वीज पडल्यामुळे उद्ध्वस्त झाली आहेत. १७५२ मध्ये पाश्चात्य वैज्ञानिक बेंजामिन फ्रँकलिनने तडिच्चालकाचा शोध लावला होता. सरफोजी राजांनी बेंजामिन फ्रँकलिनच्या शोधाचा अभ्यास केला. या शोधाचे महत्त्व ओळखून त्यांनी बृहदेश्वर मंदिराच्या शिखरावर 'तडिच्चालक' बसवण्याचे आदेश दिले. त्यांनी मंदिराच्या शिखरावर तांब्याची एक जाड तार बसवून ती जमिनीपर्यंत आणली, ज्याला 'तडिच्चालक' म्हणतात. १८ व्या १९ व्या शतकात एका भारतीय राजाने मंदिराच्या रक्षणासाठी असा वैज्ञानिक उपाय करणे ही अत्यंत क्रांतिकारक

घटना होती. यामुळे मंदिराचे नैसर्गिक आपत्तींपासून संरक्षण झाले. आजही मंदिरावर हे संरक्षण यंत्रणा कार्यरत आहे, ज्यामुळे मंदिराचे अनेक नैसर्गिक आपत्तींपासून रक्षण झाले आहे.

इ.स. १८०१-१८०२ च्या सुमारास ब्रिटिशांकडून मंदिराचा ताबा मिळाल्यानंतर सरफोजी राजांनी मंदिराचा व्यापक जीर्णोद्धार केला. मंदिराच्या नैऋत्य कोप?यातील गणपती मंदिराचा मंडप नव्याने बांधला. हे नवीन बांधकाम करताना मूळ चोल वास्तुकलेशी विसंगती होणार नाही याची काळजी घेतली. त्यांनी सुब्रमण्य मंदिराची डागडुजी केली आणि मंदिराच्या शिखरावरील कलशांना सोन्याचा मुलामा देऊन कुंभाभिषेक सोहळा पार पाडला. या मंदिरांच्या देखभालीसाठी विशेष निधी आणि जमिनींची व्यवस्था केली.

सरफोजी राजांनी मंदिराचे धार्मिक महत्व वाढवण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलले. त्यांनी वरासिंगमपेठ येथून १०८ शिवलिंगे आणली आणि ती बृहदेश्वर मंदिराच्या प्राकारातील मंडपात पुनर्स्थापित केली. ही शिवलिंगे आजही मंदिराच्या प्राकारात पाहायला मिळतात. यामुळे मंदिराचे पावित्र्य आणि महत्त्व वाढले. ही कृती त्यांच्या शैव भक्तीची साक्ष देते. मराठा राजवटीत गणपती आणि कार्तिकेय (सुब्रमण्य) यांच्या उपासनेलाही महत्त्व दिले गेले, जे या १०८ शिवलिंगांच्या स्थापनेतून आणि गणपती मंदिराच्या जीर्णोद्धारातून दिसून येते.

सरफोजी राजांनी केवळ दगडी बांधकामच केले नाही, तर मंदिरातील भित्तिचित्रांचेही जतन आणि नवनिर्माण केले. त्यांनी कलाकारांना मंदिराच्या भिंतींवर आणि छतावर नवीन चित्रे काढण्याचे आदेश दिले. ही चित्रे मराठा शैलीतील आहेत, ज्यात देवदेवतांच्या कथा, पौराणिक प्रसंग आणि तत्कालीन राजदरबाराचे चित्रण आहे. ही चित्रे चोल आणि नायक काळातील चित्रांपेक्षा वेगळी आहेत आणि ती त्या काळातील कलात्मक प्रगती दर्शवतात. त्यांनी आपल्या दरबारातील चित्रकारांना मंदिराच्या वास्तूचे, त्यातील मूर्तींचे आणि उत्सवांचे तपशीलवार रेखाटन करण्यास सांगितले. हे रेखाचित्रे आजही सरस्वती महाल ग्रंथालयात जतन केलेली आहेत. यामुळे मंदिराच्या तत्कालीन स्थितीची माहिती मिळून आधुनिक काळातील संवर्धनासाठी हे संदर्भ उपयुक्त ठरतात.

नायक राजांच्या काळात सुरू झालेल्या या सरस्वती महाल ग्रंथालयाचे सरफोजी राजांनी एका जागतिक दर्जाच्या संशोधन केंद्रात रूपांतर केले. त्यांनी देश-विदेशातून हजारो दुर्मिळ ग्रंथ, हस्तलिखिते आणि नकाशे जमा केले. बृहदेश्वर मंदिराचे स्थापत्य, त्यातील मूर्ती आणि उत्सवांची माहिती देणारी अनेक सचित्र पुस्तके त्यांनी तयार करून घेतली. इतिहास केवळ वास्तूत नाही, तर ग्रंथातही जतन करायचा असतो, हा धडा त्यांनी घालून दिला.

निष्कर्ष -

सरफोजी राजे (दुसरे) हे तंजावरच्या इतिहासातील एक अद्वितीय व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांची कारकीर्द ही राजकीय सत्तेपेक्षा बौद्धिक आणि सांस्कृतिक समृद्धीसाठी ओळखली जाते. बृहदेश्वर मंदिरातील 'भोसले वंश चरित्र' हा मराठी शिलालेख त्यांच्या इतिहास प्रेमाचे आणि मराठा अस्मितेचा ज्वलंत पुरावा आहे. हा शिलालेख दक्षिण भारतातील मराठा सत्तेचा आणि संस्कृतीचा महत्त्वाचा पुरावा आहे.

सरफोजी राजांनी बृहदेश्वर मंदिराचे जतन करण्यासाठी केलेले प्रयत्न मग ते तडिच्चालक बसवणे असो किंवा १०८ शिवलिंगांची स्थापना असो हे त्यांचे वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि धार्मिक श्रद्धा यांचा सुंदर समतोल दर्शवतात. त्यांनी जुन्या वास्तूंचे केवळ जतन केले नाही, तर त्यात आधुनिकतेची भर घातली. सरस्वती महाल ग्रंथालयाचा विकास करून त्यांनी ज्ञानाचे एक असे भांडार निर्माण केले, जे आजही जगातील अभ्यासकांसाठी आकर्षणाचे केंद्र आहे.

आजच्या काळात जेव्हा आपण वारसा संवर्धनाबद्दल बोलतो, तेव्हा २०० वर्षांपूर्वी सरफोजी राजांनी दाखवलेली दूरदृष्टी आणि केलेले कार्य हे अत्यंत प्रेरणादायी आहे. त्यांनी इतिहास घडवला, शिलालेखाद्वारे इतिहास लिहिला आणि ग्रंथालय व मंदिराद्वारे हा इतिहास जतनही केला. म्हणूनच तंजावरच्या आणि भारताच्या इतिहासात सरफोजी राजे (दुसरे) यांचे स्थान अढळ आहे.

संदर्भ सूची :-

१. Chakravarthy, Pradeep - Thanjavur: A Cultural History, Niyogi Books, New Delhi, २०१०.

२. Michell, George - The Great Temple at Thanjavur: One Thousand Years, १०१०-२०१०, Marg Publications, Mumbai, २०१०.

३. Nagaswamy, R., - Brhadisvara: The Great Temple of Thanjavur, Tamil Arts Academy, Chennai, २०१०.

४. भोसले, पी. (संपादक) - भोसले वंश चरित्र, सरस्वती महाल ग्रंथालय, तंजावर, २०२४.

५. शेजवलकर, त्र्यं. शं. - तंजावरच्या मराठ्यांचा इतिहास, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन, पुणे, १९५४.

६. धर्माधिकारी, अविनाश - सरस्वती महाल: एक ज्ञानतीर्थ, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, २००५.

ISSN 2229-4406
Universal Research Analysis
IMPACT FACTOR 7.338 (SJIF)
Sept. 2025 To Feb. 2026
Issue - XXXII, Vol.- II (Special Issue)

15

वारली समाजातील स्त्रियांचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्थान: एकचिकित्सक अभ्यास

डॉ. दत्तात्रय गणपत शिंदे
शांतिकुमार आदिवासी विद्यामंदिर,
वरखंडा, ता. डहाणू जि. पालघर.

प्रस्तावना :-

भारतीय समाजव्यवस्थेत पितृसत्ताक पद्धतीचा पगडा असताना, आदिवासी जमातीमध्ये, विशेषतः 'वारली' समाजात स्त्रियांचे स्थान अत्यंत वेगळे आणि आदराचे राहिले आहे. निसर्गाच्या सानिध्यात राहणाऱ्या या समाजात स्त्रीला केवळ 'काम करणारी व्यक्ती' म्हणून न पाहता, ती कुटुंबाचा आणि संस्कृतीचा मुख्य आधारस्तंभ मानली जाते.

महत्त्वाचे शब्द (Key Terms) :-

काडीमोड, दहेज, भेटवस्तू, पदर येणे.

उद्देश :-

१. वारली समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक स्वातंर्त्याचा अभ्यास करणे.
२. इतर समाजांतील स्त्रियांच्या तुलनेत वारली स्त्रियांच्या दर्जाचे विश्लेषण करणे.
३. वारली संस्कृती, कला आणि अर्थव्यवस्थेतील स्त्रियांचे योगदान अधोरेखित करणे.

गृहीतके (Hypotheses) :

१. वारली समाजातील स्त्रियांना सामाजिक स्वातंर्त्य असते.
२. इतर समाजांतील स्त्रियांच्या तुलनेत वारली स्त्रियांचा दर्जा समानतेचा आहे.
३. वारली संस्कृती, कला आणि अर्थव्यवस्थेतील स्त्रियांचे योगदान उल्लेखनीय आहे.

४. संशोधन पद्धती (Research Methodology) :-

वारली समाजातील स्त्रियांचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्थान: एक चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी विश्लेषणात्मक पद्धतीचा उपयोग केला आहे.

संशोधन विषय विश्लेषण (Subject Analysis)

१) सामाजिक धारणा आणि कौटुंबिक स्थान:-

वारली समाजात स्त्रीला दुय्यम दर्जा दिला जात नाही. आधुनिक समाजाच्या तुलनेत या समाजात मुलगी आणि मुलगा असा भेदभाव केला जात नाही. उलट मुलीच्या जन्माचे स्वागत आनंदाने केले जाते, कारण ती 'दोन घरांना प्रकाश देणारी' मानली जाते. वारली कुटुंब पद्धतीत स्त्री-पुरुष समानता प्रकर्षाने जाणवते.

२) वयात येणे आणि विवाहाचे स्वातंत्र्य-

पदर येणे: वारली संस्कृतीत मुलगी वयात येण्याला 'पदर येणे' किंवा 'फुल येणे' असे म्हणतात. मासिक पाळीकडे इतर समाजांप्रमाणे पापाच्या दृष्टीने न पाहता, ती एक दैवी शक्ती आणि शुद्धीकरण प्रक्रिया असल्याचे मानले जाते.

साथीदाराची निवड: वयात आलेल्या मुलीला स्वतःचा जीवनसाथी निवडण्याचे पूर्ण स्वातंर्त्य असते.

दहेज प्रथा: विवाहावेळी मुलीच्या वडिलांना 'दहेज' (धान्य, ताडी किंवा पैसे) दिले जाते, जे मुलीच्या मूल्याचे प्रतीक मानले जाते.

३) वैवाहिक अधिकार आणि घटस्फोट (काडीमोड):-

वारली समाजात विवाहाचे बंधन जाचक नसते. जर स्त्रीला आपल्या पतीसोबत राहणे पटत नसेल, तर ती अत्यंत सोप्या पद्धतीने घटस्फोट घेऊ शकते. पंचांच्या उपस्थितीत काडी मोडून होणा-या या प्रक्रियेला 'काडीमोड' म्हणतात. विशेष म्हणजे घटस्फोटित महिलेकडे समाज कुत्सित नजरेने पाहत नाही आणि तिला पुनर्विवाहाचा पूर्ण अधिकार असतो. विधवा विवाहासही या समाजात सन्मानाने मान्यता आहे.

४) धार्मिक आणि सांस्कृतिक सहभाग:-

स्त्री देवतांचे पूजन: हिमाय, कणसरी, धरतरी, गंगागौरी यांसारख्या स्त्री देवतांच्या पूजनाला वारली संस्कृतीत अग्रक्रम दिला जातो.

चौक लेखन आणि धवलेरी: लग्नाचे पवित्र 'चौक' लिहिण्याचे काम स्त्रियाच करतात. तसेच, लग्नाचे पौराहित्य करण्यासाठी ब्राह्मणाऐवजी 'धवलेरी' (प्रौढ विधवा स्त्री) असते, जिला समाजात अत्यंत मानाचे आणि दैवी स्थान असते.

५) आर्थिक स्वातंत्र्य आणि श्रमविभागणी:- वारली समाजात स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य असते. त्यांच्या कमाईवर पतीचा अधिकार नसतो. कामाची विभागणी अत्यंत शास्त्रोक्त आहे; कष्टकरी आणि

जड कामे पुरुष करतात, तर पेरणी, लावणी, भारे बांधणे यांसारखी कामे स्त्रिया करतात. सध्याच्या काळात अनेक कंपन्यांमध्ये वारली स्त्रिया मोठ्या संख्येने काम करत असून घराची आर्थिक धुरा समर्थपणे सांभाळत आहेत.

६) शिक्षण आणि निर्णयप्रक्रिया:- मुलांच्या शिक्षणाबाबत आणि शालेय उपक्रमात वारली स्त्रियांचा सहभाग पुरुषांपेक्षा अधिक असतो. कुटुंबात त्या मुक्तपणे वावरू शकतात आणि निर्णय घेऊ शकतात. तारपा नृत्यासारख्या सांस्कृतिक कार्यक्रमात तरुण-तरुणी एकत्रपणे सहभागी होऊन आपल्या स्वातंर्त्याचा आनंद घेतात.

७) वारली स्त्रीच्या स्वातंर्त्याचे विविध पैलू:-

वागण्यातील स्वातंत्र्य : वारली स्त्रीवर इतर समाजांप्रमाणे जाचक सामाजिक बंधने नाहीत. ती मुक्तपणे संवाद साधू शकते, घराबाहेर फिरू शकते आणि समाजात स्वतःचे मत मांडू शकते.

आर्थिक स्वावलंबन: शेतीकामापासून ते जंगलातील उत्पादने गोळा करण्यापर्यंत वारली स्त्री पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करते. तिला स्वतःच्या कष्टाचे मोल कळते आणि आर्थिक निर्णयांत तिचे स्थान महत्त्वाचे असते.

सांस्कृतिक वारसा (वारली चित्रकला): प्रसिद्ध 'वारली चित्रकला' टिकवून ठेवण्यात स्त्रियांचा मोठा वाटा आहे. लग्नाचे 'चौक' लिहिण्याचे काम सुवासिनी करतात, ज्यातून त्यांचे धार्मिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व स्पष्ट होते.

विवाह आणि कौटुंबिक स्थान: वारली समाजात जोडीदार निवडण्याचे स्वातंर्त्य किंवा पुनर्विवाहाच्या बाबतीत स्त्रियांवर इतर समाजांसारखी टोकाची बंधने नसतात. 'धवलेरी' स्त्री ही लग्नात पौरोहित्य करते, हे स्त्रीशक्तीच्या सर्वोच्च दर्जाचे प्रतीक आहे.

८) इतर समाजांसाठी 'अंजन घालणारे' वास्तव:-

शहरी किंवा तथाकथित प्रगत समाजात स्त्रीला आजही अनेकदा दुय्यम स्थान दिले जाते. हुंडाबळी, स्त्रीभ्रूणहत्या किंवा कौटुंबिक हिंसाचार यांसारख्या समस्या तिथे जास्त जाणवतात. याउलट, वारली समाजात याच्या नेमकाविरोधाभास जाणवतो.

हुंडा पद्धतीचा अभाव: अनेकदा मुलगा मुलीच्या घरी जाऊन राहतो (खांदवा पद्धत).

लिंगभेद: जन्मापासूनच मुला-मुलीला समान वागणूक दिली जाते.

निर्णयक्षमता: घरगुती आणि सामाजिक निर्णयांत स्त्रीचे मत विचारात घेतले जाते.

सारांश (Summary) :-

वारली समाजातील स्त्रियांचे स्थान हे त्यांच्या नैसर्गिक स्वातंर्त्य, स्वावलंबन आणि सन्मानाचे प्रतीक आहे. या समाजात स्त्री ही अबला नसून आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या महत्त्वाची भूमिका बजावते. घर सांभाळण्यापुरतेच तिचे योगदान मर्यादित नसून ती संस्कृतीची रक्षणकर्ती, कुटुंबाचा आर्थिक कणा आणि सामाजिक निर्णयप्रक्रियेतील सक्रिय घटक आहे. स्त्री-पुरुष समानतेचा आदर्श वारली संस्कृतीने पिढ्यानपिढ्या आपल्या जीवनपद्धतीत जपलेला आहे. अनैतिक संबंध, हुंडाबळी आणि स्त्री-भ्रूणहत्या यांसारख्या सामाजिक विकृतींना या समाजात स्थान नाही, हे त्यांच्या प्रगल्भ सामाजिक जाणीवेचे द्योतक आहे. आधुनिक समाजाला समानतेचा जो धडा आत्मसात करायचा आहे, तो वारली समाजाने प्रत्यक्ष आचरणातून सिद्ध केला आहे. हा शोधनिबंध वारली समाजातील स्त्रियांच्या जन्मापासून मृत्यूपर्यंतच्या जीवनप्रवासातील त्यांचे वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान आणि समाजाचा त्यांच्याबाबतचा सकारात्मक दृष्टिकोन स्पष्ट करतो.

निष्कर्ष (Conclusion) :-

एकंदरीत पाहता वारली समाजातील स्त्रीयांचे स्थान स्त्रीच्या नैसर्गिक स्वातंर्त्यावर प्रकाश टाकते. वारली समाजातील स्त्री ही अबला नसून ती स्वावलंबी आणि सन्माननीय आहे. तिचा हा दर्जा आणि तिला मिळणारे स्वातंर्त्य हे खरोखरच आधुनिक आणि 'प्रगत' म्हणवणाऱ्या समाजाच्या डोळ्यात अंजन घालणारे आहे. वारली समाजातील स्त्री ही केवळ घर सांभाळणारी व्यक्ती नसून ती संस्कृतीची रक्षणकर्ती, आर्थिक कणा आणि सामाजिक निर्णयातील महत्त्वाची घटक आहे. आजच्या आधुनिक समाजाला स्त्री-पुरुष समानतेचा जो धडा गिरवायचा आहे, तो वारली संस्कृतीने पिढ्यानपिढ्या आपल्या जगण्यातून जपला आहे. अनैतिक संबंध, हुंडाबळी आणि स्त्री-भ्रूणहत्या यांसारख्या समस्यांना या समाजात थारा नसणे, हे या संस्कृतीच्या प्रगल्भतेचे लक्षण आहे.

भारतीय समाजात एकीकडे स्त्री ही पुरुषांच्या बरोबरीने प्रगती करत असताना दुसरीकडे अनेक अनिष्ट प्रथा आणि पुरुषप्रधान मानसिकतेचा सामना करत आहे. मात्र, महाराष्ट्रातील आदिवासी वारली समाजात स्त्रियांचे स्थान अत्यंत आदराचे, स्वतंत्र आणि स्वावलंबी असल्याचे दिसून येते. हा शोधनिबंध वारली समाजातील स्त्रियांच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंतच्या प्रवासातील त्यांचे वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान आणि समाजाचा त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन स्पष्ट करतो.

संदर्भ सूची :-

१. सावे खंडेराव ,वारली,कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन ,पुणे,द्वितीय आवृत्ती २००७.

२. अंधेर महादेव सावजी,आम्ही आदिवासी वारली,महाराष्ट्र विद्यामंदिर सूत्रकार, २००१.

३. डॉ.शिंदे दत्तात्रय गणपत ,पालघर जिल्ह्यातील वारली ,धोडियाव कोकणा बोलीभाषेतील लोकसाहित्याचा अभ्यास. २०२४.

16

महाराष्ट्रातील सर्वसमावेशक वृद्धी आणि रोजगाराच्या संधी: एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. अनुराधा रामभाऊ पाऊलबुद्धे
अहमदनगर महाविद्यालय, अहमदनगर

सारांश (Abstract)

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये आर्थिक विकास, सर्वसमावेशक वृद्धी (Inclusive Growth) आणि रोजगाराची स्थिती यांचा पुणे जिल्ह्याच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. पुण्याचे सेवा क्षेत्र आणि उत्पादन क्षेत्र मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती करत असले तरी, कौशल्य तफावतीमुळे (Skill Gap) स्थानिक आणि ग्रामीण युवकांना या संधींचा पूर्ण लाभ घेता येत नाही. सांख्यिकीय विश्लेषणाद्वारे असे स्पष्ट होते की, पुण्याचा जीडीपी वाढत असतानाच आर्थिक विषमता आणि नागरी सुविधांवरील ताणही वाढत आहे. शाश्वत आणि सर्वसमावेशक विकासासाठी धोरणात्मक बदलांची गरज असल्याचे हा अभ्यास स्पष्ट करतो.

प्रस्तावना (Introduction)

एकविसाव्या शतकात भारत जगातील वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था म्हणून उदयास येत आहे. मात्र, केवळ जीडीपीमध्ये वाढ होणे म्हणजे विकास नव्हे. खऱ्या अर्थाने विकास तेव्हाच होतो जेव्हा समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत त्याचे लाभ पोहोचतात; यालाच'सर्वसमावेशक वृद्धी'म्हणतात. महाराष्ट्र हे भारतातील अग्रगण्य औद्योगिक राज्य आहे आणि पुणे हे त्याचे प्रमुख आर्थिक केंद्र आहे. या शोधनिबंधात पुण्याच्या आर्थिक प्रगतीचा आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या रोजगाराच्या संधींचा आढावा घेण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी'द्वितीयक माहिती' (Secondary Data) संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

माहितीचे स्रोत:- महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवाल, पुणे महानगरपालिका अहवाल, जनगणना २०११ ची आकडेवारी आणि विविध सरकारी वेबसाइट्स.

विश्लेषण पद्धत:- उपलब्ध सांख्यिकीय माहितीचे तुलनात्मक विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

व्याप्ती:- हा अभ्यास प्रामुख्याने पुणे शहर आणि जिल्ह्याच्या औद्योगिक पट्ट्यापुरता मर्यादित आहे.

समावेशक वाढ आणि रोजगार निर्मिती (Inclusive Growth & Employment Generation)

समावेशक वाढ म्हणजे काय?

समावेशक वाढ म्हणजे अशी आर्थिक प्रगती, ज्याचा फायदा समाजातील शेवटच्या स्तरातील व्यक्तीपर्यंत पोहोचतो. यात केवळ GDP वाढणे अपेक्षित नसून, शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगाराच्या संधी सर्वांना समान मिळणे आवश्यक आहे.

सर्वसमावेशक वृद्धीची संकल्पना

समान संधी :- जात, धर्म किंवा लिंगाचा विचार न करता सर्वांना रोजगाराच्या समानर·ंधी मिळणे.

प्रादेशिक संतुलन :- शहरीभागासोबतचग्रामीणभागाचाहीविकासहोणे.

पायाभूत सुविधा:- रस्ते, वीज आणि इंटरनेट यांसारख्या सुविधा तळागाळापर्यंत पोहोचवणे.

प्रमुख घटक:

१. गरीबी निर्मूलन.
२. प्रादेशिक विषमता दूर करणे.
३. महिला आणि ग्रामीण तरुणांचा आर्थिक सहभाग.

रोजगार निर्मितीमध्ये MSMEs आणि स्टार्टअप्सचे योगदान

MSMEs हे कृषी क्षेत्रानंतर भारतात सर्वाधिक रोजगार देणारे दुसरे मोठे क्षेत्र आहे.

विकेंद्रित रोजगार :- हे उद्योग केवळ मोठ्या शहरांत मर्यादित न राहता ग्रामीण आणि निमशहरी भागातही पसरलेले आहेत.

कमी भांडवल, जास्त रोजगार :- मोठ्या उद्योगांच्या तुलनेत MSMEs मध्ये कमी गुंतवणुकीत अधिक लोकांना काम मिळते.

कौशल्य विकास :- स्टार्टअप्स तरुणांना नवीन काळातील तंत्रज्ञान (उदा. AI, Data Analytics) शिकवून त्यांना 'एम्प्लॉयबल' बनवत आहेत.

डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि रोजगाराच्या नवीन संधी

१. गिग इकॉनॉमी (Gig Economy):- Swiggy, Zomato,

Dunzo यांसारख्या प्लॅटफॉर्ममुळे
लाखो तरुणांना तात्काळ रोजगार मिळाला आहे.

२. फिनटेक एजंट्स :-

ग्रामीण भागात बँकिंग सेवा पोहोचवण्यासाठी 'बँक मित्र' किंवा 'डिजिटल पेमेंट्स
एजंट' म्हणून नवीन पदे निर्माण झाली आहेत.

३. ई-कॉमर्स लॉजिस्टिक :-डिलिव्हरी बॉईज, वेअरहाऊस मॅनेजमेंट आणि पॅकेजिंग क्षेत्रात मोठी वाढ
झाली आहे.

समावेशक वाढीसाठी आव्हाने (Challenges)

डिजिटल दरी (Digital Divide): शहर आणि ग्रामीण भागातील इंटरनेट उपलब्धतेमधील फरक.

नवनवीन कौशल्यांची गरज :जुन्या पद्धतीचे काम करणा?या कामगारांना नवीन तंत्रज्ञान शिकवण्याचे आव्हान.

लिंगभेद : तंत्रज्ञान क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढवणे अजूनही गरजेचे आहे.

रोजगार आणि आर्थिक विकास (Employment and Economic Development)

रोजगार हा सर्वसमावेशक वृद्धीचा कणा आहे. रोजगाराचे प्रामुख्याने **दोन प्रकार पडतात:**

१. संघटित क्षेत्र (Organized Sector):- जिथे नोकरीची सुरक्षितता आणि सामाजिक लाभ मिळतात.

२. असंघटित क्षेत्र (Unorganized Sector):- भारतातील ७०-८०% लोकसंख्या अजूनही या क्षेत्रात आहे. जिथे रोजगाराची शाश्वती कमी असते.

क्षेत्र	मुख्य समस्या	आवश्यक सुधारणा
शेती	कमी उत्पादकता	आधुनिक तंत्रज्ञान आणि प्रक्रिया उद्योग
उद्योग	भांडवलाची कमतरता	सुलभ कर्ज प्रक्रिया आणि स्टार्ट अपला प्रोत्साहन
शिक्षण	केवळ पुस्तकी ज्ञान	व्यावसायिक शिक्षण आणि इंटर्नशिप

रोजगारासमोरील आव्हाने (Challenges)

कौशल्य विकास (Skill Gap):पदवी असूनही उद्योगांना आवश्यक असलेले कौशल्य युवकांकडे नसणे.

कृषी क्षेत्रावरील अवलंबित्व:अजूनही मोठी लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे, परंतु शेतीचा जीडीपीमधील वाटा कमी होत आहे.

डिजिटल दरी:ग्रामीण भागातील तरुणांना आधुनिक तंत्रज्ञानापासून वंचित राहावे लागणे.

उपाययोजना आणि सरकारी धोरणे (Government Policies)

मनरेगा (MGNREGA):- ग्रामीण रोजगारासाठी हक्काचे साधन.

मुद्रा योजना (MUDRA Yojana):- स्वयंरोजगारासाठी आर्थिक मदत.

पुणे जिल्ह्याचा आर्थिक विकास आणि रोजगाराचे बदलते स्वरूप

पुण्याचे आर्थिक स्वरूप (Economic Profile of Pune)

पुणे हे भारताच्या वेगाने वाढणाऱ्या शहरांपैकी एक आहे. पुण्याच्या अर्थव्यवस्थेत प्रामुख्याने तीन क्षेत्रांचा वाटा मोठा आहे:

मॅन्युफॅक्चरिंग (Automobile Hub):चाकण, भोसरी आणि पिंपरी-चिंचवड पट्ट्यात जगातील मोठ्या ऑटोमोबाईल कंपन्या आहेत.

माहिती तंत्रज्ञान (IT/ITES):हिंजवडी आणि मगरपट्टा येथील आयटी पार्क्समुळे हजारो कुशल तरुणांना रोजगार मिळाला आहे.

शिक्षण आणि सेवा क्षेत्र:पुण्यातील शिक्षण संस्थांमुळे शहरात एक मोठी 'विद्यार्थी अर्थव्यवस्था' तयार झाली आहे.

रोजगाराच्या संधी आणि सर्वसमावेशकता

पुण्यातील विकास हा सर्वसमावेशक आहे का, हे तपासण्यासाठी खालील मुद्दे अभ्यासावे लागतील:

कुशल विरुद्ध अकुशल रोजगार : आयटी क्षेत्रात उच्च पगाराच्या नोक?या आहेत, पण तिथे केवळ 'कुशल' (Skilled) कामगारांनाच स्थान आहे. दुसरीकडे, बांधकाम क्षेत्र आणि सेवा क्षेत्रात (Delivery, Logistics) मोठ्या प्रमाणावर 'अकुशल' कामगार स्थलांतरित होऊन येत आहेत.

महिलांचा सहभाग : पुण्यातील कॉर्पोरेट क्षेत्रात महिलांचा सहभाग इतर शहरांच्या तुलनेत अधिक आहे, जे सर्वसमावेशक वृद्धीचे सकारात्मक लक्षण आहे.

MSME क्षेत्र : हडपसर आणि भोसरी परिसरातील लघु उद्योग (Small Scale Industries) मोठ्या प्रमाणात स्थानिक रोजगार निर्माण करतात. पुणे विकासासमोरिल आव्हाने पुण्याने प्रगती केली असली तरी 'सर्वसमावेशकते' समोर काही आव्हाने आहेत:

डिजिटल दरी : शहरातील मुलांच्या तुलनेत ग्रामीण पुण्याच्या (उदा. जुन्नर, आंबेगाव) मुलांना तंत्रज्ञानावर आधारित नोकऱ्या मिळण्यात अडचणी येतात.

पायाभूत सुविधांवर ताण : वाढत्या लोकसंख्येमुळे वाहतूक कोंडी आणि झोपडपट्ट्यांचे वाढते प्रमाण हे विकासातील विषमतेचे दर्शक आहेत.

महागाई (Cost of Living) : घरांच्या वाढत्या किमतींमुळे मध्यमवर्गीय आणि अल्प उत्पन्न गटातील लोकांसाठी शहरात राहणे कठीण होत आहे.

कौशल्य भारत (Skill India) : तरुणांना प्रशिक्षित करण्यासाठी. लोकसंख्या आणि रोजगाराची स्थिती (Demographic & Employment Data)

पुणे जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या : ९४ लाखांपेक्षा जास्त (२०११च्या जनगणनेनुसार, आता अंदाजे १.२ कोटी+).

स्थलांतरित कामगारांचे प्रमाण : पुण्याच्या उत्पादन आणि आयटी क्षेत्रात परराज्यातून आणि परजिल्ह्यातून येणाऱ्या कामगारांची टक्केवारी.

बेरोजगारीचा दर : शहरी विरुद्ध ग्रामीण पुण्याचा बेरोजगारी दर (महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवालातून मिळेल).

क्षेत्रनिहाय योगदान (Sectoral Contribution)

पुण्याच्या जीडीपीमध्ये (DDP - District Domestic Product) विविध क्षेत्रांचा वाटा:

१. सेवा क्षेत्र (Services): अंदाजे ६०-६५ % (IT, शिक्षण, बँकिंग).

२. उद्योग क्षेत्र (Industry/Manufacturing) : अंदाजे ३०% (ऑटोमोबाईल, इंजिनिअरिंग).

३. कृषी क्षेत्र (Agriculture) : ५-१०% (ग्रामीण पुणे).

औद्योगिक विकास आणि MSME

नोंदणीकृत सूक्ष्म आणि लघु उद्योग (MSMEs) : पुणे जिल्ह्यात किती लघु उद्योग आहेत आणि त्यांनी किती लोकांना रोजगार दिला आहे याची आकडेवारी.

आयटी निर्यात (IT Exports) : पुण्यातील हिंजवडी आणि मगरपट्टा आयटी पार्ककडून होणारी एकूण वार्षिक निर्यात (अंदाजे ५०,००० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त). सर्वसमावेशक वृद्धीचे सामाजिक निर्देशांक (Social Indicators)

साक्षरता दर :- पुण्याचा साक्षरता दर (अंदाजे ८६-८९%), जो राज्याच्या सरासरीपेक्षा जास्त आहे.

स्त्री-पुरुष रोजगार प्रमाण:- संघटित क्षेत्रात महिलांचा सहभाग किती टक्के वाढला आहे.

झोपडपट्टी लोकसंख्या (Slum Population):- पुणे महानगरपालिका क्षेत्रातील सुमारे ३०-४०% लोक झोपडपट्टीत राहतात, जो आर्थिक विषमतेचा मोठा पुरावा आहे.

निष्कर्ष आणि शिफारसी (Conclusion & Recommendations)

समावेशक वाढ साधण्यासाठी सरकारने आणि खाजगी क्षेत्रातील स्टार्टअप्सनी एकत्रितपणे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

१. ग्रामीण भागात 'डिजिटल साक्षरता' मोहिमा राबवणे.

२. महिला उद्योजकांसाठी फिनटेक कंपन्यांनी विशेष सवलती आणि कर्ज योजना आणणे

३. स्थानिक भाषांमध्ये (उदा. मराठी) फिनटेक ॲप्स उपलब्ध करून देणे जेणेकरून सर्वसामान्य लोक त्याचा वापर करू शकतील.

कौशल्य विकास केंद्रे ग्रामीण भागातील तरुणांना पुण्यातील कंपन्यांच्या गरजेनुसार प्रशिक्षण देणे.

समान विकास : केवळ हिंजवडी किंवा खराडी पुरता विकास मर्यादित न ठेवता पुण्याच्या ग्रामीण भागातही छोटे प्रक्रिया उद्योग सुरू करणे.

परवडणारी घरे : कामगार वर्गासाठी शहराच्या जवळ परवडणारी घरे उपलब्ध करून देणे, जेणेकरून त्यांना विकासात सामावून घेता येईल.

निष्कर्ष (Conclusion)

अभ्यासाअंती असे स्पष्ट होते की, पुण्याची आर्थिक वाढ समाधानकारक आहे, परंतु ती पूर्णपणे 'सर्वसमावेशक' नाही. आयटी आणि ऑटो क्षेत्रात उच्च कौशल्याची गरज असल्याने स्थानिक ग्रामीण युवकांसाठी रोजगाराच्या संधी मर्यादित आहेत. जोपर्यंत कौशल्य विकास (Skill Development) आणि लघुउद्योगांना (MSME) ताकद मिळत नाही, तोपर्यंत आर्थिक विषमतेची दरी कमी होणार नाही. शाश्वत विकासासाठी शिक्षण, आरोग्य आणि पायाभूत सुविधांचे विकेंद्रीकरण होणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ सूची :-

१. महाराष्ट्र शासनःआर्थिक पाहणी अहवाल २०२३-२४

२. पुणे महानगरपालिकाःपर्यावरण सद्यस्थिती अहवाल (ESR).

३. मिश्रा आणि पुरीःभारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.

४. निती आयोगः 'इन्क्लुसिव्ह ग्रोथ' धोरण दस्तऐवज.

५. जिल्हा सांख्यिकीय पुस्तिकाःपुणे जिल्हा.

६. मायकेल थॉमसः "The Fintech Revolution: Financial Inclusion in Emerging Economies."

७. डॉ. विजय केळकर व अजय शहाः "In Service of the Republic: The Art and Science of Economic Policy" (भारतीय अर्थव्यवस्थेतील धोरणात्मक बदलांसाठी).

८. NITI Aayog Report: "Digital Payments - Steps towards a Less-Cash Economy."

वर्तमानपत्रे आणि नियतकालिके (Journals & News):

१. The Economic Times (Marathi/ English):एमएसएमई क्षेत्रातील गुंतवणुकीवर आधारित विशेष लेख.

२. Maharashtra Times: "मुद्रा योजना आणि महाराष्ट्रातील उद्योजकता" यावरील विशेष वृत्तांत.

17

भारतातील ऐतिहासिक स्मारकांचे संरक्षण : काळाची गरज

प्रो. हुसेन इमाम शेख
मिल्लिया कला विज्ञान व
व्यवस्थापन शास्त्र महाविद्यालय, बीड

प्रस्तावना :

भारतामध्ये सांस्कृतिक वारसा हा केवळ भूतकाळातील अवशेष म्हणून पाहिला जात नाही, तर तो आजच्या सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. दैनंदिन जीवनातील सण-उत्सव, धार्मिक आचार, सामाजिक रीतिरिवाज, कला व साहित्य यांमधून हा वारसा सतत जिवंत राहतो. त्यामुळे सांस्कृतिक वारसा जतन करणे हे केवळ ऐतिहासिक स्मारकांचे संरक्षण करण्यापुरते मर्यादित न राहता समाजाची ओळख, मूल्यव्यवस्था आणि राष्ट्रीय एकात्मता टिकवून ठेवण्याशी संबंधित आहे. म्हणूनच भारतात सांस्कृतिक वारसा जतनाला राष्ट्रीय कर्तव्याचे स्वरूप प्राप्त झाले असून, शासन, संस्था आणि सामान्य जनता यांच्या संयुक्त प्रयत्नांतून या वारशाचे संरक्षण व संवर्धन करण्यावर भर दिला जात आहे.

सांस्कृतिक वारसा म्हणजे एखाद्या समाजाने आपल्या ऐतिहासिक प्रवासात निर्माण केलेली व पिढ्यान पिढ्या जपून ठेवलेली कला, स्थापत्य, साहित्य, भाषा, धर्मपरंपरा, सण-उत्सव, श्रद्धा, आचार-विचार आणि जीवनमूल्यांचा समुच्चय होय. हा वारसा समाजाच्या सामूहिक स्मृतीचे, अनुभवांचे व सृजनशीलतेचे प्रतीक असतो. भारतासारख्या प्राचीन आणि बहुसांस्कृतिक देशात सांस्कृतिक वारशाचे स्वरूप अत्यंत व्यापक व बहुआयामी आहे. मंदिरे, किल्ले, स्तूप, शिलालेख, हस्तलिखिते आणि ऐतिहासिक वास्तू यांसारखा भौतिक वारसा तसेच लोककला, लोकसंगीत, नृत्यपरंपरा, बोलीभाषा, धार्मिक विधी, लोककथा आणि पारंपरिक ज्ञानप्रणाली यांसारखा अभौतिक वारसा भारतीय संस्कृतीला समृद्ध करतो.

सांस्कृतिक वारशाची संकल्पना व स्वरूप

भौतिक सांस्कृतिक वारसा

भौतिक सांस्कृतिक वारसा म्हणजे समाजाच्या इतिहासाचे, सत्ताकालाचे, धार्मिक श्रद्धांचे व कलात्मक प्रगतीचे प्रत्यक्ष आणि दृश्यमान स्वरूप होय. यामध्ये ऐतिहासिक स्मारके, प्राचीन मंदिरे, मशिदी, चर्च, किल्ले, राजवाडे, स्तूप, विहार, शिलालेख, शिल्पकला, चित्रकला, हस्तलिखिते तसेच विविध पुरातत्त्वीय अवशेष यांचा समावेश होतो. हा वारसा एखाद्या काळातील सामाजिक रचना, स्थापत्यकला, तंत्रज्ञान, धार्मिक समजुती आणि राजकीय परिस्थिती यांचे प्रतिबिंब दर्शवितो. भारतातील अजिंठा-वेरूळ लेणी, ताजमहाल, कोणार्कचे सूर्य मंदिर, कुतुबमिनार, सिंधू संस्कृतीची स्थळे इत्यादी उदाहरणे भौतिक सांस्कृतिक वारशाची महत्त्वपूर्ण प्रतीके आहेत. या वारशाच्या जतनामुळे इतिहासाची साक्ष जिवंत राहते तसेच भावी पिढ्यांना आपल्या गौरवशाली भूतकाळाची ओळख होते.

अभौतिक सांस्कृतिक वारसा

अभौतिक सांस्कृतिक वारसा हा समाजाच्या जीवनपद्धतीत, परंपरांमध्ये आणि सामूहिक स्मृतीत जिवंत राहणारा वारसा आहे. यामध्ये लोककला, लोकसंगीत, नृत्यप्रकार, परंपरागत ज्ञानप्रणाली, भाषा, बोली, सण-उत्सव, धार्मिक विधी, लोककथा, म्हणी, चालीरीती आणि सामाजिक आचार-विचार यांचा समावेश होतो. हा वारसा थेट पाहता येत नसला तरी तो समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा आत्मा मानला जातो. पिढ्यान पिढ्या मौखिक परंपरेद्वारे आणि सामाजिक व्यवहारांतून हा वारसा पुढे हस्तांतरित होत राहतो. अभौतिक सांस्कृतिक वारसा समाजात एकात्मता निर्माण करतो, सामाजिक मूल्ये दृढ करतो आणि विविधतेत एकता ही भारतीय संस्कृतीची वैशिष्ट्ये अधोरेखित करतो.

प्राचीन काळातील सांस्कृतिक वारसा जतनाची परंपरा प्राचीन भारतात सांस्कृतिक आणि बौद्धिक वारशाचे जतन प्रामुख्याने गुरुकुल पद्धतीद्वारे केले जात असे. या शिक्षणपद्धतीत गुरु आणि शिष्य यांच्यातील निकटचा संबंध केंद्रस्थानी होता. ज्ञानाचे संकलन, संरक्षण आणि प्रसार हे लिखित स्वरूपावर अवलंबून न राहता मौखिक परंपरेद्वारे केले जात होते. वेद, उपनिषदे, ब्राह्मणे, आरण्यके तसेच रामायण व महाभारत यांसारखी महाकाव्ये अत्यंत शिस्तबद्ध पाठांतर पद्धतीने जपली गेली. शुद्ध उच्चार, स्वर आणि छंद यांना विशेष महत्त्व दिले जात असल्यामुळे शतके उलटून गेली तरीही मूळ ग्रंथांचा आशय मोठ्या प्रमाणात अबाधित राहिला. स्मरणशक्ती,

गुरुपरंपरा आणि शिष्यपरंपरा यांमुळे हा अमूल्य बौद्धिक वारसा पुढील पिढ्यांपर्यंत सुरक्षितपणे पोहोचला.

मौर्य आणि गुप्त काळात सांस्कृतिक वारसा जतनाला संस्थात्मक स्वरूप प्राप्त झाले. या काळातील राज्यकर्त्यांनी स्तूप, विहार, मंदिरे, उद्याने आणि सार्वजनिक इमारती उभारून त्यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी स्वीकारली. अशोकाच्या काळात बौद्ध स्तूपांचे निर्माण व संवर्धन झाले, तर गुप्त काळात हिंदू मंदिर स्थापत्य, शिल्पकला आणि चित्रकला यांचा उत्कर्ष झाला. याच काळात तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला यांसारखी आंतरराष्ट्रीय ख्यातीची विद्यापीठे विकसित झाली, जिथे तत्त्वज्ञान, धर्म, गणित, खगोलशास्त्र, आयुर्वेद व कला यांचे अध्ययन होत असे. या शैक्षणिक केंद्रांच्या संरक्षणासाठी राजाश्रय, दानव्यवस्था आणि सामाजिक पाठबळ उपलब्ध होते. त्यामुळे प्राचीन भारतात सांस्कृतिक व शैक्षणिक वारशाचे जतन हे केवळ धार्मिक कर्तव्य न राहता राजकीय व सामाजिक जबाबदारी म्हणूनही मानले जात होते.

मध्ययुगीन काळातील जतन परंपरा

मध्ययुगीन काळात भारतात उदयास आलेल्या विविध राजवटींनी सांस्कृतिक वारशाच्या जतन व संवर्धनासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. या काळात स्थापत्यकलेला विशेष राजाश्रय मिळाला आणि मंदिर, मशिदी, मकबरे, किल्ले, राजवाडे तसेच सार्वजनिक वास्तूंच्या बांधकामातून तत्कालीन सत्ताकेंद्रांची कलात्मक दृष्टी प्रकट झाली. चोल, चालुक्य, होयसळ, विजयनगर, दिल्ली सल्तनत आणि मुघल साम्राज्य या राजवटींनी आपल्या सांस्कृतिक ओळखीप्रमाणे स्थापत्यशैली विकसित केल्या. दक्षिण भारतातील भव्य मंदिरे, उत्तर भारतातील किल्ले व मशिदी, तसेच मुघल काळातील ताजमहाल, लाल किल्ला, फतेहपूर सिक्री यांसारखी स्मारके ही भौतिक सांस्कृतिक वारशाची उत्कृष्ट उदाहरणे मानली जातात. या वास्तूंच्या संरक्षणासाठी राजाश्रय, दानव्यवस्था आणि धार्मिक संस्थांची सक्रिय भूमिका होती.

याच काळात साहित्य, संगीत, चित्रकला आणि हस्तकला यांनाही मोठ्या प्रमाणावर प्रोत्साहन मिळाले. संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश तसेच फारसी, उर्दू आणि प्रादेशिक भाषांमधील साहित्यनिर्मितीमुळे भारतीय साहित्यपरंपरा अधिक समृद्ध झाली. मिनिएचर पेंटिंग, भित्तीचित्रे आणि दरबारी संगीत यांचा विकास झाला. विशेषतः भक्ति आणि सूफी चळवळींनी अभौतिक सांस्कृतिक वारशाला नवी दिशा दिली. संत कवी, भक्त, सूफी संत यांनी भक्ती, प्रेम, मानवता आणि सामाजिक समतेचे विचार लोकभाषेत मांडले. त्यांच्या अभंग, पदे, कव्वाली आणि कीर्तनांनी समाजातील विविध घटकांना जोडले व सांस्कृतिक एकात्मतेला चालना दिली. त्यामुळे मध्ययुगीन काळात भौतिक व अभौतिक अशा दोन्ही स्वरूपातील सांस्कृतिक वारसा अधिक व्यापक, लोकाभिमुख आणि जिवंत झाला.

ब्रिटिश काळातील वारसा जतन प्रयत्न

ब्रिटिश काळात भारतातील सांस्कृतिक वारशाच्या अभ्यासाला आणि संरक्षणाला औपचारिक व शास्त्रीय स्वरूप प्राप्त झाले. या काळात प्रथमच पुरातत्त्वीय संशोधनाची शिस्तबद्ध सुरुवात झाली आणि १८६१ मध्येArchaeological Survey of India (ASI) या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. या संस्थेमार्फत भारतातील प्राचीन स्मारके, शिलालेख, गुहा, मंदिरे, स्तूप आणि ऐतिहासिक स्थळांची नोंद घेणे, उत्खनन करणे व त्यांचे संरक्षण करण्याचे कार्य सुरू झाले. अलेक्झांडर कनिंगहॅम यांच्यासारख्या संशोधकांनी अनेक प्राचीन स्थळांचा शोध लावून भारताच्या इतिहासाच्या पुनर्लेखनास हातभार लावला. यामुळे भारतीय इतिहास, स्थापत्यकला आणि संस्कृतीबाबत जागतिक पातळीवर शैक्षणिक रस निर्माण झाला.

तथापि, ब्रिटिश काळातील वारसा जतन प्रयत्न हे पूर्णतः सकारात्मक नव्हते. अनेक ऐतिहासिक वस्तू, शिल्पे, हस्तलिखिते आणि कलाकृती इंग्लंड व इतर पाश्चिमात्य देशांमध्ये नेण्यात आल्या, ज्यामुळे वारसा लुटीचे स्वरूप दिसून येते. काही स्थळांकडे केवळ शैक्षणिक किंवा प्रशासकीय दृष्टीने पाहिले गेले आणि स्थानिक समाजाच्या सांस्कृतिक भावनांकडे दुर्लक्ष झाले. तसेच अनेक स्मारकांची उपेक्षा, अपुरी देखभाल आणि नैसर्गिक झिज यांमुळे नुकसान झाले. तरीसुद्धा, ब्रिटिश काळात सुरू झालेली पुरातत्त्वीय नोंद, कायदे आणि संस्था या स्वातंत्र्योत्तर भारतातील सांस्कृतिक वारसा जतन धोरणांचा पाया ठरल्या, असे म्हणता येते.

स्वातंर्त्योत्तर काळातील सांस्कृतिक वारसा जतन

स्वातंर्त्यानंतर भारताने आपल्या सांस्कृतिक वारशाच्या संरक्षणाला राष्ट्रीय विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक मानले. भारतीय संविधानाने नागरिकांना त्यांच्या संस्कृतीचे संरक्षण व संवर्धन करण्याचा अधिकार दिला असून, राज्यावरही ऐतिहासिक व सांस्कृतिक वारशाचे रक्षण करण्याची जबाबदारी टाकली आहे. संविधानातील मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत अधिकारांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक विविधतेचा आदर आणि वारसा जतनाची भावना दृढ करण्यात आली. या पार्श्वभूमीवर Archaeological Survey of India (ASI) या संस्थेला अधिक सक्षम करून तिच्या कार्यक्षेत्राचा विस्तार करण्यात आला. ऐतिहासिक स्मारके, पुरातत्त्वीय स्थळे, शिलालेख आणि प्राचीन अवशेष यांच्या संरक्षण, दुरुस्ती व संवर्धनाचे कार्य ASI च्या माध्यमातून सातत्याने केले जात आहे.

यासोबतच राष्ट्रीय संग्रहालये, सांस्कृतिक मंत्रालय, साहित्य अकादमी, संगीत नाटक अकादमी, ललित कला अकादमी तसेच विविध राज्य पुरातत्त्व विभाग यांच्या माध्यमातून भौतिक व अभौतिक सांस्कृतिक वारशाच्या जतनासाठी व्यापक प्रयत्न सुरू आहेत. संग्रहालयांद्वारे ऐतिहासिक वस्तूंचे संवर्धन व प्रदर्शन केले जाते, तर अकादम्यांमार्फत कला, संगीत, नृत्य आणि साहित्यपरंपरांना

प्रोत्साहन दिले जाते. १९५८ मध्ये लागू करण्यात आलेला Ancient Monuments and Archaeological Sites and Remains Act हा सांस्कृतिक वारसा संरक्षणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा कायदा ठरला. या कायद्याने संरक्षित स्मारकांच्या परिसरात बांधकामावर निर्बंध, अतिक्रमण रोखणे आणि कायदेशीर संरक्षणाची तरतूद केली. त्यामुळे स्वातंर्त्योत्तर काळात भारतात सांस्कृतिक वारसा जतन हे केवळ शासकीय धोरण न राहता एक व्यापक सामाजिक व राष्ट्रीय जबाबदारी म्हणून आकारास आले आहे.

निष्कर्ष

भारतामध्ये सांस्कृतिक वारसा जतनाची परंपरा अतिशय प्राचीन, व्यापक आणि समृद्ध असून ती हजारो वर्षांच्या ऐतिहासिक प्रवासातून विकसित झाली आहे. प्राचीन काळातील मौखिक परंपरा, गुरुकुल शिक्षणपद्धती, धार्मिक संस्था, राजाश्रय आणि समाजजीवन यांच्या माध्यमातून वारसा जपण्याची परंपरा दृढ झाली. मध्ययुगीन काळात विविध राजवटींनी स्थापत्यकला, साहित्य, संगीत व कलांना प्रोत्साहन देऊन वारशाचे संवर्धन केले, तर आधुनिक काळात संस्थात्मक आणि कायदेशीर चौकटीतून संरक्षणाचे प्रयत्न सुरू झाले. बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक परिस्थितीत सांस्कृतिक वारसा अनेक आव्हानांना सामोरा जात असून शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, पर्यावरणीय प्रदूषण आणि अति-पर्यटन यांमुळे वारशाच्या अस्तित्वावर परिणाम होत आहे.

अशा परिस्थितीत आधुनिक तंत्रज्ञान, वैज्ञानिक संवर्धन पद्धती, डिजिटल दस्तऐवजीकरण, कडक कायदे आणि प्रभावी प्रशासन यांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण करणे अत्यावश्यक बनले आहे. त्याचबरोबर, केवळ शासकीय प्रयत्न अपुरे ठरू शकतात; म्हणूनच स्थानिक समुदाय, स्वयंसेवी संस्था, शैक्षणिक संस्था आणि सामान्य नागरिकांचा सक्रिय लोकसहभाग महत्त्वाचा आहे. सांस्कृतिक वारसा हा केवळ भूतकाळाची स्मृती नसून तो राष्ट्राची ओळख, सांस्कृतिक एकात्मता आणि सामाजिक मूल्यांचा आधारस्तंभ आहे. त्यामुळे या अमूल्य वारशाचे जतन आणि संवर्धन ही शासन, समाज आणि प्रत्येक नागरिकाची सामूहिक जबाबदारी मानली पाहिजे, जेणेकरून हा वारसा पुढील पिढ्यांसाठी सुरक्षित आणि सजीव राहील.

संदर्भ सूची :-

१. कुलकर्णी, अ. र. (२०१५). भारतीय संस्कृतीचा इतिहास. पुणे : मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
२. शर्मा, रा. श. (२०१०). India's Ancient Past. New Delhi: Oxford University Press.
३. थापर, रोमिला. (२००२). Early India: From the Origins to AD १३००. New Delhi: Penguin Books.
४. चौधरी, के. एन. (१९९०). Trade and Civilisation in the Indian Ocean. Cambridge: Cambridge University Press.
५. Majumdar, R. C. (१९६०). The History and Culture of the Indian People. Mumbai: Bharatiya Vidya Bhavan.
६. देसाई, न. ग. (२०१२). भारतीय कला आणि स्थापत्य. मुंबई : लोकप्रिय प्रकाशन.
७. UNESCO. World Heritage in India. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
८. Archaeological Survey of India. Annual Reports. New Delhi: Government of India.
९. Huntington, S. L. (1985). The Art of Ancient India. New York: Weatherhill.
१०. Brown, P. (2014). Indian Architecture (Buddhist and Hindu Periods). Mumbai: Taraporevala.
११. Ministry of Culture, Government of India. Cultural Heritage of India. New Delhi.
१२. Singh, Upinder. (2008). A History of Ancient and Early Medieval India. New Delhi: Pearson Education.

18

नजूबाई गावित यांच्या सामाजिक कार्यातून न्यायाची चळवळ

रंजना धाकट शनवार
संशोधक विद्यार्थी, मराठी संशोधन केंद्र,
कॉ. गोदावरी शामराव परुळेकर महाविद्यालय,तलासरी

डॉ. बी .ए.राजपूत
संशोधक मार्गदर्शक, मराठी विभाग,
कॉ . गोदावरी शामराव परुळेकर महाविद्यालय, तलासरी

प्रास्ताविक :-

सामाजिक चळवळीच्या माध्यमातून होणाऱ्या बदलाला प्रोत्साहित करण्यासाठी समाजाचा सामूहिक प्रयत्न जाणीवपूर्वक असतो. समाजातील वंचित, दुर्बल आणि उपेक्षितांना न्याय मिळवून देणारी ही चळवळ सामाजिक सहभागातून घडत असते. एक आदिवासी महिला लेखिका असणाऱ्या कॉम्रेड नजूबाई गावित यांनी आपल्या सामाजिक कार्यातून उभारलेले न्यायाची चळवळ व्यापक असा वेगवेगळ्या मूल्यांवर आधारित आहे. यासाठी त्यांनी कॉम्रेड शरद पाटील यांच्या मदतीने मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचा आधार घेतला. त्यांनी आपल्या समाजावर होणारा अन्याय, भेदभाव आणि शोषणाविरुद्ध आवाज उठवताना संघटनेचा प्रभावीपणे आधार घेतला. समाजसुधारणेचा कोणताही वारसा नसलेल्या नजूबाईंनी आपल्या आदिवासी बांधवासाठी अविरत लढा सुरु ठेवला.

फारसे शिक्षण नसलेल्या केवळ चौथी पास असणाऱ्या नजूबाईने फक्त आपल्या आदिवासी समाजासाठीच कार्य केले नाही तर समाजातील महिलांच्या हक्कांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आपल्या कार्यातून आदिवासी समाजामध्ये आत्मविश्वास जागृत करून अन्यायाविरुद्ध एकत्र येण्याची प्रेरणा दिली. नजूबाईंनी सुरु केलेले हे कार्य समाजातील प्रत्येक घटकाला समान संधी व हक्क मिळवून देण्यासाठी प्रेरणादायी ठरले आहे.

महत्वाचे शब्द :- उपेक्षित, कम्युनिस्ट, शोषणाविरुद्ध

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. भूमिहीन आदिवासी समाजाच्या हक्कांना न्याय मिळवून देणे.
२. महिलांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध जनजागृती निर्माण करणे.
३. आदिवासी समाजात समता, बंधुता व सहकार्याची भावना दृढ करणे.

गृहीतके :-

१. नजूबाईने आपल्या सामाजिक कार्यातून न्यायाची भूमिका मांडलेली दिसून येते
२. नजूबाईच्या कार्यातून महिलांचे सक्षमीकरण साधल्याचे दिसून येते.
३. नजूबाईचे कार्य आदिवासी समाजातील जीवनमूल्यांविषयी जागृती करताना दिसून येते.

संशोधन पद्धती :-

विश्लेषणात्मक आणि व्यष्टी संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

उपेक्षित, वंचित आणि भूमिहीन आदिवासींच्या हक्कासाठी केलेले कार्य :-

आदिवासी मावची कुटुंबात जन्मलेल्या नजूबाई लढाऊ कार्यकर्त्या आहेत. आदिवासी, दलित, शेतकरी, कष्टकरी चळवळीत त्यांचे कार्य मोलाचे आहे. साधी राहणी असणाऱ्या नजूबाई स्पष्ट वक्त्या होत्या. त्यांनी प्रत्येक खेड्यामध्ये वस्त्यांमध्ये जाऊन रस्त्यावर उतरून वंचित व उपेक्षित समाजासाठी आंदोलने केले आहेत. दारिद्रमय आणि कष्टमय परिस्थितीत त्यांना चौथीनंतरचे शिक्षण घेता आले नाही. लग्नानंतर त्यांच्या परिस्थितीत बदलही झाला नाही. कॉम्रेड शरद पाटील यांच्याशी संपर्क झाल्यानंतर नजूबाईच्या जीवनात परिवर्तन होऊन त्यांनी आपल्या कार्याला प्रारंभ केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले आणि त्यानंतर कॉ. शरद पाटील यांचे विचार त्यांनी आत्मसात केला. नजूबाईने भूमिहिनांसाठी व आदिवासीच्या हक्कासाठी पहिला आवाज उठवला. त्यांनी धुळे व नंदुरबार मधील परिसरात १९७२ मध्ये पहिला लढा दिला. भूमिहीन आदिवासींना त्यांच्या मालकीचे हक्क मिळावे. त्यांचे शोषण आणि होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध एकत्र येऊन लढण्याची गरज आहे. हा लढा आदिवासींना न्याय मिळवून देऊ शकतो हे नजूबाई जाणून असल्यामुळे त्यांनी परिवर्तनवादी चळवळीला सुरुवात केली.

महिलांचे हक्क व सक्षमीकरण :-

एक आदिवासी स्त्री लेखिका असल्यामुळे त्यांनी आपल्या लेखनात स्त्रियांच्या व्यथा स्पष्ट मांडल्या आहेत. आपल्या समाजातील आदिवासी स्त्रियांवर होत असलेल्या अन्यायाविरोधात त्यांनी न्यायालयाचे दरवाजे ठोठावले. आदिवासी स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व नजूबाईने केले.

आदिवासींच्या सामाजिक आणि स्त्रियांच्या प्रश्नावर संघर्ष करत असतानाच त्यांनी आदिवासी समाजाच्या व्यथा, वेदना मांडणारे तृष्णा, भिवा फरारी आणि नवसा भिलणीचा एल्गार इ. साहित्य लेखनही केले. हिंदू स्त्रियांप्रमाणेच आदिवासी स्त्रीला हिंदू कोड बिल लागू व्हावे तसेच द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा लागू व्हावा यासाठी त्यांनी स्त्रीमुक्ती संघटनेची स्थापना केली. आदिवासी समाजात बहुपत्नीत्वाला आळा बसवण्याचे ध्येय नजुबाईचे होते. काळसरकत जातो पण आदिवासी स्त्रीला तिचे हक्क दिले जात नाहीत, तिला जात पंचायतीला सामना करावा लागतो. या संदर्भात स्त्रियांचे सक्षमीकरण व्हावे म्हणून आजही भाषणे करून आदिवासी स्त्रियांना भेडसावणारे प्रश्न नजूबाई मांडताना दिसतात.

आदिवासी समाजात समता, बंधुता व सहकार्याची दृढ केलेली भावना :-

आदिवासी समाजात असलेली विषमता पाहून नजूबाईला अनेक प्रश्न निर्माण होत असत. त्यांनी आदिवासी, भूमिहीन, शेतकरी, धरणग्रस्त आणि महिलांचे हक्क यासाठी लढा पुकारून समाजात समता, बंधुता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. आदिवासी समाजाचे प्रतिनिधित्व नजूबाईने केल्यामुळे लोकांमध्ये आत्मविश्वास जागृत झाला.त्यामुळे सर्वांचे सहकार्य नजूबाईना लाभले. नंदुरबार जिल्ह्यातील शहादा येथे आयोजित केलेल्या संमेलनाच्या अध्यक्षपदी त्या म्हणाल्या,"आदिवासी समाजाला मान्यता मिळावी न्याय मिळावा यासाठी मी अध्यक्षपद स्वीकारले. आदिवासींमध्ये तुरळक साहित्यिक आहेत आता अनेक आदिवासी साहित्यिकांचे साहित्य लेखनात उतरले पाहिजे. मोठ्या प्रमाणात ही चळवळ पुढे गेली पाहिजे ही जबाबदारी तरुण पिढीवर आहे. समाजातील विषमता नष्ट करण्यासाठी चळवळीची आवश्यकता आहे" नजुबाईच्या या वक्तव्यावरून त्यांचा आदिवासी समाजाविषयी असणारा दृष्टिकोन लक्षात येतो. आदिवासी समाजात समतेचे तत्व निर्माण व्हावे यासाठी त्या सातत्याने कार्यशील असताना दिसतात.

समारोप :-

आदिवासी समाजासाठी कार्य करताना नजूबाईना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले यांच्या विचाराबरोबरच कॉ. शरद पाटील यांचेही मोलाचे सहकार्य मिळाले. आपल्या समाजाप्रती काहीतरी करण्याची धमक नजूबाईच्या कार्यातून स्पष्टपणे जाणवते. आपल्या समाजातील प्रत्येक घटकाविषयी असणारी आपुलकी त्यांनी आपल्या साहित्यात भरभरून लिहली आहे. संघटनेशिवाय हाती घेतलेले कार्य साध्य होऊ शकत नाही याची जाणीव झाल्यामुळे त्यांनी सत्यशोधक स्त्री संघटनेचीस्थापन केली. वनजमीन हक्काचा लढा, एक गाव एक पाणवठा, विषमता निर्मुलन यासारख्या सामाजिक चळवळीतील नजूबाईचे स्थान खूप महत्वपूर्ण होते. आपल्या समाजाविषयी असणारी सहकार्याची भावना त्यांच्या कार्यातून प्रतीत होताना दिसते.

निष्कर्ष :-

१. समाजातील प्रत्येक घटकाविषयी असणारी आपुलकी नजूबाईच्या कार्यातून दिसून येते.

२. नजूबाईने केवळ आदिवासी स्त्रियांचेच नाही तर तळागाळातील सर्व महिलांना त्यांचे हक्क, अधिकार मिळवून देण्याचे कार्य केलेले दिसते.

३. नजूबाईच्या सामाजिक कार्यातून सहकार्याची भावना वाढीस लागलेली दिसून येते.

संदर्भ सूची :-

१. गावित माहेश्वरी, आदिवासी साहित्य विविधांगी आयाम चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद २०१५

२. गावित माहेश्वरी, आदिवासी लोकपरंपरा, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, मार्च २०१५

३. रोंगटे तुकाराम, आदिवासी आयकॉन्स, संस्कृती प्रकाशन, नारायण पेठ प्रथमावृत्ती एप्रिल २०११

४. आहेर एकनाथ, आदोर स्वरूप आणि समीक्षा, मेधा पब्लिशिंग हाऊस अमरावती, प्रथमावृत्ती २०२४

५. शाह घनश्याम, भारतातील सामाजिक चळवळी, सेज प्रकाशन २०१७

19

'जगातील पहिली वीर सम्राज्ञी नागणिका सातकर्णी'

नारायण यमाजी तुवर
संशोधक विद्यार्थी,
चिस्तिया कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
खुल्दाबाद, छ. संभाजीनगर

डॉ. वंदना हरी जमाले
इतिहास विभाग,
जिजामाता कला महिला महाविद्यालय,
पडेगाव. छ. संभाजीनगर

प्रस्तावना :-

सातवाहनांची सत्ता महाराष्ट्र, आंध्र, कर्नाटक, माळवा व काठेवाड इ. भागात प्रस्थापित झाली होती. आजच्या महाराष्ट्राचा मोठा भूप्रदेश सातवाहनांच्या अंमलाखाली होता. त्याआधारे सातवाहनांचे वर्णन महाराष्ट्राचे पहिले सम्राट म्हणून केला जातो. सातवाहनांच्या कालखंडाविषयी मतभिन्नता आढळते. मताधिक्यानुसार त्यांचा कालखंड इ. सन पूर्व २३५ ते इ. सन २२५ असा गृहीत धरला आहे. म्हणजे जवळजवळ ४६० वर्षांचा हा कालखंड आहे. सातवाहनांनी राजकीय स्थैर्य, उत्कृष्ट प्रशासन, धार्मिक सहिष्णुता व व्यापारास चालना दिल्यामुळे त्यांचे शासन सुस्थिर निर्माण झाले होते. परिणामी कला, स्थापत्य, साहित्यामध्येही भरभराट झाल्याचे उपलब्ध साधनांवरून दिसून येते.

सातवाहनांच्या मूळ स्थानाविषयी मत भिन्नता आहे. डॉ. मिराशींच्या मताप्रमाणे ते मूळचे विदर्भाचे होय. मात्र उपलब्ध साधनावरून ते मूळचे महाराष्ट्राचे असल्याचे समजते. सातवाहनांचा इतिहास अभ्यासासाठी पैठण, कोल्हापूर, कराड, नाशिक, पुणे इत्यादी पुरातत्वीय उत्खननांचा आधार घेता येतो. नाणी आणि लेणी इ. साधने, गाथासप्तशती व बृहत्कथा इ. साहित्य या साधनांच्या आधारे सातवाहनांची माहिती प्राप्त होते.

सातवाहन कालखंड ४६० वर्षाचा असून या कालखंडात पराक्रमी पुरुषाप्रमाणे स्त्रीशक्ती, स्त्रीआदर व स्त्री साम्राज्याचा इतिहास विशेष उल्लेखनीय आहे. स्त्री साम्राज्याची सुरुवात होते ती, श्रीसातकर्णी राजाची पत्नी नागणिका पासून. ही महाराष्ट्रातील महारथी राजाची 'त्राकीयांची' मुलगी होती. नागणिका नंतर बलश्री, गौतमी, वशिष्ठी, दक्षमित्रा (रुद्रदामनची मुलगी) शिवश्री, यज्ञश्री इत्यादी महिलांचा विशेष उल्लेख येतो.

महत्त्वाचे शब्द :- नाणेघाट, कार्षापण.

गृहीतके :-

१) सातवाहन घराण्यातील स्त्रीकर्तृत्व विशेष उल्लेखनीय आहे.

२) राणी नागणिका सातकर्णी अतिशय कुशल राजनीतिज्ञ होती.

३) राणी नागणिका ४९ युद्ध कलांमध्ये पारंगत होती.

उद्दिष्टे :-

१) सातवाहन घराण्याची राजकीय परिस्थितीचा आढावा घेणे.

२) राणी नागणिकाची राजनीति अभ्यासणे.

३) नागणिकाची प्रशासन पद्धती, युद्धनीती, युध्दाकौशल्य व सुधारणा अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :-

विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर संबंधित संशोधन लेखात करण्यात आला आहे.

सातवाहन सत्ता :-

दक्षिण भारतात विशेषतः महाराष्ट्राचा विचार करता, महाराष्ट्रात प्रथम सत्ता म्हणून सातवाहन राजसत्ता म्हणून ओळखली जाते. सातवाहनांची सत्ता प्रथम नाशिक, पुणे छत्रपती संभाजीनगर (औरंगाबाद) या भागात उदयाला आल्याचे प्रथमदर्शनी पुराव्यावरून समजते. या सत्तेचा विस्तार पुढे महाराष्ट्रासह कर्नाटक, आंध्र व माळवा प्रदेशावर विस्तारली आहे. 'पुराणांमध्ये सातवाहनांना आंध्र [illegible]'[१] याबाबत सातवाहन काळातील प्राप्त साधन किंवा शिलालेखांमध्ये उपरोक्त उल्लेख मात्र आढळत नाही.

सातवाहन कालीन राजकीय स्थिती :-

'सातवाहनांचा प्रथम तथा संस्थापक राजा म्हणून सिमुख तथा शिमुख होय'.[२] सिमुक नंतर कृष्णप्रथम (सिमुकचा धाकटा भाऊ) सातवाहन गादीवर आला. त्यानंतर सातकर्णी पहिला, श्रीसातकर्णी याने प्रतिष्ठान पैठण येथे नवीन राजधानी निर्माण केली. सातवाहनांच्या राजकीय स्थितीची माहिती नाणेघाटातील शिलालेखावरून मिळते. या नाणेघाटावरूनच श्रीसातकर्णी नागणिका तथा नायनिका या जगातील प्रथम स्त्री सम्राज्ञीची माहिती बाबत

पुष्टी होते.

जगातील प्रथम स्त्री सम्राज्ञी नागणिका :-

'महाराष्ट्रातील महारथी राजा त्राकियांची कन्या नागणिका होय.'[३] सातवाहन राजा सिमुक पुत्र श्रीसातकर्णीचा विवाह महाराष्ट्रीय राजकन्या नागणिका हिच्याशी झाला होता. याबाबत नाणेघाटातील शिलालेखाचा आधारभूत साधन म्हणून उल्लेख करता येतो. नागणिकाशी श्रीसातकर्णी यांचा विवाहा मुळे महाराष्ट्रातील आंध्राच्या सत्तेला बळकटी आली असावी. नागणिकाचा सातकर्णीशी झालेला विवाह हा राजकीय दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण होता.

नागणीकाकडे राज्याची धुरा :-

श्रीसातकर्णीच्या मृत्यूबाबत माहिती मिळत नसली तरी, 'श्रीसातकर्णी राजाने इ. सन पूर्व १९५ ते इ. सन पूर्व १८५ असे दहा वर्ष राज्य केले'.[४] 'अल्पायुषी ठरलेल्या श्रीसातकर्णीनंतर त्यांना वेदश्री व शक्तीश्री असे दोन पुत्र होते.'[५]

श्रीसातकर्णीच्या मृत्यू वेळी ते दोघेही अल्पायु होते. तेंव्हा राज्यकारभाराची सूत्रे नागणिकांकडे आली. यावेळी नागणिकाला राज्यकारभारात वडिलांची साथ मिळाली. सातवाहन राज्याची राजधानी पैठण, तर राज्य महाराष्ट्र पासून कर्नाटक - कोकण पर्यंत पसरले होते. महाराष्ट्राच्या इतिहासातील नागणिका ही राज्यकारभार चालविणारी पहिली महिला सम्राज्ञी ठरते.

परकीय आक्रमणे व राणी नागनिकाचे धोरण :-

सातवाहन राज्याची सूत्रे हातात घेतली तेंव्हा सिरिया, बॅबिलोनियाच्या आक्रमणाचा सर्वदूर प्रभाव वाढलेला होता. हा प्रभाव अतिशय क्रौर्याचे दर्शन घडवणारा असून हल्लेखोर राज्यात प्रवेश केल्यानंतर प्रथम स्त्रियांना लक्ष करत, त्यानंतर त्यांची लाखोंची फौज संपत्ती लुटून, संस्कृती विनाश करत असे.

श्रीसातकर्णी निधनप्रसंगी शोकसागरात डुबलेल्या साम्राज्याला व महामंत्री सुशर्मा ला नागरिकेने पुढील आवाहन केले.

१) महामंत्री यांना सुचित केले की आपण शांतता प्रिय आहोत, तसेच अहिंसेचे उपासक आहोत. मात्र याचा मनमानी अर्थ घेऊन भ्रमात राहू नये.

२) आपण आपले राष्ट्र शक्तीशाली व सधन, संपन्न बनवण्याकडे लक्ष द्यावे.

३) वाईट व हिंसक वृत्ती केव्हाही संपुष्टात येत नाही. उलट ती जगाला विनाशाकडे घेऊन.

४) सैन्य हे प्रशिक्षित सुशिक्षित व सुसज्ज असावे.

५) शत्रूने आपल्यावर हल्ला करू नये, केल्यास बंडखोर आक्रमण मग ते अंतर्गत असो किंवा बाह्य त्यास माफ केले जाणार नाही.

वरील माहिती महामंत्री सुषमा मार्फत प्रसारित करण्याची व्यवस्था राणी नागनिका हिने केली होती.

राणी नागनिका हिचे शत्रू संबंधी धोरण व शौर्य :-

राणी नागणिका हिने प्रथम क्रूर आणि आक्रमकांशी लढाई केली यावेळी स्वतः सैन्याची नेतृत्व केले होते. पहिल्याच लष्करी मोहिमेत तिने क्रूर आक्रमकांचा पराभव केला. यावेळी अनेक हल्लेखोर सैनिक मारले गेले. काहींनी जीव वाचवण्यासाठी पळ काढला, तर काहींनी राणीसमोर गुडघे टेकत शस्त्र खाली ठेवले हे राणीच्या आक्रमक धोरणाचे व शौर्याचे एक द्योतक मानले पाहिजे.

राणी नागणिकाचा साम्राज्य विस्तार :-

राणी नागणिका एक कुशल व विलक्षण शासक होती. ती युद्धाच्या ४९ कलांमध्ये पारंगत होती. 'नागणिकाने स्वतः राक्षसी गटाशी लढा दिला आणि आपले राज्य अरबस्थानापर्यंत वाढवले. तिच्या तलवारी पुढे १५७ विदेशी आक्रमकाने शरणागती पत्करली.'[६] याबाबत वर्णन जगप्रसिद्ध इतिहासकार 'रॉबर्ट वाल्मन' याने 'वर्ल्ड फर्स्ट वारियर' ग्रंथात केले आहे. राणीने तिच्या युद्ध कौशल्याने दबदबा असा निर्माण केला होता की, हिच्या मृत्यूनंतरही आक्रमकांनी आर्यवर्तावर हल्ला करण्याचे धाडस दाखवले नाही.

राणी नागरिकाच्या राज्यातील सुधारणा :-

१) राणी नागणिकाने राज्याला एका छत्राखाली आणले.

२) सातवाहन साम्राज्याचा सूर्य कधीही मावळू दिला नाही.

३) राज्याचे संरक्षणसीमा सुरक्षा म्हणूनसीमा सुरक्षित करून राज्य मजबूत, सुंदर, समृद्ध व निर्भय केले.

४) रोम बरोबर व्यापार वाढला.

५) अंतर्देशीय व्यापार वाढीसाठी व्यापारी मार्गाबरोबरच वाहतुकीत सुधारणा केल्या.

६) अरबस्थानात भारताचा ध्वज फडकवला.

७) जगातील पहिली राणी आहे की, 'नगणिकाची चांदीची नाणी पाडण्यात आली.'[७]

राणी नागनिका हिचा धर्म, मदत व पुनर्वसन बाबत भूमिका:-

१) 'इ.सन पूर्व १३० मध्ये राणी नागणिका हिने साम्राज्य राज पुत्राकडे सोपवून स्वतःला धर्मकार्यात गुंतवून घेतले.'८

२) 'राणीने अनेक हिंदू मंदिरे, याशिवाय बौद्ध व जैन,विहारांचा जीर्णोद्धार मदत व पुनर्वसन केले.'९

३) राणी नागणिका हिने ब्राम्हण पुरोहितांना वस्तूंचे दान, दक्षिणा दिल्या आहेत.

४) 'दानधर्मा बरोबरच राणीने ४७०० गाई, १० हत्ती, १ रथ, ६८०० कार्षापण नाणी, चांदी दान दिल्याचे आढळते.'१०

निष्कर्ष :-

१) पहिले समृद्ध घराणे म्हणून सातवाहन सत्तेची ओळख आहे.

२) पहिली महिला सम्राज्ञी म्हणून राणी नागरिका हिचे प्रथम स्थान आहे.
३) राणी नागरिका शूर पराक्रमी व थोर राजनीतिज्ञ होती.
४) राणी नागणिका ४९ युद्ध कलांमध्ये पारंगत होती.
५) राणी नागणिकाने अरबस्थानात आपला सत्ताविस्तार केला.

सारांश :-

भारतातील दक्षिणपथ म्हणून ओळखल्या जाणा?या प्रदेशात सातवाहनांची सत्ता होती. ही महाराष्ट्रातील प्रथम सत्ता होय. सातवाहन घराण्याचा संस्थापक राजा सिमुक होता. त्यानंतर त्याचा भाऊ कृष्ण गादीवर आला. कृष्णनंतर श्रीसातकर्णी, राणी नागणिका हिने राज्य केले. नागणिकाला जगातील पहिली सम्राज्ञी म्हणून ओळखले जाते. नागणीकाने सत्ता हातात घेऊन क्रूर शत्रूचा पाडाव करत साम्राज्यविस्तार केला. साम्राज्य विस्तार करताना राज्य सुरक्षित ठेवण्यासाठी सैन्य प्रशिक्षित, सुसज्य व सुरक्षिततेचे धोरण राबवले. शत्रूविषयी धोरण कठोर ठेवण्यासाठी अंतर्गत गुन्हे व विरोधकांना सुद्धा कडक व कठोर शिक्षा दिल्या. युद्ध कौशल्याच्या जोरावर अरबस्थानातही आपला सत्ता विस्तार केला. राज्याचे संरक्षण, पुनःउभारणी, समृद्धी सुरक्षिततेमुळे राणीच्या काळात सातवाहन सत्तेचा सूर्य कधीही मावळू शकला नाही.

विकास व दानशूर व्यक्ती व प्रशासनावर उत्तम पकड असल्यामुळे राणीच्या नावाची चांदीची नाणी पाडली गेली. यावरून राणी नागणिकाच्या श्रेष्ठत्वाची कल्पना येते.

संदर्भ सूची :-

१) चातुर्वेदी ए. के.- 'भारत का इतिहास,' e-book एस. बी. पी. डी. प्रकाशन, आगरा,२०२१ पृ. क्र.१६०
२) पांडेय योगेश- 'विरांगणाये,' नोशन प्रकाशन, चेन्नई, प्रथमावृत्ती २०२१पृ. क्र. ४६
३) उपरोक्त पृ. क्र. ४६
४) उपरोक्त पृ. क्र. ४७
५) भडभडे शुभांगी- 'नागणिका' ज्ञान वापी प्रकाशन प्रथमावृत्ती जानेवारी २०१४ पृ. क्र.१
६) उ. नि. पृ. क्र. ४९
७) नेवासकर अशोक - 'प्राचीन भारताचा इतिहास', विदयाभारती प्रकाशन, पुणे, २०२१ पृ. क्र. १०९
८) उ. नि. पृ. क्र. ५०
९) उ. नि. पृ. क्र. ५१
१०) उ. नि. पृ. क्र. ५२

20

साहित्य, सिनेमा तथा समाज

डॉ. विष्णु भ. गव्हाणे
सहयोगी प्राध्यापक
श्रीमती एस. के. गांधी महाविदयालय,
कडा तह. आष्टी, जिला. बीड

साहित्य जीवन और जगत के विविध पहलुओ को चित्रित करनेवाला सबसे समृद्ध तथा सशक्त साधन है। सामाजिक सभ्यता तथा संस्कृति का ज्ञान साहित्य से ही होता है। इसी कारण से हिंदी सिनेमा साहित्य कि और अधिक आकृष्ट हुआ। जिस प्रकार हिंदी सिनेमा निर्माता को साहित्य का आकर्षण रहा है उसी प्रकार हिंदी साहित्यकारों को भी हिंदी सिनेमा का आकर्षण रहा है। हिंदी के अनेक साहित्यकारों ने उत्कृष्ट कथा-लेखन, सवांद-लेखन, गीत-संगीत आदि रुपों में हिंदी सिनेमा को अपना योगदान दिया है।

सिनेमा जनसंचार मनोरंजन का एक लोकप्रिय माध्यम रहा है। जिस प्रकार साहित्य समाज का दर्पण होता है, उसी प्रकार सिनेमा भी समाज को प्रतिबिंबित करता है। भारतीय युवाओँ में प्रेम के प्रति आकर्षण निर्माण करने की बात हो या सिनेमा के कलाकारों के पहनावे के अनुरूप फैशन का प्रचलन हो, यह सब सिनेमा का समाज पर प्रभाव दृष्टीगत होता है। हिंदी सिनेमा का स्थान समाज की दृष्टी से अत्यंत महत्वपूर्ण रहा है। भारतीय साहित्य, समाज, संस्कृति इन पर आधारित रचनात्मक रूप हिंदी सिनेमा पर इन सब का सामाजिक प्रभाव भारी रहा है। लेकिन कुछ लोगों का मानना है कि सिनेमा समाज के लिए अहितकार है तथा इसके कारण संस्कृति का ?ह्रास होता है। समाज में फिल्मों के प्रभाव से फैली अश्लीलता तथा फैशन के नाम पर नंगेपण को, इसके उदाहरण के रूप में प्रस्तुत किया जाता है, किंतु सिनेमा के बारे में यह कहना केवल, बुराई फैलाता है, सिनेमा के साथ अन्याय करने जैसा होगा। सिनेमा देखकर उसके जो अच्छे विचार हो उन्हें ही आत्मसात करना है और बुराई को त्यागना।

सिनेमा का समाज पर बडा प्रभाव होता है। इसलिये इसे जन जागरुकता पैदा करने के लिए एक प्रमुख उपकरण के रूप में इस्तेमाल किया जा सकता है। एक सिनेमा हमेशा एक अच्छा मनोरंजन होता है। यह आपको अपनी सभी समस्याओ को भूल जाने देता है और आपको कल्पना की एक नई दुनिया में ले जा सकता है, जो कई बार लाभकारी हो सकता है।

साहित्य और सिनेमा में सिर्फ विधागत अंतर होता है बल्की अमतौर पर इन दोनों के उद्देश्य भी अलग-अलग हैं। साहित्य जहां हमारी संवेदना से जुडा होता है, वही सिनेमा हमारी मनोरंजन वृत्ती से। सिनेमा विभिन्न कलाओँ तथा विज्ञान का समायोजन है, लेकिन साहित्य सामान्यतः एक व्यक्तिगत कला है। सिनेमा के निर्माण में बहुत सारे संसाधानो की आवश्यकता होती है, लेकिन साहित्य अपेक्षाकृत सीमित संसाधानो पर निर्भर करता है। कहने का तात्पर्य यह है कि न सिर्फ बाहरी तत्वों के आधार पर बल्की आंतरिक स्तर पर भी इन दोनों ही विधाओँ में बहुत अधिक अंतर होता है। इस अंतर के कारण दो अलग तरह की अपेक्षाए इनसे जुडी होती है। जहां साहित्य से यह अपेक्षा की जाती है कि वह न केवल समाज का प्रतिबिंब हो, और उस प्रगतीशिल चेतना का वाहक भी हो जो समाज को आगे ले जाती है। वहीं, सिनेमा से उक्त अपेक्षा के साथ ही समाज के मनोरंजन के सवाल भी जुडते है।

हिंदी कथा साहित्य में प्रेमचंद ने साहित्य को मनोरंजन की दुनिया से मुक्त कराकर उसे यथार्थवाद से जोडा। उनकी कथा कफन, दो बैलों की कथा, सद्‌गती, पूस की रात आदि साहित्य में समाज का यथार्थ चित्रण किया है।

उसी प्रकार सत्यजीत रे ने अपनी फिल्मों के माध्यम से समाज का यथार्थ चित्रण प्रस्तुत किया है। जिस प्रकार प्रेमचंद ने 'सद्‌गति' कहानी में विवशता, गरीबी, संघर्ष का चित्रण किया है, उसी प्रकार सत्यजित रे ने फिल्म 'सद्‌गति' में चित्रित किया है। प्रेमचंद की व्यंगात्मक यथार्थवादी बहुचर्चित कहानी 'शतरंज के खिलाडी' में भारत के विलासी राजा एवं प्रजा का चित्रण बखूबी से किया है। वही सत्यजित रे ने 'शतरंज के खिलाडी' फिल्म में उस समय की परिस्तिति तथा राजनीति पर व्यंग कसा है।

बासू चटर्जी के निर्देशन में बनाई गई सुप्रसिद्ध उपन्यासकार फणीश्वरनाथ रेणू के ऑचालिक उपन्यास 'मैला ऑचाल' पर आधारित 'तीसरी कसम' नाम से निर्मीत फिल्म उल्लेखनीय है। इस फिल्म को राष्ट्रपति का स्वर्णपदक मिला है। श्रीलाल शुक्ल की 'राग दरबारी', वृंदावनलाल वर्मा की 'मृग्नयनी', भगवतीचरण वर्मा की, 'चित्रलेखा', चतुरसेन शास्त्री की 'वैशाली की नगरवधू' आदि पर लोकप्रिय तथा सफल दूरदर्शन तथा फीचर फिल्में बनी। भीष्म साहनी के सुप्रसिद्ध उपन्यास 'तमस' पर बहुविवादित दूरदर्शन फिल्म बनी जिसे गोविंद निहलानी ने निर्देशित किया था।

उपन्यासकार कमलेश्वर ने 'काली आँधी' उपन्यास के माध्यम से समाज में विखंडित होते दाम्पत्य जीवन संबंधो में बिखराव के बीज, स्वार्थ तथा राजनीति से उपजे दुःख-दर्द को एक नए आकार में प्रस्तुत किया। इसी उपन्यास पर निर्देशक गुलजार ने 'काली ऑन्धी' फिल्म का निर्माण किया। इसके अलावा कमलेश्वर ने सिनेमा के लिए कहानी, पटकथा, संवादलेखन का उल्लेखनीय कार्य किया। इनमें 'सौतन की बेटी', 'यह देश', 'लैला', रंग बिरंगी', 'सौतन', 'साजन की सहेली', 'राम बलराम', 'मौसम' आदि फिल्में उल्लेखनीय है।

हिंदी के सुप्रसिद्ध एवं बहुमुख प्रतिभा संपन्न साहित्यकार हिमांशू जोशी का सिनेमा के क्षेत्र में महत्वपूर्ण स्थान रहा है। इनका उपन्यास 'कगार की आग' का अनुवाद विश्व की अनेक भाषाऔं में हुआ है। इस उपन्यास पर आधारित एक सफल तथा चिरस्मरणीय फिल्म एस.एस. गोयल ने बनाई थी। निर्देशिका अरुणा कपूर का बारह भागों का धारावाधिक 'तुम्हारे लिए' भी इस उपन्यास पर आधारित है। जोशीजी के सुप्रसिद्ध उपन्यास 'सु-राज' पर तन्वीर अहमद दिग्दर्शित जो फिल्म बनी,वह सर्वाधिक चर्चित रही। भारत सरकार के फिल्म विभाग ने इस फिल्म को 'इंडियन पेनोरमा' में जाने की इजाजत दी।

उपयुक्त हिंदी साहित्याकारो के अलावा कई ऐसे साहित्यकार है, जिनके उपन्यासो पर फिल्में बनी है। वह इस प्रकार है इ राजेंद्र यादव (सारा आकाश), निर्मल वर्मा (मायादर्पण), कमलेश्वर (आगामी अतीत), डॉ. रामकुमार भ्रमर (कांचघर), जगदंबाप्रसाद दीक्षित (मुदीघर), जैनेद्रकुमार (परख) आदि।

सिनेमा के साथ ही दूरदर्शन धारावाहिक के लिए भी हिंदी उपन्यासों का सहारा लिया गया है। इसमें महत्वपूर्ण उपन्यास इस प्रकार है इ 'चंद्रकांता और चंद्रकांता संतती (देवकीनंदन खत्री), 'नेताजी कहिन' (मनोहर श्याम जोशी), 'राग दरबारी (श्रीलाल शुक्ल), पचपन खंबे लाल दीवारें (उषा प्रियंवदा), मुझे चांद चाहिए (सुरेंद्र वर्मा) आदि।

कहानी एवं उपन्यास के अलावा नाटक को फिल्म का रूप देना आसान होता है। वैश्वीकरण के दौर में समाज का एक ऐसा वर्ग भी है जो हमेशा अपनी जडों को साथ बने रहना चाहता है। अपने मूल्य, मानवता को संजोए रखना चाहता है। अपने आदर्श को विविध चरीत्रों में देखकर उसकी तुष्टी करने का प्रयास साहित्यकार अपने साहित्य में करता है। सिनेमा के द्वारा देश की सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक परिस्थितियों को समाज के सम्मुख प्रस्तुत किया जाता है।

21 वी सदी में सिनेमा में भारी परिवर्तन हो गया है किसी भी विषय को लेकर सिनेमा बनते जा रहे हैं। जिससे हमें नैतिकता भाईचारे की सीख मिलनी चाहिए वह कम मात्रा में मिल रही हैं। प्रसार माध्यम की भडीमार हो रही है इसी कारण कोई भी दृश्य देखकर मानव मन को उद्युक्त किया जाता है। इससे सामाजिक माहोल में दुराचार फैलाने की संभावना होती है।

समय के साथ-साथ ही भारतीय समाज, साहित्य एवं सिनेमा भी प्रभावित हो रहा है। वैसे देखा जाए तो भारतीय समाज, साहित्य और सिनेमा ने बहुत तरक्की की है। आज की युवा पीढी के सामने सिनेमा के हीरो ही आदर्श बन गए है, लेकिन युवाऔ ने उनका अंधानुकरण नहीं करना चाहिये। सिनेमा की चकाचौंध, आकर्षण, भूलभुलैया ने युवाऔ को अकर्मन्य बन दिया है। वर्तमान समय में गांधीगिरी त्यागकर हमारा युवा वर्ग मुन्नाभाई एम.बी.बी.एस हो गया है तब से इनके सपने भी मनी-मनी हो गए है। इस प्रकार भारतीय समाज, साहित्य तथा सिनेमा एक-दूसरे से प्रेरणा लेता, बदलता आगे चल ही

जा रहा है।

आज भारत साल में सर्वाधिक फिल्में बनाने में अग्रणी है। आत्याधुनिक उपकरणों, उत्कृष्ट प्रस्तुति के कारण नए युग में पहुंच चुका है, लेकिन गुणवत्ता के तौर पर भारतीय सिनेमा को और भी दुरी तय करती है। इन्हें यह भी तय करता है कि सामाजिक विकास में उसकी क्या भूमिका है। हम कितने भी आधुनिक हो जाए पर भारत में अभी भी राम तथा सीता है, इसी का हमें आदर्श लेना है।

संदर्भ सूची :-

1) भारतीय सिनेमा और इतिहास - कुंदे पुरुषोत्तम, साहित्य संस्थान गाजियाबाद-2014.
2) सिनेमा-कल, आज, कल - विनोद भारद्वाज, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली, 2006.
3) साहित्य और सिनेमा - डॉ. जालिंदर इंगले, गौरव बुक्स, कानपूर, 2017.
4) मीडिया और साहित्य - डॉ. योगेंद्र प्रतापसिंह, साहित्य रत्नलय, कानपूर, 2010.

21

दिनेश काळे यांच्या 'स्वप्नातले मन' या महानगरीय नाटकातील पर्यावरण

वसंत लक्ष्मण पुंड
आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,
कडा ता. आष्टी जि. बीड

प्रा. डॉ. अनिल एल. गर्जे
मराठी विभाग प्रमुख,
एस. के. गांधी महाविद्यालय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ, कडा ता. आष्टी जि. बीड

सारांश

मराठी महानगरीय नाटकाने आधुनिक शहरी समाजातील मानसिक ताणतणाव, नैराश्य, वैचारिक गुंतागुंत, कौटुंबिक विसंवाद आणि अस्तित्वात्मक प्रश्न यांचे चित्रण केले आहे. दिनेश काळे लिखित 'स्वप्नातले मन' हे महानगरीय नाटक सुशिक्षित मध्यमवर्गीय समाजाच्या मानसिक व नैतिक पर्यावरणाचा वेध घेणारी महत्त्वपूर्ण नाट्यकृती आहे. याठिकाणी पर्यावरण ही संकल्पना केवळ भौतिक अवकाशापुरती मर्यादित न राहता वैचारिक, मानसिक, सामाजिक व कौटुंबिक अशा बहुआयामी स्वरूपात अभ्यासली आहे. श्रीकांत व सविता या पात्रांच्या वैवाहिक संघर्षातून आधुनिक महानगरीय जीवनातील अति - बौद्धिकता, निर्णय टाळण्याची वृत्ती, नैसर्गिक जीवनप्रवाहापासून तुटलेपण आणि भरलेल्या जीवनातील एकाकीपणा अधोरेखित होतो. सदर नाटक वैयक्तिक कथानकाच्या माध्यमातून संपूर्ण महानगरीय समाजाच्या मानसिकतेवर भाष्य करते.

की-वर्ड्स: महानगरीय नाटक, मानसिक पर्यावरण, विवाहसंस्था, वैचारिक द्वंद्व, महानगरीय समाज.

प्रस्तावना:

मराठी नाट्यपरंपरेचा प्रवास हा सामाजिक वास्तवाच्या अभिव्यक्तीशी कायम संबंधित राहिलेला आहे. सुरुवातीच्या सामाजिक - सुधारणावादी नाटकांपासून ते आधुनिक आणि उत्तर-आधुनिक महानगरीय नाटकांपर्यंत मराठी रंगभूमीने बदललेल्या समाजजीवनाचे विविध पैलू प्रामाणिकपणे मांडले आहेत. ग्रामीण जीवनातील प्रश्न हे मुख्यतः आर्थिक व सामाजिक स्वरूपाचे असले, तरी महानगरीय जीवनातील प्रश्न अधिक सखोल, मानसिक आणि वैचारिक पातळीवर गुंतागुंतीच्या स्वरूपातील आहेत. शिक्षण, नोकरी, प्रतिष्ठा, बौद्धिक अहंकार आणि स्पर्धा यांमुळे महानगरातील माणूस बाह्यरूपाने यशस्वी दिसतो; मात्र मनात तो अस्वस्थ, एकाकी आणि अपूर्णच राहतो.

'स्वप्नातले मन' हे दिनेश काळे यांचे नाटक अशाच महानगरीय जीवनातील अंतर्विरोधांचे प्रभावी नाट्यरूप आहे. हे नाटक केवळ पती - पत्नीमधील वैवाहिक वाद मांडत नाही, तर सुशिक्षित विचारवंत वर्गाच्या वैचारिक दांभिकतेवर, नैसर्गिक निर्णय टाळण्याच्या वृत्तीवर आणि आधुनिकतेच्या नावाखाली स्वीकारलेल्या कृत्रिम जीवनशैलीवर कठोर भाष्य करते. "भरलेल्या जीवनातले अपूर्णत्व" हा या नाटकाचा मुख्य आशय ठरतो. म्हणूनच या नाटकाचा अभ्यास पर्यावरण या संकल्पनेला केंद्रस्थानी ठेवून करणे आवश्यक ठरते.

महानगरीय नाटकाची संकल्पना :

महानगरीय नाटक ही संकल्पना आधुनिक शहरी जीवनशैलीशी निगडीत आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि शिक्षणामुळे निर्माण झालेल्या मध्यमवर्गीय जीवनपद्धतीतील वेगळेपण महानगरीय नाटकात प्रतिबिंबित होते. अशा महानगरीय नाटकांमध्ये माणसाच्या बाह्य यशामागील अंतर्गत अपयश, नातेसंबंधांतील ताणताणाव, भावनिक दारिद्र्य आणि वैचारिक कोंडी यांचे चित्रण आढळते. भालचंद्र फडके यांनी आधुनिक मराठी नाटकाविषयी निरीक्षण नोंदवताना म्हटले आहे की, "आधुनिक मराठी नाटकाने माणसाच्या अंतर्मनातील संघर्षाला सामाजिक वास्तवाशी जोडले."[1] मी या मताशी सहमत आहे. आधुनिक मराठी नाटकाने केवळ बाह्य घटनांवर भर दिला नाही तर माणसाच्या अंतर्मनातील संघर्ष, द्वंद्व आणि अंतर्विरोध यांना केंद्रस्थानी ठेवले आहे. बदलती सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थिती यांचा मानवी मनावर होणारा परिणाम नाटकांत प्रभावीपणे मांडलेला असतो. व्यक्तीची ओळख, आत्मसन्मान, नैतिकता, एकाकीपणा, मूल्यांचा ऱ्हास यांसारखे प्रश्न सामाजिक वास्तवाशी जोडून सादर केले जातात. उदाहरणार्थ, आधुनिक

मराठी नाटकांमध्ये मध्यमवर्गीय जीवनातील ताणतणाव, शहरीकरणामुळे निर्माण झालेले तुटलेपण, स्त्री - पुरुष संबंध, कुटुंबसंस्था, जात-वर्ग संघर्ष यांचा व्यक्तीच्या मानसिकतेवर होणारा परिणाम दाखवला जातो. त्यामुळे पात्रांचे मानसिक संघर्ष हे फक्त वैयक्तिक न राहता ते समाजाचे प्रतिबिंब ठरतात. यामुळेच प्रेक्षकांना स्वतःच्या जीवनातील अनुभवांशी नाटक जोडलेले वाटते आणि सामाजिक वास्तवाचा नव्या दृष्टीने विचार करण्यास प्रवृत्त करते. म्हणूनच असे म्हणता येते की आधुनिक मराठी नाटकाने माणसाच्या अंतर्मनातील संघर्षाला सामाजिक वास्तवाशी प्रभावीपणे जोडलेले आहे. दिनेश काळे यांचे 'स्वप्नातले मन' हे नाटक या विधानाची प्रत्ययकारी उदाहरण देते. याठिकाणी वैयक्तिक मानसिक संघर्ष हा सामाजिक वास्तवाचा परिणाम म्हणूनच उभा राहतो.

'स्वप्नातले मन' महानगरीय नाटक:

सदर नाटकाची कथा श्रीकांत आणि सविता या पती-पत्नीभोवती केंद्रित आहे. श्रीकांत हे पात्र उच्चशिक्षित प्राध्यापक, संशोधक आणि विचारवंत आहे. तो आयुष्यभर विचार, तर्क आणि बौद्धिक मूल्यांभोवती फिरतो. सविता ही भावनिक, संवेदनशील आणि मातृत्वाची आकांक्षा बाळगणारी महिला आहे. या दोघांमधील संघर्ष हा केवळ वैयक्तिक नसून तो वैचारिक, सामाजिक आणि नैतिक पातळीवर विस्तारतो.

नाटकातील स्वप्न आणि वास्तव यांची सरमिसळ ही महानगरीय मानसिक पर्यावरणाचे प्रतीक आहे. श्रीकांत विचारांत गुरफटलेला आहे, तर सविता ही प्रत्यक्ष जगण्याची, अनुभव घेण्याची इच्छा व्यक्त करते. त्यामुळे नाटकात अंतर्मनातील संघर्ष ठळकपणे दिसतो.

महानगरीय पर्यावरण : संकल्पना आणि स्वरूप:

महानगरीय पर्यावरण म्हणजे फक्त शहरातील भौतिक रचना नव्हे, तर ती एक मानसिक व वैचारिक अवस्था आहे. रोजची धावपळ, वेळेचा अभाव, स्पर्धा, महत्त्वाकांक्षा आणि बौद्धिक अहंकार यांमुळे माणूस निसर्गापासून आणि स्वतःच्या भावनांपासून दूर जातो. 'स्वप्नातले मन' या नाटकात महानगर प्रत्यक्ष रंगमंचावर दिसत नाही, पण पात्रांच्या संवादातून आणि विचारसरणीतून ते प्रकर्षाने व्यक्त होते.

श्रीकांतचे जीवन परिषद, परिसंवाद, वाचन आणि लेखनाने वेढलेले आहे. हेच बौद्धिक पर्यावरण त्याच्या कौटुंबिक जीवनावर आक्रमण करते आणि सविताच्या भावनिक गरजांकडे दुर्लक्ष होते. 'स्वप्नातले मन' या नाटकाचा गाभा म्हणजे जीवनात सर्व काही असूनही जीवन अपूर्ण राहणे. श्रीकांतकडे शिक्षण, नोकरी, प्रतिष्ठा आणि बौद्धिक समाधान आहे; परंतु पितृत्वाचा अनुभव नाही. सविताकडे संसार आहे; पण मातृत्व नाही. त्यामुळे त्यांचे कौटुंबिक जीवन अपूर्ण ठरते. सविता स्पष्टपणे म्हणते, "आपल्या दोघांचं आयुष्य अपुरं आहे. आपल्या आयुष्याला पूर्णत्व नाही."[2] हा संवाद वैयक्तिक दुःख व्यक्त करण्यापलीकडे जाऊन महानगरीय जीवनशैलीवरील मूलभूत टीका ठरते. महानगरीय जीवनात 'सर्व काही मिळवण्याच्या' स्पर्धेत माणूस जीवनाचा अर्थच हरवून बसतो, हे या संवादातून स्पष्ट होते.

'स्वप्नातले मन' या शीर्षकातच नाटकाचे तत्त्वज्ञान समाविष्ट झालेले आहे. मनाचा अर्थ स्वाभाविक, भावनिक आणि नैसर्गिक प्रवृत्ती, तर विचाराचा अर्थ तर्कप्रधान, नियंत्रक आणि बौद्धिक शक्ती. श्रीकांतच्या जीवनात विचारांचे वर्चस्व आहे. त्याचे मन स्वतंत्र निर्णय घेत नाही. सविताचे वाक्य या द्वंद्वाचा अर्थ उलगडते,

"विचार नसते तर दुःखच नसतं."[3] या संवादातून अति-विचारसरणी माणसाला संवेदनाहीन बनवते आणि सहज जीवनानुभवांपासून दूर नेते, हे स्पष्ट होते.

दिनेश काळे 'स्वप्नातले मन' या नाटकात विवाहसंस्थेला निसर्गधर्माशी जोडलेली संस्था मानतात. मात्र श्रीकांत स्वतःला विवाहाच्या वैचारिक चौकटीत अडकवतो. तो विवाह करतो, पण आपत्य नाकारतो. हा निर्णय सविताच्या इच्छेविरुद्ध आहे. सविता श्रीकांतला ठणकावून सांगते, "विवाह संस्था ही प्रजोत्पादनासाठी आहे हे एकमेव सत्य तुम्ही नाकारलंत."[4] सध्या महानगरीय जीवनात 'मूल नको' हा निर्णय आधुनिकतेचे लक्षण मानले जाते; मात्र हे नाटक प्रश्न विचारते की हा निर्णय स्त्रीच्या भावनिक आणि जैविक इच्छांच्या किंमतीवर घेतला जातो का?

श्रीकांतने पत्नी सवितासाठी खोटे वैद्यकीय अहवाल तयार करणे ही घटना महानगरीय नैतिक अधःपतनाचे प्रतीक आहे. तो विचारवंत असूनही विज्ञानाचा गैरवापर करतो. या घटनेतून आधुनिक सुशिक्षित वर्गातील नैतिकता उघडी पडते.

सविताचा प्रश्न अत्यंत तीव्र आहे, "तुम्ही तुमच्या शुक्राणूचा रिपोर्ट का तयार केला नाही[5]" हा संवाद वैद्यकीय तपासणीशी संबंधित प्रश्न आहे. या ठिकाणी शुक्राणूचा रिपोर्ट म्हणजे पुरुषाच्या प्रजननक्षमतेची तपासणी करण्यासाठी केला जाणारा वीर्यतपासणी अहवाल. सदर रिपोर्ट शुक्राणूंची संख्या, गुणवत्ता, हालचाल (गतिशीलता) इत्यादी बाबी तपासण्यासाठी महत्त्वाचा असतो. हा प्रश्न फक्त श्रीकांतलाच नाही, तर संपूर्ण पुरुषप्रधान महानगरीय मानसिकतेलाच आव्हान देतो. सविताचे पात्र निसर्ग, सहजता आणि नैसर्गिक जीवनप्रवाहाचे प्रतीक आहे. ती निसर्गाचा उल्लेख करून जीवनातील साधेपणाचे महत्त्व स्पष्ट करते. महानगरीय कृत्रिमतेच्या विरोधात उभा राहणारा हा आवाज नाटकाला तत्त्वज्ञानात्मक खोली देतो.

भौतिक पर्यावरणासंदर्भात नाटकातील बरेच प्रसंग घराच्या चौकटीत घडतात. सदर घर सुरक्षित आश्रयस्थान न राहता मानसिक कोंडीचे प्रतीक बनते. घरातील खिडकी, खुर्ची, पुस्तके, फाइल्स हे सारे श्रीकांतच्या वैचारिक विश्वाचे संकेत आहेत. "घरातलं

वातावरण आतल्या आणि बाहेरच्या हवेमुळं नाही तर व्यक्तिमनातील विचारांमुळं नियंत्रित होत असतं."[6] हा संवाद घराच्या पर्यावरणाचा खरा अर्थ स्पष्ट करतो. सदर नाटक प्रामुख्याने मानसिक पर्यावरणावर आधारलेले आहे. श्रीकांतच्या विचारांचा अतिरेक, त्याची बौद्धिक अहंता आणि वास्तवापासून तुटलेपण हे सवितासाठी वेदनादायक ठरते. सविता म्हणते, "मी या घरात मोकळा श्वास घेऊ शकत नाही. तुमचे विचार मला पाणी नसलेल्या अंधाऱ्या विहिरीसारखे वाटतात." हा संवाद महानगरातील मानसिक कोंडीचे प्रभावी रूपक आहे. श्रीकांतचे पूर्ण जीवन विचारांभोवती केंद्रित आहे. त्याच्यासाठी माणसेही विषयवस्तू बनतात. हा वैचारिक पर्यावरणाचा अतिरेक महानगरातील बौद्धिक वर्गाचे प्रतिनिधित्व करतो. "माझ्या विचारांच्या कक्षेत तू विषयवस्तू आहेस."[7] हा संवाद वैचारिक अमानवीकरण स्पष्ट करतो. सविता आणि श्रीकांत या दांपत्याचे नाते समानतेवर आधारलेले नाही. श्रीकांतचे विचार स्त्रीला दुय्यम स्थान देतात. स्त्रीचे मातृत्व नाकारणे, स्त्रीच्या भावनांकडे दुर्लक्ष करणे, हे सारे महानगरीय पुरुषप्रधान मानसिकतेचे उदाहरण आहे. "तुमच्या विचारांनी माझ्या सुखी मनाचा कोपरा रिकामा करून टाकलाय."[8] हा संवाद स्त्रीच्या भावनिक शोषणाचे प्रतीक आहे. नाटकात सविता वारंवार निसर्गाचे उदाहरण देते. झाडे, सूर्य, ऋतू हे नैसर्गिक पर्यावरण तिच्या सहज जगण्याच्या इच्छेचे प्रतीक आहे. श्रीकांतचे पर्यावरण मात्र बौद्धिक, कृत्रिम आणि कोरडे आहे. "निसर्गाकडं बघितल्यावर जगावंसं वाटतं। पण तुमचं जीवन कृत्रिम आहे."[9] दिनेश काळे यांचे स्वप्नातले मन हे नाटक महानगरीय पर्यावरणाचे सखोल स्पष्टीकरण करणारे आहे. या नाटकात पर्यावरण ही संकल्पना बहुआयामी स्वरूपात प्रकट होते. घर, मन, विचार, नाते आणि समाज या सर्व स्तरांवर पर्यावरण ही संकल्पना दिसते. सविताची तडफड ही फक्त तिची एकटीची नसून महानगरातील असंख्य स्त्रियांची तडफड आहे, तर श्रीकांतचा वैचारिक अहंकार हा आधुनिक बौद्धिक वर्गाचा प्रतिनिधी करतो. त्यामुळे स्वप्नातले मन हे नाटक फक्त कौटुंबिक नाटक न राहता समकालीन समाजाचे प्रतिबिंब ठरतो.

'स्वप्नातले मन' हे नाटक महानगरातील सुशिक्षित वर्गाच्या मानसिक दुभंगाचे दर्शन घडवते. श्रीकांतचा विचारवंत असण्याचा अहंकार त्याला संवेदनाहीन बनवतो. सविता ही केवळ पत्नी नसून स्त्री म्हणून तिचे अस्तित्व नाकारले जाते. मातृत्वाचा प्रश्न हा केवळ जैविक नसून तो स्त्रीच्या ओळखीचा प्रश्न ठरतो. महानगरीय पर्यावरणात विचारांची अतिवृद्धी आणि भावनांची उपेक्षा यामुळे नातेसंबंध कोरडे होत जातात. नाटकातील स्वप्नरचना ही वास्तवापासून पळ काढणाऱ्या माणसाची मानसिक अवस्था सूचित करते. परिणामी, हे नाटक वैयक्तिक संघर्षातून सामाजिक भाष्य करते.

'स्वप्नातले मन' या नाटकातील पर्यावरण हे संघर्षाचे मूळ कारण ठरते. महानगरीय जीवनशैलीत निर्माण होणारे मानसिक, वैचारिक आणि भावनिक दडपण माणसाला सत्य परिस्थितीपासून दूर नेत आहे. दिनेश काळे यांनी या नाटकातून आधुनिक समाजातील वैचारिक विकृती आणि स्त्री-पुरुष असमानता यांचे चित्रण प्रभावीपणे उलगडले आहे. म्हणूनच हे नाटक मराठी महानगरीय नाट्यपरंपरेतील एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक नाटक ठरते.

समकालीन समीक्षकांचे मत:

मराठी भाषा समीक्षक शरद देशपांडे यांच्या मते, आधुनिक मराठी नाटकाने "बौद्धिकतेच्या अतिरेकामुळे निर्माण झालेल्या भावनिक रिकामेपणाचा शोध घेतला आहे."[10] हे विधान 'स्वप्नातले मन' या नाटकाला पूर्णतः लागू पडते. तसेच माधव बापट यांनी महानगरीय नाटकातील जीवनदृष्टी स्पष्ट करताना असे नमूद केले आहे की, आधुनिक नाटकातील संघर्ष हा बाह्य नसून अंतर्गत आहे. दिनेश काळे यांच्या नाटकात हा अंतर्गत संघर्ष अत्यंत प्रभावीपणे व्यक्त झाला आहे.

समारोप :

दिनेश काळे यांचे 'स्वप्नातले मन' हे नाटक महानगरीय वास्तव जीवन दाखवते. अति-बौद्धिकता, वेळेचे भान हरपणे आणि नैसर्गिक निर्णय टाळणे यामुळे जीवन कसे अपूर्ण ठरते, हे नाटक स्पष्टपणे दाखवते. वैयक्तिक कथानकाच्या सहाय्याने सामाजिक वास्तव मांडणे, हे या नाटकाचे मोठे यश आहे.

निष्कर्ष :

'स्वप्नातले मन' हे नाटक महानगरातील सुशिक्षित वर्गाच्या मानसिकतेवर भाष्य करणारे प्रभावी नाटक आहे. मन - विचार द्वंद्व, कुटुंब संस्थेतील अपूर्णत्व आणि नैसर्गिक जीवनप्रवाहापासून तुटलेपण यामुळे निर्माण होणारे नैराश्य या नाटकातून अधोरेखित होते. म्हणूनच हे नाटक फक्त साहित्यिक कलाकृती न राहता मराठी महानगरीय नाट्यपरंपरेतील एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक पुरावा ठरतो.

संदर्भ सूची :-

1) फडके, भालचंद्र मराठी नाटक :परंपरा आणि परिवर्तन कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, 2009, प्रथमावृत्ती,पृ.21.
2) काळे, दिनेश. स्वप्नातले मन. कोमल प्रकाशन, मुंबई, 2025, प्रथमावृत्ती. पृ. 64.
3) पूर्वोक्त, पृ. 33.
4) पूर्वोक्त, पृ.58.
5) पूर्वोक्त, पृ.59.
6) पूर्वोक्त, पृ.36.
7) पूर्वोक्त, पृ.43.
8) पूर्वोक्त, पृ.32.
9) पूर्वोक्त, पृ.42.
10) देशपांडे, शरद. मराठी नाटक आणि आधुनिकता. लोकप्रिय प्रकाशन, मुंबई, 2010.

22

भारतीय लोकशाहीमधील निवडणूक आयोगाची भूमिका

डॉ. रमेश एकनाथ भारुडकर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
अँड.बी.डी.हंबर्डे महाविद्यालय आष्टी,
ता. आष्टी जि. बीड

प्रस्तावना :

लोकशाही ही शासनाची अशी प्रणाली आहे जिथे सार्वभौम सत्ता जनतेकडे असते. लोकशाही व्यवस्थेत जनतेच्या इच्छेचे प्रतिनिधित्व करण्याचे सर्वात प्रभावी साधन म्हणजे निवडणूक प्रक्रिया. भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश असून येथे विविध भाषा, धर्म, जाति, संस्कृती व भौगोलिक परिस्थिती आढळतात. अशा बहुविधतेने नटलेल्या देशात स्वतंत्र, निष्पक्ष व पारदर्शक निवडणुका घेणे हे अत्यंत आव्हानात्मक कार्य आहे.या पार्श्वभूमीवर भारतीय निवडणूक आयोग (Election Commission of India) ही एक अत्यंत महत्त्वाची घटनात्मक संस्था आहे. भारतातील लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा, राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती पदाच्या निवडणुका यशस्वीपणे पार पाडण्याची जबाबदारी या आयोगावर असते. भारतीय लोकशाहीची मजबुती, स्थैर्य व विश्वासार्हता टिकवून ठेवण्यात निवडणूक आयोगाची भूमिका अत्यंत निर्णायक ठरते.

लोकशाही शासनव्यवस्थेचा पाया हा मुक्त, निष्पक्ष व पारदर्शक निवडणुकांवर आधारलेला असतो. नागरिकांना त्यांच्या प्रतिनिधींची निवड करण्याचा अधिकार मिळणे हे लोकशाहीचे मूलभूत तत्त्व आहे. भारतासारख्या विशाल, बहुभाषिक, बहुधार्मिक व सामाजिकदृष्ट्या विविधतेने भरलेल्या देशात निवडणूक प्रक्रिया यशस्वीपणे राबविणे हे अत्यंत जटिल आणि जबाबदारीचे कार्य आहे. भारतीय लोकशाही व्यवस्थेला सक्षम व विश्वासार्ह बनविण्यासाठी भारतीय निवडणूक आयोग ही एक स्वतंत्र आणि घटनात्मक संस्था म्हणून कार्यरत आहे. निवडणूक आयोग केवळ निवडणुका घेण्यापुरताच मर्यादित न राहता, लोकशाही मूल्यांचे जतन, राजकीय समानता, सत्तेचे शांततामय हस्तांतरण आणि जनतेचा लोकशाही प्रक्रियेवरील विश्वास दृढ करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करतो. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीच्या यशामध्ये निवडणूक आयोगाची भूमिका अत्यंत मोलाची ठरते.

संशोधनाचे उद्दिष्टे:

1. भारतीय निवडणूक आयोगाची रचना व घटनात्मक स्थिती अभ्यासणे.
2. निवडणूक आयोगाची कार्ये व अधिकार स्पष्ट करणे.
3. भारतीय लोकशाहीत आयोगाची भूमिका विशद करणे.
4. निवडणूक आयोगासमोरील आव्हाने व समस्या समजून घेणे.

संशोधन पद्धती:

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यामध्ये भारतीय संविधान, पुस्तके, शैक्षणिक लेख, आयोगाचे अहवाल व दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

भारतीय निवडणूक आयोग : संकल्पना व अर्थ :

भारतीय निवडणूक आयोग ही एक स्वायत्त व घटनात्मक संस्था आहे. भारतातील सर्व निवडणुकांचे नियोजन, संचालन, नियंत्रण व देखरेख करण्याचे कार्य ही संस्था करते. आयोगाचा मुख्य उद्देश म्हणजे स्वतंत्र व निष्पक्ष निवडणुका घेऊन लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करणे. भारतीय निवडणूक आयोग कार्य स्पष्ट ही भारत सरकारच्या अखत्यारीतील एक स्वायत्त घटनात्मक संस्था आहे. संविधानाने कलम 324 अन्वये भारतीय निवडणूक आयोगाची निर्मिती केली. निवडणुक आयोगाला भारतीय संविधानाच्या चार स्तंभांपैकी एक मानले जाते. भारतातील निवडणुकींसाठी निवडणूक आयोग सर्वस्वी जबाबदार आहे. निवडणूक आयोगामध्ये मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि राष्ट्रपती नेमतील इतके अन्य निवडणूक आयुक्त यांच्यासह एक निवडणूक आयोग बनतो. ऑक्टोबर इ.स. 1993 पासून दोन निवडणूक आयुक्त नेमण्याची प्रथा पडली (1989 मध्ये-दोन अन्य निवडणूक आयुक्त नेमले होते). तसेच एका अद्यादेशाद्वारे त्यांना मुख्य निवडणूक आयुक्त सारखाच दर्जा व स्थान देण्यात आले. मुख्य निवडणूक आयुक्तांना पार पाडण्याचे

कर्तव्य लक्षात घेऊन सामाजिक प्रतिष्ठा, कायद्याचे ज्ञान आणि समृद्ध असा प्रशासकीय अनुभव असलेल्या व्यक्तीची नेमणूक राष्ट्रपती या पदावर करतात.

निवडणूक आयोगाची घटनात्मक तरतूद:

भारतीय संविधानाच्या भाग 15 (कलम 324 ते 329) मध्ये निवडणूक आयोगासंबंधी तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. कलम 324- या कलमानुसार भारतातील सर्व निवडणुकांचे नियंत्रण व देखरेख निवडणूक आयोगाकडे सोपविण्यात आलेली आहे.

रचना - एक मुख्य निवडणूक आयुक्त (Chief Election Commissioner).आवश्यकतेनुसार इतर निवडणूक आयुक्त.मुख्य निवडणूक आयुक्तांची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात आणि त्यांना सर्वोच्च न्यायाधीशांप्रमाणे संरक्षण दिलेले असते, ज्यामुळे आयोगाची स्वायत्तता टिकून राहते.

निवडणूक आयोगाची प्रमुख कार्ये:

निवडणूक प्रक्रिया पार पाडणे :

निवडणूक प्रक्रिया पार पाडणे हे निवडणूक आयोगाचे एक महत्त्वपूर्ण कार्य आहे. यामध्ये विविध टप्प्यांचा समावेश असतो, ज्यात प्रत्येक टप्प्याची सुसंगतता आणि पारदर्शकता सुनिश्चित करणे आवश्यक असते. निवडणूक प्रक्रिया पार पाडताना खालील मुख्य टप्पे असतात. सर्वप्रथम, निवडणूक आयोग निवडणुकीची घोषणा करतो आणि त्यासाठी योग्य वेळापत्रक तयार करतो. यामध्ये मतदानाची तारीख, उमेदवारांची नोंदणी आणि प्रचाराची अंतिम तारीख निश्चित केली जाते. लोकसभा, विधानसभा, राज्यसभा, राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती पदाच्या निवडणुका घेणे हे आयोगाचे मुख्य कार्य आहे.

मतदार याद्यांची तयारी :

निष्पक्ष निवडणुकांसाठी अचूक व अद्ययावत मतदार याद्या तयार करणे व त्यात सुधारणा करणे. आयोग मतदार यादी तयार करतो, ज्यामध्ये प्रत्येक पात्र नागरिकाचा नाव असतो. यादीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी जाहीर सूचना दिली जातात आणि इच्छुक नागरिकांनी नोंदणी केली जात असते.

राजकीय पक्षांची नोंदणी व मान्यता :

राजकीय पक्षांची नोंदणी करणे व त्यांना राष्ट्रीय किंवा प्रादेशिक पक्षाचा दर्जा देणे. राजकीय पक्षांची नोंदणी आणि मान्यता ही निवडणूक आयोगाच्या अत्यंत महत्त्वाच्या कार्यांपैकी एक आहे. निवडणूक आयोग राजकीय पक्षांची नोंदणी आणि त्यांना मान्यता देऊन, त्यांच्या निवडणुकीसाठीच्या योग्यतेचा निर्धारण करतो. यामध्ये विविध नियम आणि प्रक्रिया आहेत ज्याद्वारे राजकीय पक्षांची नोंदणी केली जाते आणि त्यांना मान्यता मिळवता येते.

राजकीय पक्षांची नोंदणी करणे म्हणजे त्या पक्षाची अस्तित्वाची अधिकृत नोंद घेणे आणि त्यांना निवडणुकीत भाग घेण्याची संधी मिळवून देणे. यासाठी खालील गोष्टी आवश्यक असतात:

राजकीय पक्षाला त्याच्या कार्यपद्धती, धोरणे आणि अंतर्गत संरचना स्पष्ट करणारा संविधान तयार करणे आवश्यक असतो.या संविधानात पक्षाचे उद्दिष्ट, कार्य, सदस्यता, पदाधिकारी यांचे अधिकार आणि कर्तव्ये इत्यादी गोष्टी स्पष्ट असाव्यात. राजकीय पक्षांची नोंदणी झाल्यानंतर त्यांना निवडणुकीत उमेदवार उभे करण्यासाठी मान्यता मिळवण्याची प्रक्रिया सुरु होते. यामध्ये पक्षाच्या कामकाजाच्या पारदर्शकतेची आणि लोकतंत्रात्मक मूल्यांची पडताळणी केली जाते.

आचारसंहिता लागू करणे :

निवडणूक काळात आदर्श आचारसंहिता (Model Code of Conduct) लागू करून सत्ताधाऱ्यांच्या गैरवापरास प्रतिबंध करणे. देशात स्वतंत्र आणि निष्पक्षपातीपणे निवडणुका व्हाव्यात यासाठी निवडणूक आयोगाने काही नियम घातले आहेत. याच नियमांना आचारसंहिता म्हणतात.निवडणुकीत सहभागी होणा?या सगळ्या पक्षांनी आणि उमेदवारांनी ही आचारसंहिता पाळणं अनिवार्य आहे.

निवडणूक चिन्हांचे वाटप :

राजकीय पक्षांना निवडणूक चिन्हे देणे व वाद निर्माण झाल्यास निर्णय घेणे.

भारतीय लोकशाहीतील निवडणूक आयोगाची भूमिका:

भारतीय लोकशाहीत निवडणूक आयोगाची भूमिका देशातील स्वच्छ, निष्पक्ष आणि पारदर्शक निवडणुका घेणे ही आहे; संविधानाच्या कलम 324 नुसार ही एक स्वायत्त संस्था असून, ती मतदार नोंदणी, राजकीय पक्षांची नोंदणी, निवडणूक कार्यक्रम ठरवणे, आचारसंहिता लागू करणे, उमेदवारांची छाननी करणे आणि मतमोजणी व निकाल जाहीर करणे यांसारख्या सर्व प्रक्रियांचे नियंत्रण आणि पर्यवेक्षण करते, ज्यामुळे लोकशाहीची प्रक्रिया यशस्वी होते.

लोकशाहीचे संरक्षण :

निवडणूक आयोग लोकशाही मूल्यांचे रक्षण करतो. निष्पक्ष निवडणुकांमुळे जनतेचा लोकशाही व्यवस्थेवर विश्वास टिकून राहतो.

सत्तेच्या शांततामय हस्तांतरणात भूमिका :

निवडणुकांच्या माध्यमातून सत्तेचे शांततेने हस्तांतरण घडवून आणण्याचे कार्य आयोग करतो.

समान संधी सुनिश्चित करणे :

सर्व राजकीय पक्ष व उमेदवारांना समान संधी मिळावी यासाठी आयोग दक्ष असतो.

प्रशासनावर नियंत्रण :

निवडणूक काळात प्रशासनावर नियंत्रण ठेवून सरकारी

यंत्रणेचा गैरवापर टाळतो. मतदानाची तारीख, उमेदवारी अर्ज दाखल करण्याची अंतिम मुदत, मतमोजणी आणि निकाल जाहीर करणे यांसारख्या सर्व टप्प्यांवर देखरेख ठेवणे.

मतदार जागृती :

SVEEP (Systematic Voters' Education and Electoral Participation) कार्यक्रमाद्वारे मतदारांमध्ये जागृती निर्माण करणे.

निवडणूक आयोगासमोरील आव्हाने :

भारतीय निवडणूक आयोगासमोर (Election Commission of India - ECI) सध्याच्या काळात अनेक आव्हाने उभी आहेत, जी मुक्त आणि पारदर्शक निवडणुकीसाठी गंभीर आहेत:

1. चुकीची माहिती आणि फेक न्यूज (Fake News/ Misinformation): सोशल मीडियाच्या युगात खोट्या बातम्या आणि द्वेषपूर्ण भाषणांचा (Hate Speech) प्रसार रोखणे हे आयोगासमोरचे सर्वात मोठे आव्हान आहे.
2. निवडणूक खर्चावर नियंत्रण: निवडणुकीत पैशांचा अनिर्बंध वापर, बेनामी देणग्या आणि मतदारांना पैशांचे वाटप (Money Power) रोखणे, त्यासाठी 'सी-विजिल' (cVIGIL) सारख्या ?प्सचा वापर करूनही हे आव्हान कायम आहे.
3. निवडणुकीची विश्वासार्हता (EVM/VVPAT): इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन (EVM) आणि VVPAT च्या विश्वासार्हतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण केले जाते. पारदर्शक मतमोजणी आणि मतदारांचा विश्वास टिकवणे महत्त्वाचे आहे.
4. आचारसंहितेची अंमलबजावणी: आदर्श आचारसंहितेचा (Model Code of Conduct) भंग रोखणे आणि सर्व राजकीय पक्षांना समान पातळी (Level Playing Field) प्रदान करणे.
5. मतदारांची उदासीनता: शहरी भागात मतदानाची कमी टक्केवारी आणि मतदारांमधील उदासीनता दूर करणे.
6. द्वेषपूर्ण भाषण आणि जातीय राजकारण: द्वेषपूर्ण भाषणे आणि जातीय/धार्मिक आधारावर मत मागण्याचे प्रकार रोखणे.

निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा:

निवडणूक सुधारणा म्हणजे देशातील निवडणूक प्रक्रियेची कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि निष्पक्षता वाढविण्यासाठी केलेले पद्धतशीर बदल .

गरज:

भारतासारख्या लोकशाही देशात, निवडणुका या राजकीय वैधतेचा आणि नागरिकांच्या सहभागाचा आधारस्तंभ आहेत . म्हणूनच, लोकशाही शासन टिकवून ठेवण्यासाठी मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका घेणे मूलभूत आहे. तथापि, कालांतराने, निवडणूक प्रक्रियेला पैशाचा आणि ताकदीचा गैरवापर, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, राजकीय पक्षांमध्ये अंतर्गत लोकशाहीचा अभाव आणि कमी मतदानाची टक्केवारी यासारख्या आव्हानांना तोंड द्यावे लागू शकते . या समस्यांवर मात करण्यासाठी आणि लोकशाही प्रक्रियेचे पावित्र्य राखण्यासाठी, निवडणूक सुधारणा अत्यावश्यक बनल्या आहेत. या सुधारणांचा उद्देश कायदेशीर चौकट मजबूत करणे, संस्थात्मक यंत्रणा सुधारणे आणि निवडणूक व्यवस्थेवरील जनतेचा विश्वास पुनर्संचयित करणे आहे.

संवैधानिक तरतुदी:

संविधानाच्या कलम 324 नुसार निवडणूक आयोगाला मतदार याद्या तयार करण्याचे आणि संसद आणि राज्य विधिमंडळांच्या निवडणुका घेण्याचे अधिकार देण्यात आले आहेत.

कायदेविषयक चौकट:

लोकप्रतिनिधी कायदा (RPA), 1950: त्यात मुख्य निवडणूक अधिकारी, जिल्हा निवडणूक अधिकारी आणि निवडणूक नोंदणी अधिकारी यांसारख्या निवडणूक अधिकाऱ्यांसाठी तसेच संसदीय, विधानसभा आणि परिषद मतदारसंघांसाठी मतदार यादीसाठी तरतुदींचा समावेश आहे.

लोकप्रतिनिधीत्व कायदा, 1951: निवडणूकपूर्व प्रक्रियेशी संबंधित आहे , प्रामुख्याने मतदार याद्या तयार करणे आणि देखभाल करणे.

मतदार नोंदणी नियम, 1960: आरपीए, 1951 अंतर्गत मतदार यादीशी संबंधित तरतुदींच्या अंमलबजावणीसाठी तपशीलवार प्रक्रिया मांडतात .

उदा., मतदार यादीत नावे समाविष्ट करणे, दुरुस्त करणे किंवा वगळणे यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे.

सीमांकन कायदा, 2002: नवीनतम जनगणनेच्या आकडेवारीच्या आधारे संसदीय आणि विधानसभा मतदारसंघांच्या सीमा पुन्हा रेखाटण्यासाठी हा कायदा लागू करण्यात आला .

निवडणूक आयोगाची मर्यादा:

कायदेशीर अंमलबजावणीचे मर्यादित अधिकार:

निवडणूक आचारसंहिता (Model Code of Conduct) प्रभावी असली तरी, ती पूर्णपणे कायदेशीररित्या बंधनकारक नाही. त्यामुळे आयोगाला नियमांचे उल्लंघन करणाऱ्यांवर थेट कठोर कायदेशीर कारवाई (उदा. खटला भरणे) करण्याचे मर्यादित अधिकार आहेत.

सरकारी यंत्रणेवरील अवलंबित्व:

निवडणुका घेण्यासाठी आयोगाला केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या प्रशासकीय यंत्रणेवर, कर्मचारी वर्गावर आणि पोलीस दलावर अवलंबून राहावे लागते. यामुळे कधीकधी आयोगाच्या कार्यात स्वायत्तता राखण्यात अडचणी येतात.

राजकीय पक्षांच्या नियमनाची कमतरता:

आयोगाकडे राजकीय पक्षांचे नियमन करण्याचे पुरेसे अधिकार नाहीत. पक्षांतर्गत लोकशाही आणि पक्षांच्या आर्थिक व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवण्याचे अधिकार मर्यादित आहेत.

नोंदणी रद्द करण्याचे अधिकार नसणे:

निवडणूक आयोगाकडे राजकीय पक्षांची नोंदणी करण्याचा अधिकार आहे, परंतु गंभीर उल्लंघनांसाठीही पक्षांची नोंदणी रद्द (de-register) करण्याचे अधिकार नाहीत.

आर्थिक स्वायत्ततेचा अभाव:

आयोगाचा अर्थसंकल्प भारत सरकारच्या नियंत्रणाखाली असतो आणि त्यावर संसदेची मंजुरी आवश्यक असते. यामुळे आर्थिक स्वायत्ततेवर अप्रत्यक्ष परिणाम होतो.

निवडणूक आयुक्तांच्या नियुक्तीची पद्धत:

निवडणूक आयुक्तांची नियुक्ती राष्ट्रपतींकडून सरकारच्या सल्ल्यानुसार केली जाते, ज्यामुळे आयोगाच्या निष्पक्षतेवर प्रश्न उपस्थित केले जातात.

इतर निवडणूक आयुक्तांच्या पदाची सुरक्षितता:

मुख्य निवडणूक आयुक्तांना पदावरून दूर करणे सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांइतके कठीण असले तरी, इतर निवडणूक आयुक्तांना मुख्य निवडणूक आयुक्तांच्या शिफारसीवर राष्ट्रपतींकडून दूर केले जाऊ शकते. यामुळे त्यांच्या स्वातंत्र्यावर परिणाम होऊ शकतो.

पैसा आणि गुन्हेगारीचा प्रभाव:

निवडणुकांमध्ये पैशाचा गैरवापर, मतदारांना प्रलोभने आणि गुन्हेगारीकरण ही मोठी आव्हाने अजूनही कायम आहेत, ज्यांना पूर्णपणे रोखण्यात आयोग यशस्वी झालेला नाही.

या मर्यादांमुळे निवडणूक आयोगाला मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका घेताना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते.

निष्कर्ष:

भारतीय लोकशाहीचा कणा म्हणून भारतीय निवडणूक आयोगाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची व निर्णायक आहे. विविध अडचणी व आव्हाने असूनही आयोगाने आजवर निष्पक्ष व विश्वासार्ह निवडणुका घेऊन लोकशाहीची मूल्ये अबाधित ठेवली आहेत. भविष्यात आयोगाला अधिक स्वायत्तता, कायदेशीर बळ व आधुनिक तंत्रज्ञानाची साथ दिल्यास भारतीय लोकशाही अधिक सुदृढ होईल. भारतीय लोकशाही व्यवस्थेच्या सुदृढतेसाठी आणि सातत्यासाठी निवडणूक आयोगाची भूमिका अनन्यसाधारण आहे. निष्पक्ष व पारदर्शक निवडणुका घेऊन जनतेच्या इच्छेचे योग्य प्रतिनिधित्व घडवून आणण्याचे कार्य आयोग प्रभावीपणे पार पाडत आहे. विविध सामाजिक, आर्थिक व राजकीय अडचणी असूनही निवडणूक आयोगाने आपली स्वायत्तता आणि निष्पक्षता मोठ्या प्रमाणात टिकवून ठेवली आहे.

तथापि, पैसा, बाहुबल, तंत्रज्ञानाचा गैरवापर आणि राजकीय दबाव यांसारख्या आव्हानांमुळे आयोगासमोर अनेक समस्या उभ्या राहतात. भविष्यात निवडणूक आयोगाला अधिक कायदेशीर अधिकार, आर्थिक स्वायत्तता आणि कठोर अंमलबजावणीची साधने उपलब्ध करून दिल्यास भारतीय लोकशाही अधिक बळकट होईल. त्यामुळे असे म्हणता येईल की, भारतीय लोकशाहीचा आत्मा जपण्याचे कार्य निवडणूक आयोग अत्यंत जबाबदारीने आणि प्रभावीपणे करत आहे.

संदर्भ सूची :-

1. भारतीय संविधान - भारत सरकार प्रकाशन विभाग.
2. डॉ. सुभाष कश्यप - भारतीय राज्यघटना
3. D.D. Basu, Introduction to the Consti tution of India.
4. Granville Austin, The Indian Constitu tion: Cornerstone of a Nation.
5. Subhash C. Kashyap, Our Constitution.
6. निवडणूक आयोगाचे वार्षिक अहवाल
7. विविध शैक्षणिक लेख व नियतकालिके
8. www.wikipediya.com

23

ह्वामान बदलाचा संत साहित्यावरील प्रभाव

सिध्देश्वर पांडुरंग जाधव
संशोधक विद्यार्थी
आनंदराव धोंडे महाविधालय कडा,
ता.आष्टी, जि. बीड

प्रास्ताविक :

पर्यारणीय संकल्पनेत समग्र जीवसृष्टीचा विचार केला जातो. पर्यावरण संकल्पनेचे प्रामु'याने नैसर्गिक पर्यावरण व मानवनिर्मित पर्यावरण असे दोन प्रकार पाडता येतात. नैसर्गिक पर्यावरणात ऋतुचक्र, भौगोलिक रचना, कृषिसंस्कृती, नैसर्गिक आपत्ती, जीवसृष्टी, भूगर्भ, अंतराळातील घडामोडी आदी घटकांचा समावेश होतो. तर मानवनिर्मित पर्यावरणात मानवी जीवनाच्या विविध भूजा अर्थात सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक इत्यादी घटकांचा समावेश केला जातो.

निसर्गाचा मानवी जीवनाशी निकटचा संबंध आहे. साध्या सरळ शब्दात सांगायचे तर आपल्या भोवतालचे वातावरण म्हणजे पर्यावरण होय. पर्यावरणाचा समतोल टिकविण्याचे कार्य निसर्ग करतो. जेव्हा माणूस पर्यावरणात हस्तक्षेप करतो तेव्हा मात्र पर्यावरणाचा समतोल बिघडतो. मानवाचे स्वास्थ्य हे पर्यावरणाच्या स्वास्थ्यावर अवलंबून आहे. पर्यावरणाचे स्वास्थ्य बिघडले तर मानवाचे स्वास्थ्य आपोआप बिघडते. आपल्या आरोग्याची काळजी आपण घेतली पाहिजे. मुल जेव्हा स्वतःची काळजी घेत नाही तेव्हा आई-वडील त्याची काळजी घेतात. अगदी त्याप्रमाणे आपण पर्यावरणाची म्हणजे आपल्या आरोग्याची योग्य ती काळजी घेत नाहीत म्हणून संतरूपी आई-वडिलांनी आपली काळज़ी घेण्याचा स्तुत्य प्रयत्न केला आहे. संतांनी स्वतःच्या वर्तनातून पर्यावरणाचा समतोल सांभाळलाच शिवाय हा समतोल टिकवून ठेवावा म्हणून आपल्या काव्यातून मार्गदर्शनही करून ठेवले आहे.

एकंदरित असे म्हणता येते की, संत ज्ञानेश्वरापासून ते संतमेळ्यापर्यंत सर्वच वारकरी संप्रदायातील संतांच्या अभंगातून पर्यावरण विषयक अनेक संदर्भ आलेले आहेत. यामध्ये वृक्षसंवर्धन, जलसंवर्धन, कृषिजीवन, दुष्काळ, पशुपक्षी इत्यादी पर्यावरणविषयक घटकांचे चित्रण मोठ्या प्रमाणावर पहावयास मिळते. संतांच्या अभंगातून पर्यावरणविषयक जागृतीचा मंत्र मिळतो. त्याचबरोबर पर्यावरणविषयक दृष्टिकोन दिसून येतो. या सर्वच दृष्टिकोनातून संतसाहित्य पर्यावरणविषयक महत्त्वाची भूमिका बजावते.

पर्यावरणीय संकल्पना :

पर्यावरणशास्त्र ही शाखा 1960 च्या आसपास प्रचलित झाली. पर्यावरण हा शब्द स्थान व वेळ सापेक्ष आहे. पर्यावरण म्हणजे आपण राहतो ते ठिकाण व त्याच्या अवतीभोवतीची परिस्थिती होय. यामध्ये जैविक व अजैविक घटकांचा समावेश होतो. मोहन बाबरे यांच्या मते, ''पर्यावरणातील नैसर्गिक व सांस्कृतिक घटकांचा मानवी जीवनावरील प्रभावांचा पध्दतशीर शास्तीय व संकलित अभ्यास म्हणजेच पर्यारणशास्त्र होय.''[1] मोहन बाबरे यांनी पर्यारवणशास्त्राची व्यापकता मांडली आहे. पर्यावरण हा आज पृथ्वीतलावरचा अत्यंत निकडीचा व गंभीर प्रश्न बनला आहे.

माणसांनी प्रचंड प्रमाणात जंगलातेड केली व त्याच्या अगोदर झाडांची लागवड केली नाही. भूगर्भातील पाण्याचा फक्त उपसाच केला जातो त्याच्या पुनर्भरणाकडे लक्ष दिले जात नाही. ही नैसर्गिक संपत्ती संपली तर मानवी जीवनाचे अस्तित्व धोक्यात येईल. जंगले, माती, प्राणी ही साधनसंपदाही नष्ट होईल. वनस्पती बेसुमार तोडीबरोबरच जंगलातील प्राण्यांची शिकार करणेही थांबले पाहिजे. वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे व शहरीकरण यांच्यापुढे नैसर्गिक साधनसंपत्ती मोठ्या प्रमाणात नष्ट होत आहे. पाणी व हवा यांचे प्रदूषण वाढले आहे. त्यामुळे नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करणे हे काळाची गरज बनली आहे.

पर्यावरण व प्रदूषण :

अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यासाठी मानव पर्यावरणातील विविध घटकांचा वापर करतो. वाढती लोकसं'या आणि औद्योगिकीकरण यामुळे पर्यावरणातील घटकांचा वापर वाढला आहे. मानवी सृष्टिला पर्यावरणाची अत्यंत निकड आहे. पर्यावरण म्हणजे भोवती असणार्या वस्तू, देखावा, माणसे इत्यादी मिळून झालेली परिस्थिती होय.

निसर्ग व मानवी जीवन यातील परस्पर संबंध म्हणजे पर्यावरण होय. निसर्ग हा परिवर्तनशील असतो व या परिवर्तनाचे मानवी जीवनावर बरेवाईट परिणाम होत राहतात. परंतु पर्यावरण ही व्यापक संज्ञा आहे. ते व्यापक संज्ञेचे स्वरुप गतीशिल आहे. व्यक्तीच्या विकासावर या सर्व घटकांचा परिणाम होतो. हे घटक म्हणजे शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय याचा परिणाम गर्भावस्थेपासून ते मृत्यूपर्यंत पडत असतो. अशा रितीने पर्यावरणाचा सर्वार्थाने परिणाम घडतो. आजूबाजूला कुटुंब, शाळा, समाज, हवा, वनस्पती, कारखाने, उद्योगधंदे, नद्या, धरणे, ऊर्जा, समूह संपर्क साधने इत्यादीचा पर्यावरणात समावेश होतो. या सर्व घटकांचा समवाय म्हणजे पर्यावरण होय.

मानव प्राणी हा सर्व सजीवांपेक्षा हुशार व बुध्दिमान प्राणी मानला जातो. मानवाने आपल्या क्षमतेनुसार निसर्गावर मात करण्याचा प्रयत्न केला आहे. नैसर्गिक शक्तीचा आपल्या स्वार्थासाठी उपभोग करून घेतला आहे. त्याचा परिणाम नैसगिक परिणामांची संरचना बिघडली जात आहे. मानवाने ही कृती वा आक्रमण थांबविले नाही तर उद्याच्या सृष्टीत भयानक परिणाम निर्माण होतील.

मराठी विश्वकोषात स्पष्ट केल्याप्रमाणे विविध प्रकारची जीवसृष्टी तसेच मानवी समूह वा समाज ज्या परिसरात राहतात, त्या परिसरातील सर्व घटकांना साकल्याने पर्यावरण असे म्हटले जाते. पर्यावरणात सामान्यत: बाह्य परिस्थितीचे म्हणून जे नैसर्गिक घटक संभवतात त्यांचा समावेश होतो. पर्यावरण भौतिक व जैविक घटकांचे बनलेले आहे. जैविक घटकांमध्ये वनस्पती, प्राणी व सूक्ष्म जीवांचा समावेश होतो. तर भौतिक घटकांमध्ये जमीन, पाणी, तापमान आणि वातावरणातील वायूंचा समावेश होतो.

पृथ्वीवर वनस्पती, मानव व इतर पाणी ज्या पर्यावरणात वास्तव्य करतात त्यांचे पर्यावरणातील विविध घटकांत संतुलन प्रस्थापित झालेले असते. परस्पराबद्दल पर्यावरणाची अनेक प्रकारच्या भौतिक, रासायनिक आणि अजैविक कि'या-प्रकि'या घडून येतात. मानव आणि इतर सजीव सभोवतालच्या परिस्थितीशी मिळतेजुळते घेऊन राहत असतात. त्यांच्या चयापचयी उत्सर्गामुळे बरीच घाण निर्माण होते व हळूहळू सर्व परिसर दूषित होतो. तथापि इतर प्रकारच्या सजिवांच्या काही जाती या नैसर्गिक अपशिष्टांचा स्वत:च्या पोषणासाठी उपयोग करतात आणि थोड्याफार प्रमाणात परिसर शुध्द राखण्यास मदत करतात. बरीच घाण पाण्याबरोबर वाहून जाते. अशाप्रकारे परिसर मोठ्या प्रमाणात दूषित होत नाही व जीवनक्रम अव्याहतपणे चालू राहते.

आधुनिक युगात सामाजिक व नैसर्गिक परिस्थिती मोठ्या झपाट्याने बदलत आहे. विज्ञानातील क्रांतीमुळे पर्यावरणात मोठे परिवर्तन होत आहे. विशेषत: परिणामकारक बदल झाले पण अपायकारक घटक मोठ्या प्रमाणावर पर्यावरणात शिरले आहेत. त्यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडलेले आहे. पृथ्वीवरील मानव व मानवोत्तर प्राण्याच्या जीवनाचा धोका निर्माण होत आहे. विज्ञानामुळे जग समृध्द बनले आहे. विज्ञानाचे मानवी जीवनास व सजीव सृष्टीला मोठे फायदे झालेले आहेत. ज्ञानाच्या स्फोटामुळे मानवाला अशक्य काहीच राहिले नाही. मानवात आत्मविश्वास, धैर्य, निर्भीडपणा निर्माण झाला आहे. परंतु दुसरीकडे आधुनिक तंत्रज्ञान, माहिती तंत्रज्ञान, वैज्ञानिक शोधांमुळे मानवी जीवन जसे सुखी व समृध्द झाले तरच अधिकच असुरक्षितताही निर्माण झाली आहे. इंधनाच्या अमर्यादित वापरामुळे मानवाला समतोलाचे भान राहिले नाही. परिणामी निसर्गाचा समतोल बिघडू लागला आहे. आज सजीवांच्या अस्तित्त्वावालाच धोका निर्माण झाला आहे.

सजीवांच्या जीवनचक्रात सातत्याने अनिश्चितता निर्माण झाली आहे. एकिकडे निसर्गावर मानवाने मात केली तर दुसरीकडे अमर्याद वापराने मानवाने स्वत:चे नुकसान करून घेतले आहे. त्यामुळे सृष्टितील अस्तित्त्व धोक्यात आले आहे. मानवाने स्वत:च्या विकासासाठी निसर्गाचा र्हास करून वातावरणाचा समतोल बिघडविण्याचा उपद्व्याप अजूनही थांबला नाही. मानवाने जंगलतोड केल्यामुळे हवेत दूषित वायुचे प्रमाण वाढले. त्यामुळे तापमानात मोठी वाढ झालेली आहे. लोकसं'या वाढीमुळे त्यांच्या गरजा भागविण्यासाठी, जीवनाच्या आशा, आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी, उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी इंधनाचा मोठ्या प्रमाणात वापर केल्यामुळे आज ऊर्जा समस्या मोठ्या प्रमाणात भेडसावत आहे. पेट्रोलजन्य खनिजतेलाच्या किमतीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊन त्याच्या वापरातून हवेत मोठे प्रदूषण निर्माण होत आहे. अधिक धान्योत्पादनासाठी औषधांचा प्रमाणापेक्षा अधिक वापर तसेच धान्य टिकविण्यासाठी रासायनिक औषधे व किटकनाशकांचा वापर केला जातो. या सर्व बाबी मानवी जीवनाला घातक आहेत. त्यामुळे घातक व रोगमूलक द्रव्यांचे असं 'य कण नदीत, महानगरात, जमिनीत आणि वातावरणात विखरले जात आहेत. ते उपद्रव्यकारक प्रदूषकांचे असतात.

पर्यावरणात मोठ्या प्रमाणात कार्बन मोनॉक्साईड, कार्बन डायऑक्साईड, सल्फर डायऑक्साईड, विविध विषारी वायूचे कण पर्यावरणात मिसळतात. त्यामुळे पर्यावरण प्रदूषित होते. ते घटक मानवी जीवनास हानिकारक आहेत. मानवनिर्मित त्याज्य पदार्थांमुळे पर्यावरणात सजिवांना अपायकारक जे बदलत होतात त्यांना प्रदूषण असे संबोधले जाते. प्रदूषणामुळे पृथ्वीवरील व सजिवाच्या अस्तित्त्वाला धोका निर्माण होत आहे. त्यामुळे आज पर्यावरण दिन साजरा करण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे.[6] जून हा दिवस जागतिक पर्यावरण दिन साजरा करू लागले आहेत. पर्यावरणाच्या अवनतीस मानवच जबाबदार आहे. सन 1952 च्या भारताच्या राष्ट्रीय वन धोरणानुसार एकूण जमिनीपैकी 33 टक्के भाग जंगलांनी व्यापलेला

असणे आवश्यक आहे. परंतु प्रत्यक्षात मात्र 12 टक्के भाग जंगलांनी व्यापलेला आहे. भारतात दरवर्षी 10 लक्ष हेक्टर जंगलांचा र्हास होतो. जंगलतोडीमुळे हवेतील ऑक्सिजन कार्बनडाय ऑक्साईड यांचा समतोल बिघडत आहे. हवेतील आर्द्रतेचे प्रमाण कमी होत आहे. प्राणी जीवनाचा र्हास, जमिनीची धूप, हवेत दूषितपणा, नापिक जमीन, पुरांचे, दुष्काळाचे प्रमाण यात वाढ होत आहे. आजचे आधुनिक विज्ञान, तंत्रज्ञान, माहिती तंत्रज्ञान याला परिणामकारक प्रतिबंध करू शकत नाही. 1980 पर्यंत भारतातील एकूण 30.4 कोटी हेक्टर जमिनीपैकी 17.5 कोटी हेक्टर जमिनीची धूप, दलदल इ. पर्यावरणग्रस्त समस्या निर्माण होत आहे. 1980 च्या रिपोर्टनुसार 4 कोटी हेक्टर प्रदेश पूरग्रस्त झालेला होता. वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे कार्बन मोनॉक्साईड, सल्फर डायऑक्साईड व अन्य विषारी वायूचे वातावरण निर्माण होते. आज पवित्र गंगा मैली होऊन तिचे केंद्र सरकारकडून शुध्दीकरणाची योजना तयार केली. मोठमोठ्या शहरात तर शुध्द हवा, शुध्द पाणी मिळणेही कठीण झाले आहे. आवाजाच्या गोंगाटामुळे ध्वनी प्रदूषण निर्माण झालेले आहे. शहरात नैसर्गिक पर्यावरण संपुष्टात आले आहे. अणुऊर्जा तयार करण्यासाठी केलेला अणुस्फोट आणि त्यामुळे निर्माण होणारे किरणोत्सारी कण हे सर्व हवेत मिसळून हवेत मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण होत आहे. हवा प्रदूषण, जल प्रदूषण, ध्वनी प्रदूषण, भू प्रदूषण हे प्रदूषणाचे प्रकार आहेत.

हवा प्रदूषण म्हणजे हवेमध्ये मिसळणारे वायू त्यात ऑक्सिजन, नायट्रोजन, कार्बन डाय ऑक्साईड, पाण्याची वाफ, सल्फर डायऑक्साईड, कार्बन मोनॉक्साईड व अन्य विषारी वायूमुळे हवेत प्रदूषण वाढते. शुध्द हवेचे प्रमाण कमी होऊन अशुध्द हवा तयार होते तेव्हा हवा प्रदूषण होते. हवेत प्रदूषण घडवून आणणारे घटक 1) लोकसं'यावाढ 2) कारखानदारी 3) औद्योगिकीकरण 4) दळणवळणाच्या साधनात वाढ 5) जंगलतोड 6) नैसर्गिक आपत्ती 7) इंधनाचा अनावश्यक वापर हे सर्व घटक जागतिकीकरणाशी निगडीत आहेत.

जलप्रदूषण म्हणजे नैसर्गिकरित्या वाहणार्या पाण्यामध्ये मानवाने त्याचा वापर करताना आरोग्य विघातक घटक, कचरा, घाण, रसायनयुक्त पाणी, निर्माल्य पाण्यात सोडणे त्यामुळे पाणी दुषित होते. पाणी पिण्यायोग्य राहत नाही. यास जलप्रदूषण म्हणतात. पाण्यात अपायकारक द्रव्ये मिसळल्यास उदा. पाण्यात साबणाचा वापर, गुरे धुणे, रासायनिक औषधांचा व खतांचा वापर करणे. किटकनाशकांचा प्रमाणापेक्षा जास्त वापर करणे. ते पाण्यात मिसळले तर जलप्रदूषण होते. जगातील बहुतांशी शहरे नद्याच्या काठी वसल्याने सांडपाण्यामुळे जलप्रदूषण जास्त होते. सदरचे पाणी वापरात आल्यामुळे त्वचारोग, हगवण, पोटदुखी इ. आजार उद्‌भवतात. टोकिओ, मुंबई, कलकत्ता, सिंगापूर ही शहरे किनारपट्टीवर वसली आहेत. यांचे सांडपाणी महासागरात सोडल्याने पाणी दूषित होते. त्यामुळे जलचर प्राण्यांना धोका निर्माण होतो. त्याचा नाश होण्याची शक्यता असते. इराण, इराक युध्दाच्या वेळी समुद्राच्या पाण्यावर तेलवाहतुकीचे जहाज फुटल्याने तेलाचा तवंग आल्यामुळे पाण्यातील लाखो जीव जंतू, मासे मृत्यूमुखी पडले होते. कारखान्यातून बाहेर पडणारे पाणी, रसायनयुक्त पाणी यामुळे पाणी प्रदूषित होते.

ध्वनी प्रदूषणात भौतिक साधनाच्या आवाजामुळे मानवी जीवनावर ध्वनीचा परणिाम होऊन कर्ण इंद्रियांवर त्याचा विपरीत परिणाम होतो. ध्वनी प्रदूषण म्हणजे वाजवीपेक्षा अधिक मोठा आवाज, गोंगाट, कारखान्यातील आवाज भोंगे, रस्त्यावरील वाहने, विमान, रेल्वे, दूरदर्शन, रेडिओ याचे कर्णकर्कश आवाजामुळे ध्वनी प्रदूषण होते यासाठी शाळा, महाविद्यालये, रूग्णालये इत्यादींचे परिसर ध्वनीवर्जीत म्हणून घोषित करावेत. मोठ्या आवाजात हॉर्न वाजवण्यास बंदी असावी. ध्वनी प्रदूषणापासून बहिरेपणा, डोळ्यातील बाहुल्या प्रसरण पावणे, हृदयाची स्पंदने वाढणे, मानसिक ताणतणाव, आवाजात दोष, निद्रानाश, रक्तदाब इ.सारखे आजार निर्माण होतात. महानगरात आजार वाढण्याचे हे प्रमुख कारण आहे.

भूमीप्रदूषण हाही प्रदूषणाचा एक प्रकार आहे. भूमी हा पर्यावरणातील महत्त्वाचा घटक आहे. मानव वेगवेगळ्या कारणांसाठी भूमीचा वापर करू लागला आहे. शेती, कारखानदारी, राहण्यासाठी, व्यावसायासाठी मोठ्या प्रमाणात भूमिचा वापर करू लागले आहेत. पाण्यामुळे, हवेमुळे, औषध फवारणी, रासायनिक खते, किटकनाशके यांच्या वापरामुळे भूमीचे प्रदूषण होत आहे. पुरोमुळे, अतिपाण्याच्या वापरामुळे, पाऊस जास्त झाल्याने जमिनीची धूप होत असते. अतिजलसिंचन झाल्याने जमिनीत क्षारांचे प'माण वाढते. मृदा क्षारयुक्त बनून नापिक बनते. वाळवंटी प्रदेशात वाळूच्या संचयनामुळे सुपीक मृदांमध्ये नापिक मृदा तयार होते. जमिनीचा कस कमी होता त्यामुळे उत्पादनक्षमता कमी होते. हे दुष्टचक्र थांबविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी बांध घालणे, सेंद्रिय खतांचा वापर करणे, शेणखताचा वापर करणे, प्रमाणापेक्षा जास्त पिकांना पाणी न देणे आवश्यक आहे. प्लॅस्टिक, पदार्थ या अविघटनशील घटकांमुळे जमीन निरूपयोगी बनते. याची जाणीव समाजास करून देऊन वापरावर बंदी घालणे आवश्यक आहे. परंतु महानगरात प्लास्टिकचा सर्रासपणे वापर केला जातो. भविष्यात प्रदूषणामुळे भयानक समस्या निर्माण होतील, रोगराई, अवकाळी पाऊस, तसेच निसर्गाचाही समतोल बिघडेल.

महानगरीय पर्यावरणाचा विचार करताना आपणापुढे तुलनात्मकदृष्ट्या ग्रामीण परिसरापेक्षा असलेले पूर्णपणे वेगळेपण उभे राहते. कृषिजीवन व निसर्गापासून दूर, गर्दीने गजबजलेले, गगनचुंबी इमारतींपासून अस्ताव्यस्त पसरलेल्या झोपडपट्ट्यांपर्यंत बकाल जीवन, महाकाय रस्ते, उडड्‌ाणपूल एकीकडे तर चिंचोळ्या

वाकड्या-तिकड्या वाटा दुसरीकडे (झोपडपट्टया) अजस्त्र महाकाय, गटारी व पावसाळ्यात तुंबणारे नाले, दुर्गंधी, मोकळ्या हवेबरोबरच मोकळ्या भावसंबंधांचा अभाव, प्रदूषणाचा सर्वांगीण मारा, धडधडणार्या लोकल गाड्या, बिनचेहर्यांची गर्दी, आर्थिक हितसंबंधांना झुकते माप, पैसा हाच सर्वेसर्वा, जगातील कोणतेही सुख पायाशी लोळण घेऊ शकते फक्त पैसा हवा ही भावना, बहुभाषिक व प्रांतिक, धार्मिक, रसमिसळ, संपर्काची साधने अद्ययावत परंतु संवादातले सूर हरवलेले, गुन्हेगारी जगताचा वरचष्मा, बंद पडलेल्या कारखान्यांमुळे कफ'क झालेले कामगार संघटनांचे राजकारण, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, दलाल वर्गाला आलेले महत्त्व, समूहभावनेचा अभाव व आत्मकेंद्रीत वृत्ती बळावलेली. पायाला घड्याळ बांधल्यासारखे वेगवान जीवन, बंदिस्तता, स्थलांतरांच्या लोंढ्यामुळे महानगरी व्यवस्थापनावर पडलेला बोजा, राहण्याच्या जागेचे ज्वलंत प्रश्न, झोपडपट्टी दादा गुंड माफियांचे साम'ाज्य, लैंगिक संबंधातला उघडे नागडेपणा, चंगळवादी मनोवृत्ती, यंत्रशरणता, जीवन जगण्यासाठी शाश्वत मार्ग परंतु जगण्यातील अशाश्वतता, चंदेरी दुनिया-उद्योग व्यवसाय, भांडवलदार, बिल्डरांचे मोहमयी जीवन पाश्चात्त्यीकरण, स्त्री-पुरूष संबंधातील बेबनाव, मुक्त असूनही बध्द झालेला संपूर्ण समाज अशा एक ना अनेक वैशिष्टयांमधून महानगरीय पर्यावरण साकार झालेले दिसते. भ'मनिरास, संतप्तवृत्ती वाढू लागलेली, अगतिक व वैफल्यग्रस्त तरूण पिढीपुढे बेकारी भ्रष्टाचार, अनाचार असे एक ना अनेक प्रश्न स्वातंत्र्योतर काळात 'आ' वासून उभे होते. सभोवती माणसांची गर्दी असूनही कुणीच कुणाला ओळखत नाही अशी स्थिती, जीवनाचे क्षणभंगुरत्व, मूल्यहिनता यामुळे स्तंभित झालेला युवक एकीकडे तर स्वत:च्याच कोशात अडकून पडलेला पांढरपेशा वर्ग दुसरीकडे. या पेचायत महानगरी जीवन अडकून पडले. अशा या संभ'मित परिस्थितीत मराठी साहित्याची झालेली कोंडी सर्वप्रथम संतसाहित्याने फोडली.

संदर्भ सूची :-

1) बाबरे मोहन, पर्यावरणशास्त्र, मंजुषा पब्लिकेशन्स, नळदुर्ग, उस्मानाबाद प्रथमावृत्ती, सप्टेंबर 2005, पृ. 2.

2) देखणे रामचंद्र, संत साहित्यातील पर्यावरण विचार, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती, 1994, पृ. 6.

3) बेंद्रे बा.सी., संत तुकाराम चरित्र कवित्व व तत्वज्ञान, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, 1963, पृ. 24.

4) लाड पु. मं., तुकाराम चरित्र (पूर्वाध), गर्व्हमेंट सेंट्रल प्रेस, मुंबई, 1957, पृ. 56.

5) बेंद्रे बा.सी., उनि., पृ.31.

6) सानप किशोर, समग्र तुकाराम दर्शन, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, 2008, पृ.109.

7) साळुंखे आ.ह, विद्रोही तुकाराम, गोपाळ मोकाशी-सदाशिव बागाईतकर स्मृतिमाला (प्रकाशक), पुणे 1997, पृ. 24.

24

अहमदनगरच्या निजामशाहीतील मलिक अंबर व शहाजीराजे भोसले यांचे योगदान

भिमा दिगंबर शिंदे
संशोधक विद्यार्थी
संशोधन केंद्र : चिस्तिया कला, वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय
खुल्दाबाद, छत्रपती संभाजीनगर

प्रा. डॉ. हरी नारायण जमाले
मार्गदर्शक (इतिहास विभाग)
चिस्तिया कला, वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय
खुल्दाबाद, छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना :-

ऐतिहासिकदृष्ट्या अहमदनगरचे अनन्य साधारण महत्व आहे. अहमदनगरचा प्रारंभिक इतिहास इ.स. पूर्व २४० पासून सुरु होतो. जेंव्हा मौर्य सम्राट अशोकाच्या संदर्भात याचा उल्लेख केला जातो. परंतु या काळात हा प्रदेश दुर्लक्षित होता. जुन्नर-पैठण व्यापारी मार्गाने मध्यवर्ती थांबे ठिकाणाने महत्व प्राप्त झाले राष्ट्रकुट, चालुक्य यानंतर देवगिरीचे यादव यांनी राज्य केले. १२९४ मध्ये अल्लाउद्दीन खिलजीच्या आक्रमणामुळे या साम्राज्याचा शेवट झाला. १३३८ मध्ये दिल्लीच्या सम्राट मोहम्मद तुघलकाने देवगिरीला आपली राजधानी बनवली त्याचे नाव दौलताबाद ठेवले. परंतु मोहम्मद तुघलकाला याचा पश्चाताप झाला. त्याने परत आपली राजधानी दिल्लीला नेली, परंतु या अस्थिरतेचा फायदा हसन गंगू बहामनी याने घेतला. १३४७ साली गुलबर्गा येथे स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्यात यशस्वी ठरला. हे राज्य बहामनी राज्य म्हणून ओळखले जाते. हे राज्य १५० वर्ष टिकले. हसन गंगू बहामनी नंतर १३ राजांनी राज्य केले. त्यानंतर बहामनी राज्याची पाच स्वतंत्र राज्ये विभागली गेली. अहमदनगर त्याच्यापैकी एक होते ते निजामशाही म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

अहमदनगर हा महाराष्ट्र राज्यातील क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने सर्वात मोठा जिल्हा आहे. जो पुण्याच्या ईशान्य दिशेस १२० किमी पूर्व आणि औरंगाबाद पासून ११४ कि.मी. आहे. अहमदनगरचे नाव अहमद निजामशाह याचे आहे. ज्याने १४९४ मध्ये या शहराची स्थापना केली. बहामनी सैन्याविरुद्ध लढाई जिंकली बहामनी सत्तेचा शेवट झाल्यानतर अहमदने अहमदनगरमध्ये नवीन सल्तनत स्थापन केली. याला निजामशाही राजवंश म्हणून ओळखले जाते.

सर्व घटनाक्रमात एक अतिशय महत्वपूर्ण अशा घटनेचा उल्लेख करावा लागेल जो निजामशाही काळातील त्याच्या सत्ता स्थानाचा महत्वाचा किल्ला जो अहमदनगरचा किल्ला म्हणून ओळखला जातो. छत्रपती शिवरायांच्या कार्यकाळात सुद्धा या किल्ल्यास महत्त्व होते. तसेच दुसऱ्या बाजीरावाच्या कार्यकाळात अहमदनगरचा किल्ला वेलस्लीने पेशव्यांकडे सुपूर्द केला. त्यावेळी दुसऱ्या बाजीरावाने या किल्ल्याचा कारभार अन्यबा राहतेकर यांच्याकडे दिलेला होता. पुढे मराठी सत्तेच्या ऱ्हासानंतर या किल्ल्यावर ब्रिटिशांचे वर्चस्व निर्माण होऊन महाराष्ट्रातील एक महत्त्वपूर्ण ठिकाण म्हणून अहमदनगरचा किल्ला पुढे आला. किल्ल्यामध्ये भारतीय स्वतंत्र चळवळीमध्ये या किल्ल्याने आपली महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली. याच किल्ल्यात ब्रिटिशांनी पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि इतर भारतीय नेत्यांसाठी कारागृह म्हणून वापरले होते. याच किल्ल्याचे रुपांतर आता संग्रहालयात करण्यात आले आहे.

उद्देश :-

१) निजामशाहीतील सत्ता संघर्षाचा आढावा घेणे.
२) निजामशाहीतील विकासात मलिक अंबर, शहाजीराजांचे कार्य स्पष्ट करणे.
३) निजामशाहीच्या विकासाचा शोध घेणे.
४) निजामशाही काळातील झालेल्या सुधारणाकडे लक्ष वेधणे.

गृहितके :-

१) अहमदनगरच्या सत्ता बदलात व स्थिर शासन प्रस्थापित करण्यात मलिक अंबरचे योगदान महत्वपूर्ण आहे
२) आपल्या स्वकर्तृत्वावर अहमदनगरची निजामशाहीची आर्थिक सुबत्ता व शिस्त मलिक अंबर मुळे निर्माण झाली.
३) शहाजीराजांनी आपले अंतिम कार्यकाळात निजामशाही वाचवण्याचे प्रयत्न केले.
४) आजही मध्यवर्ती ठिकाण म्हणून अहमदनगर किल्ला ओळखला जातो.
५) अहमदनगरच्या भुईकोट किल्ला आजही अभेद्य आहे

संशोधन पद्धती :-

विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर संबंधित संशोधन लेखात करण्यात आला आहे

मलिक अंबर

मलिक अंबरचा जन्म १५४९ हब्जी कुटुंबात झाला.

लहानपणीच गुलाम म्हणून बगदाद च्या बाजारात ख्वाजा पीर बगदाद याच्या हाती विकण्यात आले. ख्वाजा पीर मलिक अंबर हे दक्षिण भारतात आले. तेथे निजामशाह प्रथम याचे मंत्री चंगेजखा यांनी अलिक अंबरला विकत घेतले. हे कुशाग्र प्रतिभासंपन्न, उदार अंतकरणाचे होते चंगेजखॉ संरक्षणात राहून निजामशाहिची राजनीती व सैनिकी व्यवस्था जवळून पाहण्याचा योग त्याला आला. चंगेजखॉच्या आकस्मित मृत्युनंतर निजामशाहीत राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली. याचा फायदा मोगली आक्रमणे वारंवार होत राहिली. या आक्रमणाच्या भीतीपोटी ते विजापूर व गोवळकोंड्याचा आश्रयास गेले. परंतु ते पुन्हा अहमदनगरला आले. अहमदनगरच्या निजामशाही सैन्यात दाखल झाले. तेव्हा अगमखॉ यांनी १५० घोडेस्वरांचा सरदार म्हणून नियुक्त केले. ते आश्रयासाठी चूनार येथे आले. मुगल सैन्यावर गनिमीकाव्याच्या माध्यमातून वारंवार आक्रमण केली. परंतु मुघल आक्रमणापुढे निजामशाहीचे राज्य टिकू शकले नाही. त्यामुळे मलिक अंबर यांनी अदम्य साहसशक्ती शूरवीरता व पराक्रम करून निजामशाही वाचवण्यासाठी मराठी सरदाराची मदत घेवून एक सेना तयार केली.

निजामशाही परिवारातील 'अली नावाच्या व्यक्तीला गादीवर बसवले. परेंदा येथे राजधानी स्थापन केली. जे साम्राज्य ऱ्हासास पावले होते. त्या निजामशाही साम्राज्याला सुखशांती, समृद्धी, नवीन उर्जित अवस्था आणि निजामशाहीचे पुर्नस्थापन करण्याचे श्रेय मलिक अंबरला द्यावे लागेल. जहागीर (सलीम) आकस्मित विद्रोहामुळे मुघल सेनेचे प्रभुत्व दक्षिण भारतातून कमी होण्यास सुरवात झाली. तेव्हा मलिक अंबर याने मुघलांनी जो जो प्रदेश जिंकला होता. संपूर्ण प्रदेशावर निजामशाहीचे वर्चस्व प्रस्थापित केले. अहमदनगर व समस्त दक्षिण भारत हस्तगत केला. परंतु त्याला असंख्य समस्यांना तोंड द्यावे लागले. सआदतखॉ याने जो निजामशाहीचा सरदार होता. त्याने मुघलांचे अधिनास्तीचा स्वीकार केला. इ.स.१६०५ मध्ये मलिक अंबरच्या परिस्थितीत सुधारणा होत गेली. त्याने परेंदा सोडून जुन्नर हि नवीन राजधानी बनवली. मुघलांना टक्कर देवून खानेखान याचा दारून पराभव केला.

मलिक अंबर याने मुघलांचा पराभव करण्यासाठी विजापूर व गोवळकोंडा या सत्तांची सहायत घेतली. दिवसेंदिवस त्याचे सामर्थ्य वाढत गेले. मलिक अंबर याने खान जहालोदी या सेनापतीचासुद्धा पराभव केला. मुघलसाम्राटचा राजपुत्र खुर्रम एक विशालसेना घेवून दक्षिण भारतात आला. तेव्हा विजापूर व गोवळकोंडा सत्ताधीशांनी मुघालाबरोबर मित्रत्वाचे सबंध प्रस्थापित केले. तेव्हा मलिक अंबरला सुद्धा शरणागती पत्करावी लागली. त्यानतर तो दोन वर्ष शांत बसला. व पुन्हा विजापूर व गोवळकोंडा सत्ताधीशांना एकत्र करून मुघालाविरुद्ध आक्रमणे केली. पूर्वीचे तह धुडकावून लावले. त्याने माळवा येथे प्रवेश करून 'मांडू' या ठिकाणी छापा टाकला.

नर्मदेच्या उत्तर व दक्षिण मुघल प्रदेशाला मोठा धक्का बसला. तेव्हा शहाजहान याने अमाप सैन्य घेवून निजामशाहीवरआक्रमण करावे असा आदेश दिला. तेव्हा निजामशाही परिवारातील सदस्यांना मलिक अंबर याने दौलताबाद किल्ल्यावर ठेवले. जास्त काळ युद्ध नको म्हणून शहाजहान याने मलिक अंबर बरोबर तह केला. आणि ५० लाख रुपये कराच्या माध्यमातून अहमदनगरच्या निजामशाहाने व विजापूर, गोवळकोंडा यांनी द्यावेत. त्यांचे प्रदेश परत बहाल करण्यात आले. मलिक अंबरने अत्यंत चातुर्याने अहमदनगरची निजामशाही वाचवली.

महसूल व्यवस्था विषयक सुधारणा

दुसऱ्या मुर्तुजा निजामशाच्या कार्यकाळात राज्यकारभार पाहत असताना मलिक अंबरने प्रथम शेतजमीन महसूल पद्धतीत सुधारणा करण्याचे काम केले अकबरकालीन राजा तोडरमल च्या महसूल पद्धतीचा स्वीकार केला व आपल्या राज्यातील जमिनीची मोजणी केली. गत पाच वर्षाच्या उत्पन्नाची सरासरी काढली या उत्पन्नाच्या दोन पंचमांश प्रमाणात सारा आकारणी केली. हा कर धान्य स्वरूपात गोळा न करता रोख पैशाच्या रूपात गोळा केला.

लष्करातील नवनीतीचा व नवतंत्राचा अवलंब

बलाढ्य मुगल सत्तेला टक्कर देण्यासाठी मलिक अंबरने आपल्या लष्करात गनिमी कावा या रणनीतीचा अवलंब केला. गनिमी कावा म्हणजे शत्रूवर अचानकपणे हल्ला करणे व शत्रू किती सामर्थ्यवान असला तरी तो अचानकपणे झालेले हल्ल्यामुळे भयभीत होतो याच गनिमी काव्याच्या रणनीतीचा लष्करात शहाजीराजांनी वापर केला. पुढे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी या गनिमी काव्याच्या युद्धनीतीचा विकास केला.

शहाजीराजे भोसले

मालोजीराजे भोसले व दीपाबाई यांच्या पोटी शहाजीराजांचा जन्म १५ मार्च १५९४ रोजी झाला. त्यांच्या जन्माच्या वेळी त्यांच्या मातोश्रीने अहमदनगर जवळील शहाशरीफ पीराला नवस बोलल्यामुळे त्यांनी आपल्या दोन्ही मुलांची नावे शहाजी व शरीफजी असे ठेवले. पुढे सिंदखेडराजा येथे लखुजीराव जाधव यांच्या मुलीशी जिजाबाईशी शहाजीराजे यांचा इ.स.१६०५ मध्ये विवाह झाला. पुढे मालोजीराजे यांनी इ.स. १५९९ साली अहमदनगर च्या निजामशाहीत नोकरी मिळवली.

भातवडीचे युद्ध

मुघल बादशाहने इ.स. १६२४ मध्ये लष्करखानाला १.२० लाखाच्या सैन्यासह निजामशाही संपवण्यासाठी दक्षिणेस पाठवले या मुघल सैन्यात आदिलशाहाचे ८०,००० सैन्य येवून मिळाले त्यावेळेस शहाजीराजांकडे २०,००० सैन्य होते. त्यातील १०,००० अहमदनगरच्या रक्षणासाठी ठेवून उर्वरित १०,००० सैन्य स्वतःकडे ठेवले.

शहाजीराजे व मलिक अंबर सत्ता संघर्ष व आदिलशाहीत दाखल

भातवडीच्या लढाईने शहाजीराजांची प्रतिष्ठा व सामर्थ्य वाढले होते. त्यामुळे मलिक अंबरला शहाजीराजांचा हेवा वाटू लागला त्यामुळे शहाजीराजे आदिलशहाकडे गेले. आदिलशहाने त्यांना सरलष्कर हा किताब दिला.

शहाजीराजे परत निजामशाहीत दाखल व निजामशाहीचे पुनर्जीवन

मुर्तुजा निजामशहा हा कर्तुत्वान नसल्यामुळे त्यांचा इतर सरदारांविषयी अविश्वास होता यातून सरदारांचे हेवे दावे यातून लखुजी जाधवांसारख्या मातंब्बर सरदाराचा निजामशहाने विश्वासघातकाने खून केला. मलिक अंबरच्या स्वार्थी फतेखान या मुलाने मोघलांशी हात मिळवणी करून निजामशाहीची हत्या केली अशा या कठीण प्रसंगी निजामशाही वाचवण्यासाठी शहाजीराजे पुढे आले. त्यांनी निजामशाहीच्या एका वारसास जुन्नर येथे निजामशाहीच्या गादीवर बसवून स्वतः राज्यकारभार ताब्यात घेतला. निजामशाही वाचवण्यासाठी शहाजीराजांनी आदिलशहाची मदत घेतली यावेळेस मोगल बादशहा शहाजहान दक्षिणेत आल्यामुळे आदिलशाला निजामशाही वाचवण्याच्या वाचवण्याचे सोडावे लागले. मुघलांचे स्वामित्व मान्य करावे लागले.

निजामशाहीचा शेवट

मुघल बादशाह शहाजहान याने निजामशाहीतील सर्वांना ठार केले. तेव्हा शहाजीराजांनी निजामाच्या नात्यातील छोट्या मुर्ताजाला गादीवर बसून स्वतः कारभार हाती घेतला. त्याला पेमगिरी किल्ल्यावर ठेवले. शहाजीराजांनी निजामशाही व आदिलशाही संपवण्यासाठी सैन्य पाठवले. तेव्हा आदिलशाह घाबरून शहाजहानला मिळाला. शहाजीराजे व निजामशाहीचा टिकाव लागणे शक्य नव्हते तरी शहाजीराजे यांनी लढा सुरु ठेवला. दरम्यान छोटा मुर्तजा शहाजहान च्या हाती लागला. तेव्हा त्याच्या सुरक्षेसाठी शहाजीराजांनी शहाजहानशी तह करून शहाजीराजे आदिलशाहीत दाखल झाले.

निष्कर्ष :-

१ निजामशाही काळातील त्याच्या सत्ता स्थानाचा महत्वाचा किल्ला अहमदनगरचा किल्ला होय

२ अहमदनगरचा किल्ल्याने भारतीय स्वतंत्र चळवळीमध्ये आपली महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली.

३ निजामशाही साम्राज्याला सुखशांती, समृद्धी, नवीन उर्जित अवस्था व निजामशाहीचे पुर्नस्थापन करण्याचे श्रेय मलिक अंबरला द्यावे लागेल.

४ मलिक अंबरने अत्यंत चातुर्याने अहमदनगरची निजामशाही वाचवली.

५ भातवडीच्या लढाईने शहाजीराजांची प्रतिष्ठा व सामर्थ्य वाढले.

सारांश

आजच्या अहमदनगर जिल्ह्यात असलेला अभेद्य असा भुईकोट किल्ला आहे. पंधराव्या शतकापासून या किल्ल्याचा उपयोग करून सत्ताधीशांनी आपले प्रशासन सुस्थिर केले आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या अहमदनगरचे अनन्य साधारण महत्व आहे.

मलिक अंबर यांनी अदम्य साहसशक्ती, शूरवीरता व पराक्रम करून निजामशाही वाचवण्यासाठी मराठी सरदाराची मदत घेवून एक सेना तयार केली. आपले चातुर्य दाखवत सत्ता बळकट केली. त्याच्या कार्यकाळात अंबर याला अनेकदा संघर्षाला सामोरे जावे लागले. परभवही झाले. परंतु न डगमगता आवश्यक तेथे शांततेची भूमिका घेतली आहे.

शहाजी राजे भोसले यांचे भातवडीच्या लढाईपासून वर्चस्व वाढत गेले. प्रसंगी सत्ताबदलाही केले आणि आपले कर्तृत्व दाखवून दिले. त्यातूनच निजमशाहीचे पुरुज्जीवन केले.

संदर्भ सूची :-

१. कठारे अनिल -'मध्ययुगीन भारताचा इतिहास', प्रशांत प्रकाशन

२. नेवासकर अशोक -'मध्ययुगीन भारताचा इतिहास', विद्या भारती प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती २०२१.

३. विकिपीडियावरील 'मध्ययुगीन भारत इतिहास संबंधी विविध ऐतिहासिक लेख'

४. तांबोळी एन एस, प्रा. स्वाती राजन, 'छत्रपती शिवाजी आणि शिवकाळ' निराली प्रकाशन, पुणे, जून- २०१३ , पृ. क्र. ३२ .

५. कोलारकर शे. गो.,-'मराठ्यांचा इतिहास,'श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर २००३ पृ.क्र. २०,२१

25

जागतिकीकरणाचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव

प्रा. डॉ.अनिल गर्जे
प्राध्यापक व प्रमुख, मराठी विभाग,
एस.के.गांधी महाविद्यालय, कडा

प्रास्ताविक :

आजचा कालखंड हा जागतिकीकरणाचा कालखंड मानला जातो. एकविसाव्या शतकाचे पहिले दशक ओलांडताना जागतिकीकरण जन्य परिस्थितीशी समायोजन करीत आपले वाटचाल सुरु आहे. जागतिकीकरणाची संकल्पना ही अर्थातच बहुपदरी आणि बहुधर्मी स्वरुपाची आहे. जागतिकीकरण ही संकल्पना आजच्या काळात मोठी वादग्रस्त ठरलेली दिसून येते. नाण्याला दोन बाजू असतात, या म्हणीप्रमाणे आपापल्या विचारदृष्टीनुसार अभ्यासक, संशोधक आणि विचारवंतांनी या जागतिकीकरणाच्या प्रकि'येचे कधी तोंड भरुन स्वागत केले तर काहींनी विरोध केल्याचे पहावयास मिळते. जागतिकीकरणाच्या लाटेवर आरुढ होऊन ज्यांना देश-प्रांताच्या सीमा ओलांडता आल्या, त्यांनी या जागतिकीकरणाचे भरभरुन गोडवे गायले. या उलटजे या जागतिकीकरणाच्या रेट्यात भरडले गेले किंवा भरडल्या जाण्याच्या भीतीने शंकाग्रस्त झाले, त्यांनी मात्र या जागतिकीकरणाविरुध्द रान उठविले. जागतिकीकरणाचे समर्थक आणि विरोधक हे कधी नव्हे इतक्या त्वेषाने आणि त्यामागील आपल्या मूल्य दृष्टीने आपापल्या मताचे खंडन आणि मंडन करताना दिसून येत आहेत.

जागतिकीकरणाच्या चर्चेमध्ये आणखी दोन शब्दांचा समावेश करावा लागतो, हे दोन शब्द म्हणजे उदारीकरण आणि खाजगीकरण. तसे पाहता उदारीकरण, खाजगीकरण आणि त्यानंतर जागतिकीकरण असा क'म लागतो. या संदर्भात डॉ. पौर्णिमा बोडके म्हणतात, ''जागतिकीकरण ही एक प्रकि'या असून ती सतराव्या शतकापासून सुरु झाल्याचा पुरावा इतिहासात दिसतो. तो म्हणजे ब्रिटीश किंवा युरोपियन राष्ट्रांनी जगभर आपली भाषा, संस्कृती व व्यवहार पसरविण्यास प्रारंभ केला. व्यापाराबरोबर राज्यकारभार करण्याच्या इर्षेने अर्थसत्ता व राज्यसत्ता ताब्यात घेतल्या आणि धर्मसत्ता वृध्दिंगत करण्यासाठी ख्रिश्चन मिशनरी आपल्या देशात आले''१ डॉ. पौर्णिमा बोडके यांच्या मतानुसार इंग्रज भारतात आले. त्यांनी 'ईस्ट इंडिया' कंपनीची स्थापना करुन व्यापाराच्या माध्यमातून हळूहळू साम्राज्यवादी धोरण आखून राज्यकारभार सुरु केला.

आपल्या देशाने जागतिकीकरणाचा स्वीकार करुन आता दोन दशके झाली आहेत. त्याचे बरेवाईट परिणामही नागरी जीवनापासून खेड्यापर्यंत पोहचले आहेत. जागतिकीकरणामुळे विषमता अधिक वाढण्याच भीतीने सामान्य माणूस मुळापासून हादरुन गेला आहे. असुरक्षिततेची भावना छोट्या-छोट्या समुहात निर्माण झाली आहे. त्यातून जगण्याचे बळ हरवल्याची जाणीव व्यक्त होत आहे.भांडवली व्यवस्थेचे समर्थक मात्र आनंदून गेले आहेत. कारण तेच जागतिकीकरणाचे खरे लाभार्थी आहेत. जागतिकीकरणामुळे खेड्यातील व्यवसाय बुडाले. 'ग्लोबल व्हिलेज' ही संकल्पना आज पुढे आली आहे. भांडवलदाराच्या पुढे खेड्यातील लोहार, कुंभार, कुणबी, माळी, साळी, शिकलगार, बहुरुपी, शेतमजूर यांच्यावर उपासमारीची वेळ आली आहे. महागडी बी-बियाणे, विजेचा लपंडाव, लहरी पाऊस यामुळे शेतकरी हवालदिल झाला असून कर्जाचा डोंगर माथ्यावर झाल्यामुळे आत्महत्या करुन जीवन संपवित आहे. शासनयंत्रणा,शासक यांचे लक्ष खेड्याकडे नाही. भांडवलदार आणि त्यांचे मध्यस्थ सारी मूल्ये पायदळी तुडवीत जगताहेत. त्यामुळे निर्भय समाजाऐवजी भयभीत समाज असे चित्र आज खेड्यात निर्माण झाले आहे.

समाजासाठी गेल्या पंचवीस ते तीस वर्षापासून कार्य करणार्या सामाजिक चळवळी आज थंडावल्या आहेत. चळवळी नष्ट झाल्यामुळे सामाजिक चैतन्य हरवले आहे. भांडवलशाहीचा विस्तार आणि सामन्यांचा विनाश असे काहीसे चित्र आज जगभर दिसते आहे. अप्रगत भागातील मनुष्यबळाचा आणि नैसर्गिक साधनसामग्रीचा उपयोग भांडवली व्यवस्थेने शोषणासह केला आहे. अप्रगत बाजारपेठ, स्वस्त मनुष्यबळ, कच्च्या मालाचा पुरवठा आणि पक्क्या मालाच्या विक्रीची सोय असे हे षड्यंत्र आहे. 'बळी तो कान पिळी' या न्यायाने भांडवलदार सर्वसामान्यांचे शोषण करत आहे. त्यामुळे गरीब-श्रीमंत ही दरी अधिकच वाढत आहे हे जागतिकीकरणाचे

फलित आहे. जागतिकीकरणाच्या स्वीकाराने आणि त्याच्या सार्वत्रिक दर्शनाने भांडवलशाही प्रवृत्तीला अधिक बळकटी मिळाली आहे. या संदर्भात डॉ. आनंद तेलतुंबडे म्हणतात, ''अरिष्टग्रस्त भांडवलशाहीच्या हितसंबंधाने जगाच्या अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना करण्याची प्रक्रिया होय''२ डॉ. आनंद तेलतुंबडे म्हणतात ते पटते कारण, भांडवलशाहीने सत्तेच्या, पैशाच्या जोरावर आज सर्वच क्षेत्रे काबीज केली आहेत. या संदर्भात प्रसिध्द विचारवंत व समीक्षक डॉ. प्रल्हाद लुलेकर म्हणतात, ''जागतिकीकरणाचा घोडा आज चौखूर उधळतो आहे. या घोड्याला ना लगाम आहे ना पायखुटी आहे.सामान्यांच्या जीवनात धूसरता आणणारी धूळ उधळत हा घोडा निघाला आहे.''३ डॉ.प्रल्हाद लुलेकर म्हणतात ते अगदीच बरोबर वाटते कारण, जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेत सामान्य माणूस नागवला जात आहे. साध्यासाध्या नोकरीत लाखाचा भाव आणि जातीची चलती आहे. जात, धर्म, प्रदेश, भाषा आणि वर्ग यावरुन होणारे झगडे वाढताहेत. या झगड्यात अभावग्रस्तांचे जग विस्तारते आहे तर भांडवलदारांचे फावते आहे.

'जागतिकीकरण म्हणजे बाजाराधिष्ठित जगभर पसरलेली भांडवलशाही अर्थव्यवस्था होय.' याचा अर्थ असा की संपूर्ण जगात एकूच समान प्रक्रिया निर्माण करणे. एका देशातून दुस-या देशात अनिर्बंधा पैसा फिरवता येणे हे जागतिकीकरणाचे वैशिष्ट आहे.

जागतिकीकरणाचे समाजावर व साहित्यावर काय परिणाम होत आहेत याच्या चर्चा आज रंगत आहेत. जागतिकीकरण म्हणजे काय? त्याचा सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक परिणाम काय? याचाही शोध सुरु झाला आहे. साम्राज्यवादाने आर्थिक, भाषिक, सांस्कृतिक इत्यादी सर्वच विषयांवर प्रचंड आक'मण केले आहे. या संदर्भात उत्तम कांबळे म्हणतात, ''जागतिकीकरण हे एक नवे भाषेवर आक्रमण करणारे षडयंत्रच आहे.''४ या जागतिकीकरणाचे बळी कोण ठरणार आहेत तर भारतासारखे विकसनशील व अविकसीत देश ठरतील.तसेच त्यांची संस्कृती, अस्मिता, धर्म, भाषा, त्यातील साहित्य या सर्वांवर त्याचा परिणाम होईल.

मराठी साहित्यात दलित साहित्य व ग्रामीण साहित्य यांचा विकास मोठया झपाट्याने झाला. ग्रामीण साहित्याने गेल्या चार - पाच दशकात ग्रामीण माणूस केंद्रस्थानी ठेवून माणसाचे जगणे, त्याचा संघर्ष व गाऱ्हाणी मांडली. दलित साहित्याने शोषणाविरोधात बंड पुकारले. विद्रोह, नकार ही मूल्ये स्विकारुन शोषण मुक्तीसाठी प्रयत्न केले. १९६० नंतर विद्रोही साहित्य, ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, आदिवासी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, जनवादी साहित्य, इत्यादी साहित्यप्रवाह मराठी भाषेत निर्माण झाले. प्रस्थापित व्यवस्था आणि त्याविषयीची चीड इतर प्रवाह वगळता विद्रोही आणि दलित साहित्याच्या चळवळीतून दिसून येते. अशा पध्दतीने मराठी साहित्याचे प्रवाह अनेक अंगांनी परिपुष्ट होत असतानाच जागतिकीकरणाची लाट पुढी आली. त्याचे खरे रुप आता उलगडत चाललेले आहे.हा विषय केवळ अर्थव्यवस्थेपुरता मर्यादित न राहता त्याचे सांस्कृतिक जीवनावर विशेषत: भाषेवर परिणाम होताना दिसून येत आहेत. इंग्रजी भाषा ही वाघिणीचे दूध आहे, माहिती तंत्रज्ञानाची ती भाषा आहे असे म्हणत ही भाषा सोयीस्कररित्या भांडवलशाही व साम्राज्यवादी लोकांनी जगावर लादली आहे. ज्ञानाच्या सर्वच क्षेत्रात व माध्यमांमध्ये सर्रास इंग्रजीचा अति वापर वाढला आहे. इंग्रजी बोलणे हे आजच्या जमान्यात प्रतिष्ठेचे समजले जाते. इंग्रजी माध्यमांच्या शाळा आज खेडोपाडी विस्तारल्या आहेत. इंग्रजी भाषा बोलणे लोकांना प्रतिष्ठेचे वाटते. इंग्रजी भाषा व साहित्य श्रेष्ठ अशी आमची मानसिकता तयार झाली आहे. 'ग्लोबल व्हिलेज' च्या नावाखाली इंग्रजी मराठीच्या मानगुटीवर बसली आहे. तिला आपल्या अस्तित्वासाठी मोठा संघर्ष करावा लागत आहे. ''मानवी जीवनाला सार्या चेतना मातृभाषेतूनच मिळतात. त्यातून त्याला सांस्कृतिक समृध्दी मिळते. त्यावरच आक्रमण करण्याचे आणि त्यांचे 'मुळे' उखडण्याचे काम जागतिकीकरणाची प्रकि'या करीत आहे.''५ हा झगडा इंग्रजी भाषाविरुध्द मराठी नाही तर आपली संस्कृती अबाधित रहावी हा त्या पाठीमागचा हेतू आहे असे प्रल्हाद लुलेकरांना वाटते. इंग्रजी भाषेचा नवा साम्राज्यवादी चेहरा जगापुढे आला आहे असे ते म्हणतात ते अगदीच खरे वाटते. मराठी भाषा आणि संस्कृतीची आठवण होऊ नये अशी परिस्थिती आजची आहे. बर्गर - पिझ्झाचा स्वीकार केल्यामुळे भाकरी हरवली आहे. सगळीकडे 'हाय-फाय' ची भाषा सुरु आहे. इंग्रजी शाळांचे गावोगावी पेव फुटले असताना मराठीच्या बाबतीत राजकारण सुरु आहे. ती राजभाषा व्हावी असे वाटते. परंतु त्यासाठी कोणीच करीत नाहीत. माणसातील संवाद हरवत चाललेला आहे. एकटेपणा जाणवत आहे. सध्याच्या परिस्थितीत इंग्रजीच्या आक्रमणाने मराठी मने दुबळी होत आहेत. भाषेतून व्यक्त होणारे आत्मभान टिकविणे, सांस्कृतिक अस्मिता जपणे अवघड होत चालले आहे. माणसं एकमेकांशी न बोलता मोबाईवर तासन्तास बोलतात. या विषयीचे खंत उत्तम कांबळे व्यक्त करताना म्हणतात,

"सारं जग जवळ आलं म्हणतात
पण माणसं माणसापासून
दूर धावताहेत
सारेच मोबाईलवर
जमिनीवर कोणीच नाही"६

ही मानसिकता जागतिकीकरणाचं फलित नव्हे काय? असा प्रश्न पडल्यावाचून रहात नाही. जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत मराठी माणसाला सर्वच पातळ्यांवर निर्णय प्रकि'येतून नामशेष केले जात आहे. इंग्रजाळलेली मराठी आज सर्रास व्यवहारात वापरली जाते. संगणक, इंटरनेट, मॅनेजमेंट, वेबसाईट, माहिती तंत्रज्ञान हे शब्द इंग्रजीने दिल बायोडाटा, स्टोरी, डाफटकॉम, ग्लोबल व्हिलेज, पेटंट, फिगर, ऑर्डर, ग्लोबल वॉर्मिंग, मल्टिस्टेट, इंटरटेनमेंट,

कॉन्फरन्स, माऊस, आयडॉल, आऊट डेटेड, कॉमन मॅन, कल्चर, ई-बुक, मिडीया, डिप्रेशन, रोबोट, वेटर, मेट्रो, डिलीट, इंटरव्हल अशा इंग्रजी शब्दांच्या वापरामुळे मराठी भाषा कडबोळ्यासारखी झाली आहे. 'मिसकॉल', 'मेड इन इंडिया', 'एस.ई.झेड.' अशा कादंबर्यांची शीर्षके अलीकडे पहावयास मिळतात. शुध्द मराठी वाक्य व वाक्य रचना अभावानेच दिसते. ह'ीचा मराठी माणूस इंग्रजी शब्दांचा वापर अधिक करत आहे आणि ते प्रतिष्ठापणाचे लक्षण समजत आहे हा सर्व जागतिकीकरणाचा परिणाम आहे. या उलट जागतिकीकरणाची दुसरी बाजू आपणास समजावून घ्यावी लागेल. नुसता गळा काढून, केवळ ताशेरे ओढून चालणार नाही. जागतिकीकरणामुळे जग एक खेडे बनले आहे. प्रत्येक क्षेत्रात इ ाानाचा प्रचंड विस्फोट होत आहे. आजचे उद्या शिळे होत आहे. नवनवीन शोधामुळे मानवी जीवन हेलकावून सोडले आहे. जीवनाची सर्वच क्षेत्र जागतिकीकरणांनी वेढली आहेत. भारतासार'या बहुभाषिक प्रदेशात जागतिकरणाचा प्रभाव पडणे अपरिहार्य आहे. त्यासाठी वर्तमान काळात जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात खंबीरपणे उभे राहून मराठी भाषा व साहित्य समृध्द करावे लागेल. त्यासाठी साहित्यिकांनी कंबर कसून अनुभवाचे क्षेत्र विस्तारले पाहिजे. या संदर्भात डॉ. बिरुटे म्हणतात, ''मराठी साहित्याची उंची वाढली पाहिजे. मराठी जीवनाच्या विविध परिघांना स्पर्श करण्यासाठी मराठी लेखकांचे अनुभवविश्व समृध्द झाले पाहिजे. जागतिकीरणानंतर साहित्याचे विषय बदलत आहेत. तीव्र संघर्ष आणि जगण्याची विलक्षण गती यामुळे जीवनातील फरफट वाढत आहे. शतकाच्या पलीकडे जाऊन डोकावण्याचे सामर्थ्य ज्या साहित्यात, ज्या लेखकात असेल तेच साहित्य प्रवाहात टिकून राहील.''७ डॉ. बिरुटे यांच्या मताशी मी सहमत आहे कारण, बदलत्या काळानुरूप साहित्यिकांनी एकसुरी, कटाळवाण्या रुक्ष वाङ्मयीन कलाकृती निर्माण करण्यापेक्षा नव्या दिशेने विचार केला पाहिजे. आता मराठीचा वाचकवर्ग हा फक्त महाराष्ट्रापुरता मर्यादित नाही तो आता जगभर पसरलेला आहे, याचे भान व जाण नव्याने लेखन करणार्या साहित्यिकांपुढे आव्हान आहे. मध्यप्रदेश, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश , दिल्ली या ठिकाणी मराठीचा वाचक जसा विखुरलेला आहे, तसा तो मॉरिशस, युरोप, अमेरिका, दुबई येथे ही विखुरला आहे. त्यामुळे या रसिकांची वाङ्मयाभिरुची विविधस्तरीय बनली आहे. त्याचा परिणाम कळत-नकळत, प्रत्यक्ष -अप्रत्यक्षरित्या कलावंतांच्या साहित्य निर्मितीवर होत आहे. मराठी साहित्यकांना आपल्या संवेदनांचा परीघ व्यापक बनवावा लागणार आहे. वैश्विक पातळीवरचे समग्र अनुभवविश्व आपल्या कवेत घेण्याचे शिवधनुष्य कवेत घेणे महत्त्वाचे आहे असे झाले तर मराठी भाषा ज्ञानभाषा होण्यास उशीर लागणार नाही. या संदर्भात डॉ. संजय बिरुटे म्हणतात, ''नव्या जगात नवा माणूस व नवा समाज घडवायचा आहे, त्यासाठी मराठी साहित्य हे परिवर्तनाचे शस्त्र व शास्त्र बनावे. 'स्वांतसुखाय' या दृष्टिने साहित्य लिहिले जाऊ शकते. 'दुरितांचे तिमीर जावो, विश्वस स्वधर्म सूर्य पाहो' असा वैश्विक, मानवतावदी दृष्टिकोन साहित्यिकांनी घेतला तर जगाला कवेत घेवून सकल विश्व चराचर हे 'विश्वची माझे घर' हा ज्ञानदेवांचा विचार सार्थ होऊ शकेल.''८ डॉ. बिरुटे यांचे मत सार्थ वाटते कारण, आज मराठी साहित्य सातासमुद्रापलिकडे पोहोचले आहे. गुलजार यांनी कुसुगाग्रज यांच्या कविता अनुवादित करुन अमराठी वाचकांपर्यंत पोहचविल्या आहेत. आज वेगळे फॉर्म्स, विषय हाताळले जात आहेत. नवे विषय आणि आशय साहित्याच्या केंद्रस्थानी दिसून येतात. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, सामाजिक, राजकीय आणि साहित्य क्षेत्रासह सर्वच पर्यावरण जागतिकीकरण या विषयाने प्रभावित झाले आहे. जागतिकीकरणाने आपल्या समग्र आशा सांस्कृतिक आकृतीबंधाला नवा आकार दिल्यामुळे एका नव्या संस्कृतीचा उदय झाला आहे. ही संस्कृती तंत्रज्ञानाने व्यापलेली असल्यामुळे आले सांस्कृतिक वैविध्य आणि भाषा व साहित्यावर याचा मोठाच परिणाम झाला आहे.

ठळक निष्कर्ष :-

१) जागतिकीकरणाची संकल्पना ही अर्थातच बहुपदरी आणि बहुधर्मी स्वरुपाची आहे.

२) जागतिकीकरणामुळे निर्भय समाजाऐवजी भयभीत समाज असे चित्र दिसून येत आहे.

३) जागतिकीकरण ही आजची अटळ प्रकि'या आहे.

४) जागतिकीकरणाची प्रक्रिया कितीही भयावह, रौंदत येणारी आक्राळ विक्राळ वाटत असली तरी जागतिकीकरणाचे सत्य आपल्याला स्वीकारावेच लागेल.

५) काळाच्या ओघात, विज्ञान, तंत्रज्ञानाच्या, औद्योगिकीकरणाच्या प्रगतीने व अनेक वैचारिक संकल्पनातून गाठलेला तो एक प्रगतीचा टप्पा आहे.

६) जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे घडून आलेल्या प्रचंड सामाजिक बदलांचे प्रतिबिंब समकालीन मराठी साहित्यात उमटलेले दिसते.

७) जागतिकीकरणामुळे संस्कृतीचे बाजारीकरण होत आहे आणि मानवी संवेदनाची धार बोथट होताना दिसते.

८) जागतिकीकरणात मानवी भावनेला किंमत राहिली नसून तत्त्वज्ञान 'यूज आणि थ्रो' झाले आहे.

९) जागतिकीकरणाच्या जीवघेण्या स्पर्धेत माणसाला सर्वच पातळ्यांवर निर्णय प्रक्रियेत नामशेष केले जात आहे.

१०) जागतिकीकरणाने आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक इत्यादी सर्वच क्षेत्रांवर अतिक्रमण केल्याचे दिसून येत आहे.

संदर्भ सूची :-

१) बोडके पौर्णिमा, जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा, आनंदोत्सव, डॉ. अनिल सहस्त्रबुध्दे (संपा.), १ नोव्हेंबर २०११, पृ.४४
२) तेलतुम्बडे आनंद, सामाजिक न्याय आणि जागतिकीकरण, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई, २००६, पृ.२.
३) लुलेकर प'ल्हाद, जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, २००७, पृ.४
४) कांबळे उत्तम, जागतिकीकरणात माझी कविता, परचुरे प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २००९, पृ.९.
५) लुलेकर प्रल्हाद, उनि,पृ.१
६) कांबळे उत्तम, पूर्वोक्त, पृ.११.
७) बिरुटे संजय, अग्रलेख, महाराष्ट्र टाईम्स, पृ.३.
८) तत्रैव, पृ.४.

26

भारतातील स्त्री - पुरुष समानता, सामाजिक न्याय आणि त्याचे वितरण : एक सामाजिक अभ्यास

देविदास हरिदास चव्हाण
संशोधक विद्यार्थी
संशोधन केंद्र : विवेकानंद कला सरदार दलीपसिंग वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर .

१.१ गोषवारा

स्त्री-पुरुष समानता ही समाजातील लिंगभेद दूर करून दोघांना समान हक्क, संधी आणि आदर देण्याची मूलभूत संकल्पना आहे जी सामाजिक न्यायाचे केंद्रबिंदू मानली जाते. भारतीय संविधानात कलम १४ ते १६ पर्यंत समानतेचा अधिकार दिला असला तरी शिक्षण, रोजगार, वेतन आणि संपत्तीच्या बाबतीत आजही मोठी असमानता दिसून येते. सामाजिक न्यायाचे वितरण म्हणजे संसाधने, सुविधा आणि लाभांचा सर्वांना न्याय्य वाटप करणे, ज्यात स्त्रियांचा पूर्ण समावेश होणे अत्यावश्यक आहे. भारतात बालविवाह, हुंडा प्रथा, घरगुती हिंसा आणि लिंग निवडीसारख्या समस्या स्त्री-पुरुष असमानतेला बळकटी देतात आणि सामाजिक न्यायाच्या वितरणात अडथळा आणतात. प्राचीन भारतीय समाजात स्त्रियांना वेदाध्ययनापासून ते राज्यकारभारापर्यंत समान स्थान होते, मात्र मध्ययुगात पुरुषप्रधान संस्कृती वाढल्याने ही समानता हरपली ज्याचे परिणाम आजही जाणवतात. सरकारने बेटी बचाओ बेटी पढाओ, महिला सक्षमीकरण योजना, पंचायतींमध्ये आरक्षण आणि कठोर कायदे अशा उपाययोजना केल्या आहेत ज्यामुळे समानतेच्या दिशेने हळूहळू प्रगती होत आहे. तरीही ख-या सामाजिक न्यायाच्या वितरणासाठी लिंगाधारित भेदभाव पूर्णपणे दूर करणे गरजेचे आहे कारण ते समाजाच्या सर्वांगीण आणि शाश्वत विकासाची खरी गुरुकिल्ली आहे. शेवटी, स्त्री-पुरुष समानता आणि सामाजिक न्यायाचे न्याय्य वितरण साध्य करण्यासाठी व्यापक शिक्षण, जनजागृती आणि कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी यांची एकत्रित गरज आहे.

महत्वाचे शब्द : लिंगभेद, केंद्रबिंदू, बालविवाह, हुंडा प्रथा, महिला सक्षमीकरण इत्यादी.

१.२ प्रस्तावना :

स्त्री-पुरुष समानता, सामाजिक न्याय आणि त्याचे वितरण हे विषय आजच्या समाजशास्त्रीय चर्चेचे केंद्रबिंदू आहेत कारण ते मानवी समाजाच्या मूलभूत रचनेला आणि विकासाला स्पर्श करतात. मानवजातीच्या इतिहासात लिंगाधारित भेदभाव हा एक दीर्घकाळ टिकलेला अन्याय राहिला आहे ज्याने स्त्रियांना शिक्षण, रोजगार, निर्णयप्रक्रिया आणि संपत्तीच्या अधिकारापासून वंचित ठेवले आहे. सामाजिक न्यायाची संकल्पना ही केवळ कायद्याच्या चौकटीपुरती मर्यादित नसून ती समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या गरजा, क्षमता आणि योगदानानुसार समान संधी व संसाधने उपलब्ध करून देण्याची व्यापक प्रक्रिया आहे. या न्यायाच्या वितरणात लिंग हा एक महत्त्वाचा घटक बनतो कारण जर निम्मी लोकसंख्या म्हणजे स्त्रिया यांना समान हक्क आणि संधी मिळाल्या नाहीत तर समाजाचा सर्वांगीण विकास अशक्य होतो. भारतीय संदर्भात पाहता संविधानाने कलम १४, १५, १६ आणि २१ ए द्वारे समानतेचा मूलभूत अधिकार दिला असला तरी वास्तवात शिक्षणातील साक्षरतेची दरी, रोजगारातील वेतन असमानता, राजकीय प्रतिनिधित्वातील कमी सहभाग आणि घरगुती हिंसेच्या वाढत्या घटना या समानतेच्या मार्गातील मोठे अडथळे आहेत. सामाजिक न्यायाचे वितरण हे केवळ सरकारी योजनांपुरते मर्यादित नसून ते सामाजिक मानसिकता, सांस्कृतिक प्रथा आणि आर्थिक संरचनेच्या बदलाशी जोडलेले आहे. बालविवाह, हुंडा, लिंगनिवड आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांचे असमतोल वाटप या प्रथा आजही ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागांत आढळतात ज्यामुळे स्त्रियांचे सामाजिक स्थान दुय्यम राहते आणि पर्यायाने सामाजिक न्यायाच्या वितरणात मोठी तफावत निर्माण होते.

प्राचीन भारतीय समाजात ऋग्वेद काळापासून स्त्रियांना वेदाध्ययन, यज्ञ आणि राज्यकारभारात समान सहभाग होता हे उल्लेख आढळतात परंतु मध्ययुगीन काळात परकीय आक्रमणे,

पुरुषप्रधान धार्मिक व्याख्या आणि सामंती व्यवस्थेमुळे स्त्रियांचे स्थान खालावले ज्याचे दीर्घकालीन परिणाम आजही जाणवतात. आधुनिक काळात महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या समाजसुधारकांनी आणि नंतरच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील भगिनींनी समानतेच्या लढ्यात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले ज्यामुळे आज महिला आरक्षण, बेटी बचाओ बेटी पढाओ, उज्ज्वला योजना, स्टँड-अप इंडिया यांसारख्या योजना अस्तित्वात आल्या आहेत. तरीही या योजनांची अंमलबजावणी आणि सामाजिक स्वीकृती यांत कमतरता आहे ज्यामुळे खरा सामाजिक न्याय अद्याप दूरच राहिला आहे. शेवटी, स्त्री-पुरुष समानता आणि सामाजिक न्यायाचे न्याय्य वितरण हे केवळ नैतिक कर्तव्य नसून ते आर्थिक वाढ, सामाजिक स्थिरता आणि राष्ट्रीय विकासाची पूर्वअट आहे. यासाठी शिक्षणाची व्यापक उपलब्धता, लिंगसंवेदनशील धोरणे, पुरुषांचा सहभागी बदल आणि कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी यांची सतत गरज राहील जेणेकरून समाज खऱ्या अर्थाने समता आणि न्यायाच्या मार्गावर प्रगती करेल.

१.३ स्त्री - पुरुष समानता आणि सद्यस्थिती :

स्त्री-पुरुष समानता ही समाजाच्या मूलभूत न्यायाची आणि समतेची संकल्पना आहे जी लिंगाच्या आधारावर कोणताही भेदभाव न करता दोघांना समान हक्क, संधी, आदर आणि जबाबदाऱ्या देण्यावर भर देते. भारतीय संविधानाने कलम १४ ते १६ आणि कलम २१ए द्वारे समानतेचा मूलभूत अधिकार दिला असला तरी वास्तविक जीवनात ही समानता पूर्णपणे साध्य झालेली नाही आणि सद्यस्थितीत अनेक क्षेत्रांत मोठी असमानता कायम आहे. शिक्षणाच्या बाबतीत पाहता भारतात स्त्रियांची साक्षरता दर वाढला असला तरी २०२१ च्या आकडेवारीनुसार पुरुषांचा साक्षरता दर सुमारे ८४ टक्के आहे तर स्त्रियांचा ७० टक्क्यांच्या आसपास राहिला आहे आणि ग्रामीण भागात ही दरी आणखी मोठी दिसते ज्यामुळे उच्च शिक्षण आणि व्यावसायिक संधींमध्ये स्त्रिया मागे राहतात. रोजगार क्षेत्रात महिलांचा सहभाग दर (LFPR) २०२३-२४ मध्ये सुमारे ३७ टक्के आहे जो पुरुषांच्या ७८ टक्क्यांच्या तुलनेत खूपच कमी आहे आणि ज्या नोकऱ्या मिळतात त्यात वेतनाची असमानता स्पष्ट दिसते कारण समान कामासाठी स्त्रियांना सरासरी २०-३० टक्के कमी पगार मिळतो ज्याला जेंडर पे गॅप म्हणतात.

राजकीय क्षेत्रात पंचायत स्तरावर ५० टक्के आरक्षणामुळे महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढले असले तरी लोकसभा आणि राज्यसभेत महिलांचे प्रमाण फक्त १४-१५ टक्क्यांच्या आसपास आहे आणि महिला आरक्षण विधेयक २०२३ मध्ये मंजूर झाले तरी त्याची अंमलबजावणी २०२३ पर्यंत होईल असे सांगितले जाते ज्यामुळे सद्यस्थितीत राजकीय निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा आवाज मर्यादित राहतो. कौटुंबिक आणि सामाजिक स्तरावर घरगुती हिंसेच्या घटना वाढताना दिसतात कारण राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षणानुसार सुमारे ३० टक्के विवाहित स्त्रिया जीवनात कधीतरी शारीरिक किंवा मानसिक हिंसेचा बळी ठरल्या आहेत आणि हुंडा, बालविवाह आणि लिंगनिवड या प्रथा विशेषतः ग्रामीण भागात अजूनही आढळतात जरी कायदे कठोर झाले असले तरी. संपत्ती आणि वारसा हक्कात सुधारणा झाल्या असल्या तरी प्रत्यक्षात मुलींना मालमत्तेत समान वाटा मिळण्याचे प्रमाण कमी आहे आणि बहुतांश कुटुंबांत संपत्ती मुलांनाच दिली जाते. सकारात्मक बाजू पाहता सरकारच्या बेटी बचाओ बेटी पढाओ, सुकन्या समृद्धी, उज्ज्वला योजना आणि मुद्रा योजनेंतर्गत महिलांना प्राधान्य यांसारख्या उपायांमुळे लिंग गुणोत्तर सुधारले आहे आणि महिलांचा आर्थिक सहभाग वाढत आहे तसेच स्टार्टअप आणि उद्योजकतेत महिलांचे प्रमाण वाढले आहे जसे की २०२४ पर्यंत महिलांनी सुरू केलेल्या स्टार्टअप्सचा वाटा १८-२० टक्के झाला आहे. तरीही सद्यस्थितीत खरी समानता साध्य होण्यासाठी सामाजिक मानसिकतेचा बदल अत्यावश्यक आहे कारण पुरुषप्रधान संस्कृती, सुरक्षा अभाव आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांचे असमतोल वाटप हे मुख्य अडथळे राहिले आहेत. शेवटी स्त्री-पुरुष समानता ही केवळ स्त्रियांची नाही तर संपूर्ण समाजाची आणि राष्ट्राची प्रगतीची गुरुकिल्ली आहे ज्यासाठी सतत शिक्षण जनजागृती आणि धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक राहील.

१.४ सामाजिक न्यायाची सद्यस्थिती :

सामाजिक न्यायाची सद्यस्थिती भारतात मिश्रित स्वरूपाची आहे कारण एकीकडे गरीबी कमी करण्यात आणि सामाजिक सुरक्षा योजनांमध्ये लक्षणीय प्रगती झाली आहे तर दुसरीकडे आय, संपत्ती, लिंग आणि जातीय असमानता अजूनही खोलवर रुजलेली आहे ज्यामुळे समाजातील मोठ्या वर्गाला न्याय्य संधी आणि संसाधनांपासून वंचित राहावे लागते. २०२५-२६ च्या आकडेवारीनुसार भारताने गेल्या दशकात अंदाजे १७ कोटी लोकांना अतिगरीबीतून बाहेर काढले आहे आणि जागतिक बँकेनुसार गरीबीचा दर १६ टक्क्यांवरून २ टक्क्यांपर्यंत खाली आला आहे ज्यामुळे भारत जगातील सर्वात समान समाजांपैकी एक मानला जातो परंतु वर्ल्ड इनइक्वॅलिटी रिपोर्ट २०२६ नुसार टॉप १० टक्के लोक राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ५८ टक्के आणि संपत्तीच्या ६५ टक्के हिस्सा घेतात तर बॉटम ५० टक्के लोकांना फक्त १५ टक्के उत्पन्न मिळते जे कॉलोनियल काळातील असमानतेशी तुलना करण्याइतके आहे. ही असमानता विशेषतः जात, लिंग आणि ग्रामीण-शहरी दरीमध्ये दिसते कारण अनुसूचित जाती, जमाती आणि इतर मागासवर्गीयांना अजूनही शिक्षण रोजगार आणि न्याय व्यवस्थेत भेदभाव सहन करावा लागतो आणि इंडिया जस्टिस रिपोर्ट २०२५ नुसार न्याय मिळवण्यात जातीय व लिंगाधारित असमानता कायम आहे.

लिंग समानतेच्या बाबतीत प्रगती झाली असली तरी

अंतर मोठे आहे कारण महिलांचा श्रमबळ सहभाग दर ३५ टक्क्यांच्या आसपास आहे तर पुरुषांचा ७६ टक्के आहे आणि जेंडर पे गॅपमुळे महिलांना समान कामासाठी २०-३० टक्के कमी वेतन मिळते ज्यामुळे वर्ल्ड इनइक्वॅलिटी रिपोर्टनुसार महिलांचा श्रम उत्पन्नातील हिस्सा फक्त १८ टक्के आहे. घरगुती हिंसा, लिंगनिवड आणि कार्यस्थळावरील भेदभाव अजूनही मोठ्या प्रमाणात आढळतात आणि ह्यूमन राइट्स वॉचच्या २०२५ अहवालानुसार महिलांना कार्यस्थळी हिंसेच्या बाबतीत न्याय मिळवणे कठीण राहिले आहे. जातीय भेदभावाच्या संदर्भात संविधानाने आरक्षण आणि कायदे दिले असले तरी ग्रामीण भागात खाप पंचायती आणि सामाजिक बहिष्काराच्या प्रथा कायम आहेत आणि फ्रीडम हाऊसच्या २०२५ रिपोर्टनुसार दलित आणि आदिवासींना हिंसा व भेदभावाचा सामना करावा लागतो ज्यामुळे न्याय व्यवस्थेत त्यांचे प्रतिनिधित्व आणि संरक्षण अपुरे राहते. सरकारी प्रयत्नांमुळे सकारात्मक बदल घडले आहेत कारण सामाजिक न्याय व अधिकारिता मंत्रालयाच्या २०२५-२६ बजेटमध्ये १३,६११ कोटी रुपयांची तरतूद केली गेली आहे आणि योजनांमध्ये आयुष्मान भारत अंतर्गत ४० कोटींहून अधिक कार्ड्स जारी झाले आहेत पीएम जन धन योजनेने ५५ कोटींहून अधिक खाती उघडली आहेत आणि नवीन श्रम संहिता २०२५ पासून लागू झाल्या आहेत ज्यामुळे अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगारांना सामाजिक सुरक्षा मिळत आहे. तसेच बेटी बचाओ बेटी पढाओ उज्ज्वला आणि मुद्रा योजनांमुळे महिलांचा आर्थिक सहभाग वाढला आहे आणि बहुआयामी गरीबी निर्देशांकात १६.४ टक्के लोक गरीब राहिले आहेत जे पूर्वीपेक्षा कमी आहे. आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेच्या २०२५ रिपोर्टनुसार जागतिक स्तरावर सामाजिक न्यायाची प्रगती मंदावली असली तरी भारतात गरीबी आणि लिंग अंतर कमी करण्यात यश मिळाले आहे परंतु अनौपचारिक रोजगार ८० टक्क्यांहून अधिक राहिला आहे ज्यामुळे कामगारांचे संरक्षण अपुरे आहे. शेवटी भारताची सामाजिक न्यायाची सद्यस्थिती ही प्रगती आणि आव्हानांची संमिश्रित कहाणी आहे कारण गरीबी आणि मूलभूत सुविधांमध्ये सुधारणा झ ाली असली तरी संपत्ती व उत्पन्नाची असमानता वाढली आहे ज्यामुळे मध्यमवर्ग कमकुवत होत आहे आणि खरी समानता साध्य करण्यासाठी प्रगतिशील करधोरण शिक्षण व आरोग्यात गुंतवणूक लिंगसंवेदनशील धोरणे आणि न्याय व्यवस्थेची सुधारणा अत्यावश्यक आहे जेणेकरून समाज खऱ्या अर्थाने न्याय्य आणि समावेशक बनेल.

१.५ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

भारतातील स्त्री-पुरुष समानता, सामाजिक न्याय आणि त्याचे वितरण या संशोधन विषयासाठी खालीलप्रमाणे पाच उद्दिष्टे नमूद केली आहेत.

१. भारतातील स्त्री-पुरुष समानतेची संकल्पना, संविधानिक तरतुदी आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी यांचा अभ्यास करणे.

२. शिक्षण, रोजगार, राजकीय सहभाग, वेतन आणि संपत्ती हक्क या प्रमुख क्षेत्रांतील स्त्री-पुरुष असमानतेची सद्यस्थिती आणि प्रमाण यांचे विश्लेषण करणे.

३. सामाजिक न्यायाच्या वितरणात लिंगाधारित भेदभाव कसा अडथळा ठरतो आणि त्याचे समाजावर होणारे परिणाम समजून घेणे.

४. सरकारच्या योजना, कायदे आणि धोरणे यांच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुष समानतेसाठी आणि सामाजिक न्यायाच्या न्याय्य वितरणासाठी केलेल्या प्रयत्नांचे मूल्यमापन करणे.

५. स्त्री-पुरुष समानता आणि सामाजिक न्यायाचे समावेशक वितरण साध्य करण्यासाठी भविष्यातील शिफारसी आणि उपाययोजना सुचवणे.

१.६ संशोधनाची गृहितके :

भारतातील स्त्री-पुरुष समानता, सामाजिक न्याय आणि त्याचे वितरण या संशोधन विषयासाठी खालीलप्रमाणे पाच गृहितके नमूद केली आहेत.

१. भारतातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रथांमुळे स्त्री-पुरुष असमानता कायम राहिली आहे ज्यामुळे सामाजिक न्यायाच्या वितरणात लिंगाधारित भेदभाव होतो.

२. शिक्षण आणि रोजगार क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष असमानता ही सामाजिक न्यायाच्या न्याय्य वितरणातील प्रमुख अडथळा आहे.

३. सरकारच्या महिला सक्षमीकरण योजनांचा अंमलबजावणीमुळे स्त्री-पुरुष समानतेत सकारात्मक बदल घडेल आणि सामाजिक न्यायाचे वितरण अधिक समावेशक होईल.

४. ग्रामीण भागातील पुरुषप्रधान मानसिकता आणि प्रथा या स्त्री-पुरुष समानतेच्या मार्गात शहरी भागापेक्षा अधिक अडथळे निर्माण करतात ज्यामुळे सामाजिक न्यायाच्या वितरणात असमतोल निर्माण होतो.

५. लिंगसंवेदनशील शिक्षण आणि जनजागृती वाढवल्यास स्त्री-पुरुष समानता वाढेल आणि सामाजिक न्यायाचे वितरण अधिक न्याय्य व प्रभावी होईल.

१.७ संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन द्वितीय साहित्यावर आधारित असल्याने त्याची संशोधन पद्धती पूर्णपणे दुय्यम स्त्रोतांच्या संकलन, विश्लेषण आणि व्याख्येवर अवलंबून आहे. प्रथम, संशोधक भारतीय संविधान, कायदे, सरकारी अहवाल, धोरण दस्तऐवज आणि महिला आयोगाच्या प्रकाशनांसारख्या अधिकृत दुय्यम स्त्रोतांचा अभ्यास केला आहे ,जेणेकरून स्त्री-पुरुष समानतेची कायदेशीर चौकट समजते. दुसरे, शैक्षणिक ग्रंथ, संशोधन लेख, जर्नल्स आणि विश्वसनीय संस्थांच्या अहवालांमधून शिक्षण, रोजगार, राजकीय सहभाग आणि सामाजिक न्यायाच्या वितरणातील लिंगाधारित असमानतेच्या आकडेवारीचे व सामाजिक विश्लेषणाचे संकलन केले आहे. तिसरे, ऐतिहासिक ग्रंथ आणि समाजशास्त्रीय अभ्यासांद्वारे प्राचीन काळापासून ते आधुनिक

काळापर्यंत स्त्री-पुरुष समानतेच्या बदलत्या स्वरूपाचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. शेवटी, सर्व दुय्यम साहित्याचे वर्गीकरण, तुलना आणि समालोचनात्मक विश्लेषण करून संशोधनाचे निष्कर्ष काढले जातील आणि सामाजिक न्यायाच्या न्याय्य वितरणासाठी शिफारसी मांडल्या आहेत.

१.८ निष्कर्ष :

भारतातील स्त्री-पुरुष समानता, सामाजिक न्याय आणि त्याचे वितरण या संशोधन विषयाचे खालीलप्रमाणे पाच निष्कर्ष नमूद केले आहेत :

१. भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुष समानतेचा मूलभूत अधिकार दिला असला तरी सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक स्तरावर लिंगाधारित असमानता आजही मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात आहे ज्यामुळे सामाजिक न्यायाच्या वितरणात मोठा अडथळा निर्माण होत असल्याचे दिसते.

२. शिक्षण, रोजगार, वेतन आणि राजकीय सहभाग या क्षेत्रांतील असमानतेमुळे स्त्रिया संसाधने आणि संधींच्या न्याय्य वाटपापासून वंचित राहतात ज्याचे थेट परिणाम समाजाच्या सर्वांगीण विकासावर होताना दिसतो.

३. ग्रामीण भागातील पुरुषप्रधान प्रथा आणि मानसिकता ही स्त्री-पुरुष समानतेच्या मार्गातील प्रमुख अडथळे आहेत ज्यामुळे सामाजिक न्यायाचे वितरण असमतोल राहत असल्याचे दिसते.

४. सरकारच्या विविध योजना आणि कायद्यांमुळे स्त्री-पुरुष समानतेत हळूहळू सकारात्मक बदल घडत असले तरी अंमलबजावणीतील कमतरता आणि सामाजिक स्वीकृतीच्या अभावामुळे अपेक्षित परिणाम मर्यादित राहिले आहे, असे दिसून येते.

५. स्त्री-पुरुष समानता आणि सामाजिक न्यायाचे न्याय्य वितरण साध्य करण्यासाठी लिंगसंवेदनशील शिक्षण, व्यापक जनजागृती आणि कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी यांची सतत आवश्यकता दिसते.

१.९ शिफारसी :

भारतातील स्त्री-पुरुष समानता, सामाजिक न्याय आणि त्याचे वितरण या संशोधन विषयाच्या आधारावर खालीलप्रमाणे पाच शिफारसी क्रमवार नमूद केल्या आहेत :

१. शालेय अभ्यासक्रमात लिंगसंवेदनशील शिक्षण अनिवार्य करावे जेणेकरून मुलामुलींमध्ये लहानपणापासूनच समानतेची मूल्ये रुजतील आणि सामाजिक न्यायाची भावना बळकट होईल.

२. कार्यस्थळी जेंडर पे गॅप दूर करण्यासाठी कठोर कायदा आणि स्वतंत्र तक्रार निवारण यंत्रणा स्थापन करावी ज्यामुळे समान कामासाठी समान वेतनाची हमी मिळेल आणि सामाजिक न्यायाचे वितरण अधिक न्याय्य होईल.

३. ग्रामीण भागात जनजागृती मोहिमा आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचे प्रभावी सहभाग वाढवावा जेणेकरून पुरुषप्रधान प्रथा कमी होतील आणि संसाधनांचे वितरण समान होईल.

४. सरकारने महिला सक्षमीकरण योजनांची अंमलबजावणी कठोरपणे तपासावी आणि त्यासाठी स्वतंत्र निधी व यंत्रणा निर्माण करावी ज्यामुळे या योजनांचा खरा लाभ स्त्रियांपर्यंत पोहोचेल.

५. पुरुषांना लिंग समानतेच्या प्रशिक्षणात सहभागी करून घ्यावे आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांचे समान वाटप प्रोत्साहित करावे जेणेकरून सामाजिक न्यायाचे वितरण खऱ्या अर्थाने समावेशक आणि शाश्वत होईल.

संदर्भ :

१. फ्लाविया ॲग्नेस, १९९९, लॉ ॲंड जेंडर इनइक्वालिटी: द पॉलिटिक्स ऑफ वुमेन्स राइट्स इनइंडिया, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, नवी दिल्ली.

२. तंजा हर्कलॉट्झ आणि सिद्धार्थ पीटर डी सूझा (संपादक), २०२१, म्युटिनीज फॉर इक्वालिटी: कंटेम्पररी डेव्हलपमेंट्स इन लॉ ॲंड जेंडर इन इंडिया, केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, केंब्रिज.

३. मधु किश्वर, १९९९, ऑफ द बीटन ट्रॅक: रिथिंकिंग जेंडर जस्टिस फॉर इंडियन वुमेन, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, नवी दिल्ली.

४. ज्योतीका व्यास आणि प्रवीण व्यास (संपादक), २०२३, ट्रान्सफॉर्मिंग अनइक्वल जेंडर रिलेशन्स इन इंडिया ॲंड बियॉंड: अन इंटरसेक्शनल पर्स्पेक्टिव्ह, स्प्रिंगर, सिंगापूर.

५. मंगिया हॉंग त्शालेर, २०१७, मुस्लिम वुमेन्स क्वेस्ट फॉर जस्टिस: जेंडर, लॉ ॲंड ॲक्टीविजम मेक इन इंडिया, केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, केंब्रिज.

६. दैनिक पुढारी, वर्तमानपत्र, २०२५.

७. दैनिक पुण्यनगरी, वर्तमानपत्र, २०२४.

27

भारतीय समाजातील लैंगिक असमानता

भगवान भानुदास आव्हाड
(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)
आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा.

सारांश

लैंगिक असमानता ही भारतीय समाजातील एक गंभीर व दीर्घकालीन सामाजिक समस्या आहे. भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुष समानतेची हमी दिलेली असली, तरी विविध कायदे व योजना अस्तित्वात असूनही प्रत्यक्ष सामाजिक जीवनात समानता पूर्णतः साध्य झालेली नाही. पितृसत्ताक सामाजिक रचना, परंपरा, रुढी, अंधश्रद्धा, शिक्षणातील विषमता व स्त्रियांचे आर्थिक अवलंबित्व ही लैंगिक असमानतेची प्रमुख कारणे आहेत. परिणामी स्त्रियांना कुटुंब, समाज व सार्वजनिक क्षेत्रात दुय्यम स्थान स्वीकारावे लागते. प्रस्तुत संशोधनात दुय्यम माहिती स्रोतांच्या आधारे भारतातील लैंगिक असमानतेची संकल्पना, कारणे व त्याचे स्त्री, समाज आणि राष्ट्राच्या विकासावर होणारे परिणाम समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यासले आहेत. अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की लैंगिक असमानता ही संपूर्ण समाजाच्या समताधिष्ठित व शाश्वत विकासाला अडथळा ठरणारी मूलभूत समस्या आहे.

कीवर्ड्स : पितृसत्ताक व्यवस्था, लैंगिक असमानता, स्त्री सशक्तीकरण, सामाजिक परिवर्तन

प्रस्तावना:

लैंगिक समानता ही कोणत्याही आधुनिक, लोकशाही व प्रगत समाजाची मूलभूत अट मानली जाते. स्त्री व पुरुषांना समान अधिकार, संधी व सन्मान मिळणे हे सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेचे केंद्रबिंदू आहे. लोकशाही व्यवस्थेत सर्व नागरिकांना लिंगभेद न करता समान संधी उपलब्ध करून देणे अपेक्षित असते. तथापि, भारतीय समाजात ऐतिहासिक, सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांमुळे आजही लैंगिक समानतेचा अभाव प्रकर्षाने दिसून येतो.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, लैंगिक असमानता ही केवळ जैविक फरकांवर आधारित नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व आर्थिक रचनांमधून निर्माण झालेली सामाजिक निर्मिती आहे. भारतीय समाजाची परंपरागत पितृसत्ताक रचना पुरुषांना कुटुंबप्रमुख व निर्णयकर्ता मानते, ज्यामुळे सत्ता, संपत्ती व सार्वजनिक जीवनावर पुरुषांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले आहे. याउलट स्त्रियांना गृहकेंद्री भूमिका देण्यात आल्या असून कुटुंब व समाजात त्यांना दुय्यम स्थान स्वीकारावे लागले आहे. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, राजकीय सहभाग व वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या संधी स्त्रियांना मर्यादित राहिल्या आहेत. त्यामुळे लैंगिक असमानतेचा प्रश्न हा केवळ स्त्रियांचा वैयक्तिक प्रश्न नसून तो संपूर्ण समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक विकासाशी संबंधित असलेला एक गंभीर व मूलभूत सामाजिक प्रश्न ठरतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे

* भारतातील लैंगिक असमानतेची संकल्पना स्पष्ट करणे.
* लैंगिक असमानतेची सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक कारणे अभ्यासणे.
* लैंगिक असमानतेची विविध स्वरूपे स्पष्ट करणे.
* लैंगिक असमानतेचे स्त्री, कुटुंब व समाजावर होणारे परिणाम अभ्यासणे.
* लैंगिक समानतेसाठी आवश्यक सामाजिक परिवर्तनाचा विचार करणे.

संशोधन समस्या :

भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुष समानतेची हमी दिलेली असली, तरी प्रत्यक्ष सामाजिक व्यवहारात ती पूर्णतः साध्य झालेली नाही. शिक्षण, रोजगार, आरोग्य व निर्णयप्रक्रियेत स्त्रियांना आजही असमानतेचा सामना करावा लागतो. पितृसत्ताक सामाजिक रचना, परंपरागत मूल्ये, लिंगाधारित भूमिका व सामाजिक मानसिकता यांमुळे स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. परिणामी कायदेशीर समानता आणि सामाजिक वास्तव यांच्यातील दरी कायम राहते.

संशोधन गृहितके

* पितृसत्ताक सामाजिक व्यवस्था ही भारतातील लैंगिक

असमानतेचे प्रमुख कारण आहे.

* स्त्रियांचे आर्थिक अवलंबित्व त्यांच्या सामाजिक दुय्यमतेस कारणीभूत ठरते
* शिक्षणातील असमानता ही लैंगिक असमानतेला अधिक बळ देते.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक तसेच विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनाच्या स्वरूपानुसार दुय्यम माहिती स्रोतांवर आधारित अभ्यास करण्यात आला असून मान्यताप्राप्त समाजशास्त्रीय ग्रंथ, संशोधन लेख, शैक्षणिक नियतकालिके, सरकारी व अर्धसरकारी अहवाल, जनगणना माहिती, राष्ट्रीय महिला आयोगाचे अहवाल तसेच आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे दस्तऐवज यांचा उपयोग करण्यात आला आहे. उपलब्ध माहितीचे तुलनात्मक व समीक्षात्मक विश्लेषण करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

लैंगिक असमानतेची संकल्पना: समानता म्हणजे समाजातील स्त्री व पुरुष यांच्यात अधिकार, संधी, संसाधने, सत्ता व सामाजिक दर्जा यांचे असमान व अन्यायकारक वितरण होय. ही असमानता केवळ जैविक फरकांवर आधारित नसून समाजाने घडवलेल्या सांस्कृतिक मूल्ये, परंपरा, रूढी व लिंगाधारित भूमिका यांमधून निर्माण होते. समाज स्त्री व पुरुषांसाठी विशिष्ट भूमिका ठरवतो, ज्यामुळे स्त्रियांना गृहकेंद्री, आज्ञाधारक व आश्रित भूमिका दिल्या जातात, तर पुरुषांना सत्ताधारी व निर्णयकर्त्याची भूमिका प्राप्त होते.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून लैंगिक असमानता ही नैसर्गिक नसून सामाजिक रचनेतून निर्माण झालेली संरचनात्मक समस्या आहे. कुटुंब, शिक्षण, धर्म, अर्थव्यवस्था, माध्यमे व राज्यसंस्था यांसारख्या सामाजिक संस्थांद्वारे ती पिढ्यान्पिढ्या पुनरुत्पादित होते. त्यामुळे ही समस्या वैयक्तिक न राहता सामाजिक स्वरूपाची ठरते आणि तिचे परिणाम कुटुंब, समाज व राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासावर दिसून येतात.

भारतातील लैंगिक असमानतेची कारणे:

भारतामधील लैंगिक असमानता ही एखाद्या एका घटकामुळे निर्माण झालेली समस्या नसून, ती ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व धार्मिक घटकांच्या एकत्रित प्रभावातून विकसित झालेली एक जटिल सामाजिक समस्या आहे. ही असमानता समाजाच्या रचनेत खोलवर रुजलेली असून ती पिढ्यान्पिढ्या समाजीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे पुनरुत्पादित होत आली आहे. खालील प्रमुख कारणांच्या आधारे भारतातील लैंगिक असमानतेचे विश्लेषण करता येते.

१. पितृसत्ताक व्यवस्था: भारतीय समाजाची रचना प्रामुख्याने पितृसत्ताक स्वरूपाची असल्यामुळे पुरुषांना कुटुंबप्रमुख, निर्णयकर्ता व सत्ताधारी मानले जाते. कुटुंबातील संपत्ती, संसाधने, निर्णयप्रक्रिया व सामाजिक प्रतिष्ठा या प्रामुख्याने पुरुषांच्या हाती केंद्रित झालेल्या आहेत. स्त्रियांना जन्मापासूनच आज्ञाधारक, सहनशील, त्यागी व गृहकेंद्री भूमिका स्वीकारण्याचे समाजीकरण केले जाते. विवाहानंतर स्त्रीला पती व सासरकुटुंबावर आर्थिक, सामाजिक व भावनिकदृष्ट्या अवलंबून राहावे लागते, ज्यामुळे तिचे वैयक्तिक स्वातंत्र्य व निर्णयक्षमता मर्यादित होते. पितृसत्ताक व्यवस्था केवळ कुटुंबापुरती मर्यादित नसून ती शिक्षणसंस्था, अर्थव्यवस्था, धर्म, राजकारण व कायद्यासारख्या सर्व सामाजिक संस्थांमध्ये प्रकर्षाने दिसून येते. परिणामी स्त्रियांना निर्णयप्रक्रियेत समान सहभाग मिळत नाही आणि त्यांची बौद्धिक व कार्यक्षमता दुय्यम ठरवली जाते. म्हणूनच पितृसत्ताक व्यवस्था ही भारतातील लैंगिक असमानतेचा मूलभूत पाया मानली जाते.

२.शिक्षणातील असमानता: शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन मानले जात असले तरी भारतीय समाजात मुलींच्या शिक्षणाकडे अद्यापही पुरेसे लक्ष दिले जात नाही. अनेक कुटुंबांमध्ये मुलांच्या शिक्षणाला गुंतवणूक म्हणून पाहिले जाते, तर मुलींचे शिक्षण दुय्यम अथवा अनावश्यक मानले जाते. आर्थिक अडचणी, सुरक्षिततेची भीती, बालविवाह, घरगुती जबाबदाऱ्या व सामाजिक दबाव यांमुळे अनेक मुलींना शिक्षण अर्धवट सोडावे लागते.शिक्षणाच्या अभावामुळे स्त्रियांना दर्जेदार रोजगाराच्या संधी मिळत नाहीत आणि त्या आर्थिकदृष्ट्या मागास राहतात. तसेच शिक्षणाच्या कमतरतेमुळे स्त्रियांची आत्मनिर्भरता, निर्णयक्षमता, कायद्याविषयीची जाणीव व सामाजिक सहभाग कमी होतो. त्यामुळे शिक्षणातील असमानता ही लैंगिक असमानतेला अधिक बळ देणारा एक महत्त्वाचा घटक ठरतो.

३. आर्थिक अवलंबित्व: आर्थिक स्वावलंबन हे सामाजिक सशक्तीकरणाचे मुख्य आधारस्तंभ मानले जाते. मात्र भारतीय समाजात स्त्रियांना रोजगाराच्या संधी मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध होतात. स्त्रियांचे श्रम अनेकदा घरगुती कामापुरते मर्यादित राहतात, ज्याला आर्थिक मूल्य दिले जात नाही. औपचारिक क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या स्त्रियांनादेखील समान कामासाठी पुरुषांच्या तुलनेत कमी वेतन मिळते, तसेच त्यांना असुरक्षित रोजगार व दुय्यम पदांवर समाधान मानावे लागते.

आर्थिक अवलंबित्वामुळे स्त्रिया कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत प्रभावी भूमिका बजावू शकत नाहीत. अन्याय, शोषण, कौटुंबिक हिंसाचार किंवा भेदभाव सहन करण्याची वेळ त्यांच्यावर येते. त्यामुळे आर्थिक अवलंबित्व हे लैंगिक असमानतेचे एक गंभीर व दीर्घकालीन कारण ठरते.

४. सांस्कृतिक व धार्मिक परंपरा: भारतीय समाजातील अनेक सांस्कृतिक व धार्मिक परंपरा स्त्रियांना दुय्यम स्थान देणाऱ्या आहेत. हुंडा पद्धत, बालविवाह, पुत्रप्राधान्य, स्त्री भ्रूणहत्या, विधवा पुनर्विवाहास असलेला विरोध आणि स्त्रीच्या लैंगिक शुचितेवर आधारित मानके यांसारख्या प्रथा आजही काही प्रमाणात अस्तित्वात आहेत.

पुत्रप्राधान्यामुळे मुलींच्या जन्माला दुय्यम स्थान दिले जाते, ज्याचा थेट परिणाम बाललिंगानुपातावर दिसून येतो.धार्मिक ग्रंथांचे परंपरागत व पुरुषप्रधान अर्थ लावले जात असल्यामुळे स्त्रियांना मर्यादा घालणाऱ्या भूमिका स्वीकाराव्या लागतात. अशा परंपरांमुळे स्त्री-पुरुष असमानतेला सामाजिक मान्यता मिळते आणि ती नैसर्गिक असल्याचा भ्रम निर्माण होतो. परिणामी लैंगिक असमानता अधिक दृढ व टिकाऊ बनते.

वरील सर्व कारणांचा एकत्रित विचार केला असता असे स्पष्ट होते की भारतातील लैंगिक असमानता ही वैयक्तिक नव्हे तर सामाजिक संरचनेतून निर्माण झालेली समस्या आहे. पितृसत्ताक व्यवस्था, शिक्षणातील विषमता, आर्थिक अवलंबित्व व परंपरागत सांस्कृतिक मूल्ये एकमेकांना पूरक ठरून लैंगिक असमानतेला सातत्याने पुनरुत्पादित करतात. त्यामुळे या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी केवळ कायदेशीर उपाय पुरेसे नसून सामाजिक दृष्टिकोन, मूल्यव्यवस्था व संरचनात्मक बदल आवश्यक आहेत.

लैंगिक असमानतेची स्वरूपे:

लैंगिक असमानता ही भारतीय समाजात केवळ एका विशिष्ट टप्प्यावर मर्यादित न राहता ती विविध सामाजिक पातळ्यांवर व भिन्न स्वरूपांत प्रकट होताना दिसून येते. ही असमानता स्त्रियांच्या प्रौढ अवस्थेपुरतीच मर्यादित नसून त्यांच्या जन्मपूर्व अवस्थेपासून संपूर्ण जीवनप्रवासात अनुभवास येते. कुटुंब, शिक्षण, अर्थव्यवस्था, आरोग्य व राजकारण अशा विविध सामाजिक क्षेत्रांत लैंगिक असमानतेचे स्पष्ट प्रतिबिंब आढळून येते. खालील स्वरूपांतून भारतातील लैंगिक असमानतेचे विश्लेषण करता येते.

१. जन्मपूर्व असमानता : स्त्री भ्रूणहत्यालैंगिक असमानतेचे सर्वात गंभीर, अमानवी आणि समाजासाठी धोकादायक स्वरूप जन्मपूर्व अवस्थेत दिसून येते. आधुनिक वैद्यकीय तंत्रज्ञानाचा गैरवापर करून स्त्री भ्रूणहत्येचे प्रकार घडतात. पुत्रप्राधान्याची मानसिकता, हुंडा पद्धतीची भीती तसेच मुलगी म्हणजे आर्थिक व सामाजिक ओझे अशी रूढ समजूत यामुळे मुलींच्या जन्माला दुय्यम स्थान दिले जाते. परिणामी बाललिंगानुपातात लक्षणीय घट झालेली दिसून येते. हा असमतोल समाजाच्या नैसर्गिक व सामाजिक संतुलनाला गंभीर धोका निर्माण करणारा आहे. त्यामुळे जन्मपूर्व असमानता ही लैंगिक असमानतेचे मूळ आणि सर्वात टोकाचे स्वरूप मानले जाते.

२. शैक्षणिक असमानता :भारतीय समाजात मुलांच्या तुलनेत मुलींच्या शिक्षणावर तुलनेने कमी खर्च व कमी लक्ष दिले जाते. अनेक कुटुंबांमध्ये मुलींचे शिक्षण प्राथमिक किंवा माध्यमिक स्तरापुरतेच मर्यादित ठेवले जाते. आर्थिक दुर्बलता, घरगुती जबाबदाऱ्या, बालविवाह, सुरक्षिततेविषयीची भीती आणि पारंपरिक मानसिकता ही यामागील प्रमुख कारणे आहेत. शिक्षणाच्या अभावामुळे स्त्रियांच्या रोजगाराच्या संधी मर्यादित राहतात, त्यांची आत्मनिर्भरता, सामाजिक जाणीव व निर्णयक्षमता कमी होते. त्यामुळे शैक्षणिक असमानता ही इतर सर्व प्रकारच्या लैंगिक असमानतेला बळ देणारी एक महत्त्वाची बाब ठरते.

३. आर्थिक असमानता : आर्थिक क्षेत्रात स्त्री व पुरुष यांच्यात मोठ्या प्रमाणात असमानता आढळून येते. समान कामासाठी स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत कमी वेतन दिले जाते. बहुतांश स्त्रिया असंघटित क्षेत्रात कार्यरत असून त्यांना रोजगाराचे स्थैर्य, सामाजिक सुरक्षा व कायदेशीर संरक्षण मिळत नाही. तसेच घरगुती काम करणा?्या स्त्रियांच्या श्रमांना कोणतेही आर्थिक मूल्य दिले जात नाही. या आर्थिक असमानतेमुळे स्त्रिया आर्थिकदृष्ट्या पुरुषांवर अवलंबून राहतात, ज्याचा त्यांच्या सामाजिक दर्जा, आत्मसन्मान व निर्णयप्रक्रियेतील सहभागावर प्रतिकूल परिणाम होतो.

४. राजकीय असमानता : राजकीय व प्रशासकीय निर्णयप्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग मर्यादित प्रमाणात दिसून येतो. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षणाची तरतूद असली, तरी प्रत्यक्ष निर्णय अनेकदा पुरुषच घेतात. राष्ट्रीय व राज्य पातळीवरील राजकारणात स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व अत्यल्प आहे. निर्णयप्रक्रियेत समान सहभाग न मिळाल्यामुळे स्त्रियांच्या प्रश्नांना अपेक्षित प्राधान्य मिळत नाही आणि धोरणनिर्मितीत स्त्रियांचा दृष्टिकोन पुरेशा प्रमाणात प्रतिबिंबित होत नाही.

५. आरोग्यविषयक असमानता: भारतीय समाजात स्त्रियांच्या आरोग्याकडे अनेकदा दुय्यम दृष्टीने पाहिले जाते. पोषण, आरोग्यसेवा, गर्भावस्था व प्रसूतीदरम्यान आवश्यक उपचार यांमध्ये स्त्रियांना पुरेशी काळजी मिळत नाही. कुटुंबातील पुरुषांच्या आरोग्याला अधिक प्राधान्य दिले जाते. परिणामी स्त्रियांमध्ये कुपोषण, मातामृत्यू दर, दीर्घकालीन आजार व मानसिक आरोग्याच्या समस्या अधिक प्रमाणात आढळून येतात. आरोग्यविषयक असमानता ही स्त्रियांच्या जीवनमानावर व कार्यक्षमतेवर गंभीर परिणाम करणारी ठरते.

वरील सर्व स्वरूपांचे विश्लेषण करता असे स्पष्ट होते की लैंगिक असमानता ही जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर आणि समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रात खोलवर रुजलेली आहे. जन्मपूर्व अवस्थेपासून शिक्षण, आरोग्य, अर्थव्यवस्था व राजकारणापर्यंत ही असमानता स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासाला अडथळा निर्माण करते. त्यामुळे लैंगिक असमानतेची समस्या ही बहुआयामी, संरचनात्मक आणि समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीस अडथळा ठरणारी समस्या असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते.

लैंगिक असमानतेचे परिणाम :

१. **स्त्रियांच्या जीवनावर परिणाम:** लैंगिक असमानतेमुळे स्त्रियांच्या जीवनावर बहुआयामी व दीर्घकालीन परिणाम होतात. आत्मसन्मानाचा अभाव, वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर मर्यादा आणि सुरक्षिततेविषयीची असुरक्षितता या समस्या स्त्रियांना सतत भेडसावत राहतात. कुटुंब व समाजातील निर्णयप्रक्रियेत सहभाग न मिळाल्यामुळे स्त्रियांना स्वतःच्या शिक्षण, विवाह, रोजगार व आरोग्यविषयक निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य मर्यादित राहते.कौटुंबिक व सामाजिक दबावामुळे अनेक

स्त्रियांना शारीरिक, मानसिक व भावनिक हिंसाचार सहन करावा लागतो. शिक्षण, रोजगार व आरोग्याच्या संधी अपु?्या मिळाल्यामुळे स्त्रियांचा सर्वांगीण विकास खुंटतो. परिणामी नैराश्य, असुरक्षितता, आत्मविश्वासाचा अभाव आणि मानसिक तणाव यांसारख्या समस्या स्त्रियांच्या जीवनात वाढताना दिसून येतात.

२. कुटुंबावर परिणाम: लैंगिक असमानतेचा थेट परिणाम कुटुंबव्यवस्थेवर होतो. स्त्री व पुरुष यांच्यातील भूमिकांची असमान विभागणी कुटुंबात तणाव, मतभेद व संघर्ष निर्माण करते. स्त्रियांवर लादलेल्या दुय्यम भूमिकांमुळे त्यांच्या श्रमांचे, योगदानाचे व भावनिक श्रमांचे योग्य मूल्यमापन होत नाही.

अनेक वेळा कौटुंबिक हिंसाचार, आर्थिक शोषण, भावनिक छळ आणि निर्णयप्रक्रियेतून वगळणे यांसारख्या समस्या उद्‌भवतात. अशा असमतोल व हिंसक वातावरणाचा विपरीत परिणाम मुलांच्या मानसिक जडणघडणीवर होतो आणि लैंगिक असमानतेची मूल्ये पुढील पिढीकडे हस्तांतरित होतात.

३. समाजावर परिणाम : लैंगिक असमानता समाजाच्या सर्वांगीण विकासाला गंभीर अडथळा निर्माण करते. समाजातील अर्ध्या लोकसंख्येची क्षमता, कौशल्ये व सर्जनशीलता पूर्णपणे वापरली जात नसल्यामुळे सामाजिक व आर्थिक प्रगती मर्यादित राहते. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, विज्ञान, प्रशासन व नेतृत्व या क्षेत्रांत स्त्रियांचा सहभाग कमी असल्यामुळे सामाजिक विषमता अधिक तीव्र होते.

तसेच लैंगिक असमानतेमुळे सामाजिक न्याय, समता, मानवी हक्क आणि लोकशाही मूल्ये कमकुवत होतात. परिणामी समाजात अन्याय, शोषण आणि असंतोष वाढण्याची शक्यता निर्माण होते.

४. राष्ट्राच्या विकासावर परिणाम: लैंगिक असमानतेचा थेट व अप्रत्यक्ष परिणाम राष्ट्राच्या आर्थिक, सामाजिक व मानवी विकासावर होतो. स्त्रियांच्या शिक्षण, रोजगार व आरोग्याकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पादकता व मानवी भांडवलाचा विकास मर्यादित राहतो. आंतरराष्ट्रीय मानवी विकास निर्देशांक (HDI), लिंग असमानता निर्देशांक (GII) आणि जागतिक स्पर्धात्मकता निर्देशांकात देशाची कामगिरी घसरते.

स्त्रियांची क्षमता, नेतृत्वगुण, सर्जनशीलता व कार्यक्षमता योग्य प्रकारे वापरली गेली नाही, तर शाश्वत, सर्वसमावेशक व संतुलित विकास साध्य होऊ शकत नाही. त्यामुळे लैंगिक असमानता ही राष्ट्राच्या प्रगतीस अडथळा ठरणारी एक गंभीर संरचनात्मक समस्या ठरते.

वरील विश्लेषणावरून स्पष्ट होते की लैंगिक असमानता ही केवळ स्त्रियांची वैयक्तिक समस्या नसून ती कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासाशी निगडित असलेली एक मूलभूत सामाजिक समस्या आहे. लैंगिक समानतेशिवाय सामाजिक न्याय, आर्थिक प्रगती, लोकशाही मूल्यांची दृढता आणि शाश्वत विकास साध्य होणे अशक्य आहे.

उपाय :

भारतामधील लैंगिक असमानतेचे स्वरूप बहुआयामी व संरचनात्मक असल्यामुळे तिच्या निर्मूलनासाठी सर्वसमावेशक व दीर्घकालीन उपाययोजना आवश्यक आहेत. केवळ कायदे करून ही समस्या सुटणार नसून सामाजिक दृष्टिकोन, मूल्यव्यवस्था व संस्थात्मक रचनांमध्ये मूलभूत परिवर्तन घडवणे गरजेचे आहे.

शिक्षणाच्या माध्यमातून लैंगिक समानतेची जाणीव निर्माण करणे अत्यावश्यक आहे. मुला-मुलींना समान शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे, अभ्यासक्रमात लैंगिक समानता, मानवी हक्क व सामाजिक न्याय यांचा समावेश करणे आवश्यक आहे. शिक्षणामुळे स्त्रियांची आत्मनिर्भरता, निर्णयक्षमता व सामाजिक जागरूकता वाढू शकते.

स्त्रियांचे आर्थिक सशक्तीकरण करणे हा लैंगिक असमानता कमी करण्याचा प्रभावी मार्ग आहे. रोजगाराच्या समान संधी, समान कामासाठी समान वेतन, स्वयंरोजगार व कौशल्यविकास कार्यक्रम राबविणे गरजेचे आहे. बचतगट, स्वयं-सहायता गट आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देऊन स्त्रियांचे आर्थिक स्वावलंबन वाढवता येईल.

कायदेशीर उपायांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. स्त्री भ्रूणहत्या प्रतिबंधक कायदा, हुंडाबंदी कायदा, कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा व लैंगिक छळविरोधी कायदे यांची काटेकोर अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. तसेच न्यायप्रक्रिया सुलभ, संवेदनशील व स्त्री-अनुकूल असावी.

सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तन घडवून आणणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. पितृसत्ताक मानसिकता, पुत्रप्राधान्य, अंधश्रद्धा व स्त्रीविरोधी रूढी यांचा सामाजिक संवाद, माध्यमे व जनजागृती मोहिमांद्वारे निषेध केला पाहिजे. पुरुषांचा सहभाग घेऊन लैंगिक समानतेचा विचार रुजवणे आवश्यक आहे.

राजकीय व प्रशासकीय क्षेत्रात स्त्रियांचा सहभाग वाढवणे गरजेचे आहे. निर्णयप्रक्रियेत स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व वाढल्यास स्त्रियांच्या प्रश्नांना धोरणात्मक पातळीवर प्राधान्य मिळू शकते.

निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनातून असे स्पष्ट होते की भारतातील लैंगिक असमानता ही केवळ स्त्री-पुरुषांतील जैविक फरकांवर आधारित नसून ती ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय रचनांमधून निर्माण झालेली एक गंभीर सामाजिक समस्या आहे. पितृसत्ताक व्यवस्था, शिक्षणातील विषमता, आर्थिक अवलंबित्व व परंपरागत मूल्ये यांमुळे ही असमानता पिढ्यान्पिढ्या पुनरुत्पादित होत आली आहे.

लैंगिक असमानतेचे परिणाम स्त्रियांच्या वैयक्तिक जीवनापुरते मर्यादित न राहता कुटुंब, समाज व राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासावर होतात. त्यामुळे लैंगिक समानता प्रस्थापित करणे हे केवळ स्त्रियांच्या सशक्तीकरणासाठी नव्हे, तर सामाजिक न्याय, लोकशाही मूल्ये व शाश्वत राष्ट्रीय विकासासाठी अनिवार्य आहे.

सारांश

हा संशोधन निबंध भारतातील लैंगिक असमानतेची कारणे, स्वरूप व परिणाम यांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करतो. पितृसत्ताक सामाजिक रचना, शिक्षण व आर्थिक असमानता, सांस्कृतिक परंपरा यांमुळे स्त्रियांना दुय्यम स्थान प्राप्त झाल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते. जन्मपूर्व अवस्थेपासून आरोग्य, शिक्षण, रोजगार व राजकारणापर्यंत लैंगिक असमानतेचे विविध स्वरूप आढळून येते. या असमानतेचे परिणाम स्त्री, कुटुंब, समाज व राष्ट्राच्या विकासावर गंभीर स्वरूपाचे आहेत. त्यामुळे शिक्षण, आर्थिक सशक्तीकरण, कायदेशीर अंमलबजावणी व सामाजिक परिवर्तनाच्या माध्यमातून लैंगिक समानता प्रस्थापित करणे अत्यावश्यक असल्याचे अधोरेखित करण्यात आले आहे.

संदर्भ सूची :-

१. देशमुख, शं. भा.(२०१६) 'भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान', श्री विद्या प्रकाशन पुणे

२. फडके, नीलिमा. (२०१४) "स्त्रीवाद आणि समाज"प्रतिमा प्रकाशन पुणे

३. पाटील, सविता. (२०१७) "स्त्री सशक्तीकरण" : संकल्पना आणि वास्तव. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.

४. जोशी, माधुरी. (२०१५). 'भारतीय कुटुंबव्यवस्था आणि स्त्री'. वसंतराव नाईक प्रकाशन नागपूर

५. महाराष्ट्र शासन. (२०२१)'महिला व बालविकास अहवाल'.महिला व बालविकास विभाग मुंबई

६. शर्मा, राम आहूजा. (२०२५).'भारतीय समाज'. नई दिल्ली: रावत पब्लिकेशन. नई दिल्ली

७. सिंह, प्रमिला. (२०१८). भारतीय समाज में नारी की स्थिति. लखनऊ : अवध प्रकाशन.

८. भारत सरकार. (२०२२)'राष्ट्रीय महिला नीति दस्तावेज' महिला एवं बाल विकास मंत्रालय. नई दिल्ली

9. Ministry of Women and Child Development, Government of India

10. https://wcd.nic.in

11. Census of India (2011& Projections 2021इ2025)

12. https://censusindia.gov.in

13. National Family Health Survey (NFHS-5, NFHS-6)

14. https://rchiips.org

28

आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक कलांचा पारंपरिक समृद्ध वारसा

प्रियंका जालिंदर चव्हाण
संशोधक विद्यार्थी
राज्यशास्त्र संशोधन केंद्र
व्ही. पी. महाविद्यालय पाटोदा, ता. पाटोदा, जि. बीड.

डॉ. चंद्रशेखर काशिनाथ तळेकर
संशोधक मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभाग
एस. के. गांधी महाविद्यालय कडा
ता. आष्टी, जि. बीड.

प्रस्तावना :-

भारताच्या वैविध्यपूर्ण संस्कृतीचा आदिवासी समाज हा अभिमानाचा व अविभाज्य भाग आहे. विविध समाजाच्या कला वेगवेगळ्या आहेत. विविधता पूर्ण कलांमध्ये आणखी सौंदर्याची भर पाडणारी संस्कृती म्हणून आदिवासी संस्कृतीचा वाटा मोठा मोलाचा आहे. भारताच्या प्राचीन काळाचा एक भाग आदिवासी समाजाने आपल्या संस्कृतीच्या माध्यमातून जिवंत ठेवला आहे. भारताच्या समृद्ध पारंपारिक वारशाचा मौल्यवान ठेवा म्हणून आदिवासी समाजाची संस्कृती, परंपरा, कला याकडे अभिमानाने पाहिले जाते.

भारतीय समाजाचा एक भाग असलेला आदिवासी समाजाने त्यांची इतरांपेक्षा वैशिष्ट्यपूर्ण असणारी जीवनशैली कित्येक वर्षांपासून जतन करून ठेवली आहे. आदिवासींच्या संस्कृतीचा भाग असणारा चित्रकला, नृत्य, गायन, हस्तकला, औषधी वनस्पती, नैसर्गिक उपचार त्यांचे पारंपारिक ज्ञानाचा यामागे अमूल्य ठेवा आहे. सध्याच्या आधुनिकतेचा आणि विकासाचा मात्र विपरीत परिणाम काही प्रमाणावर या संस्कृतीवर झाल्याचे दिसते.

महत्त्वाचे शब्द :- जतन, ठेवा, संस्कृती

उद्देश :-

१. आदिवासी समाजाच्या परंपरा अभ्यासणे.
२. आदिवासी संस्कृतीतील चित्रकला हस्तकला अभ्यासणे.
३. आदिवासी संस्कृती पर्यावरण संबंध व विकास अभ्यासणे.

गृहीतके :-

१. आदिवासी समाजांच्या परंपरा वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत.
२. आदिवासी संस्कृतीच्या स्वतंत्र वैशिष्ट्यपूर्ण चित्रकला व हस्तकला आहेत.
३. आदिवासी पर्यावरणाचा उपयोग विकासासाठी करतो.

संशोधन पद्धती :-

विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

आदिवासी समाजाच्या परंपरा:

परंपरा मानवी जीवनाला आणि मानवाच्या ठराविक समजला एकसंघ बांधून ठेवण्यात महत्त्वाची भूमिका निभावतात.'वेगवेगळ्या आदिवासी जमातींचा प्रदेश बोली पेहराव वेगळा असला तरी सांस्कृतिक अंतः प्रवाह मात्र समान आहेत.' मानवाच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत मानव जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर कोणत्या ना कोणत्या कारणाने परस्परांशी बांधलेला असतो, आदिवासी समाजाच्या प्रथा परंपरा इतर समाजापेक्षा भिन्न असल्या तरी परंपरांना त्यांच्या जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे.

१) आदिवासींच्या मौखिक परंपरा:

आदिवासी समाजा समाज हा मोठ्या प्रमाणात अशिक्षित असल्याने या समाजातील गाणे, म्हणी, कथा लिखित स्वरूपात जतन करून ठेवलेल्या नाही. 'आदिवासींची जीवनमूल्य संस्कृती त्या संस्कृतीची समृद्धी व संपन्नता त्यांच्या मौखिक वाङ्मयात समावलेली आहे.' लोककथा, गीते, मंत्र हे सर्व एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे मौखिक स्वरूपात हस्तांतरित केले जाते. म्हणजेच एका प्रकारे आदिवासी समाज आपल्या परंपरा मौखिक स्वरूपात पुढे नेतात. सध्याच्या काळात शिक्षणाचे प्रमाण वाढले. या समाजावर संशोधन करताना केलेल्या संशोधनातून हा ठेवा आधुनिक काळात लिखित स्वरूपात जतन करून ठेवला जात आहे.

२) आदिवासींच्या भौतिक परंपरा:

आदिवासी समाजाची भौतिक सुखाची संकल्पना अत्यंत सीमित आहे. इतर समाजाच्या तुलनेत आदिवासी समाजाच्या भौतिक गरजा अत्यंत अल्प आहेत. आपल्या समाजाच्या पारंपारिक पद्धतीने चालत आलेल्या परंपरा आदिवासी बांधव आजही तंतोतंत बळगतात.त्यांच्या ज्या भौतिक गरजा आहेत, त्या देखील पूर्णपणे निसर्गाधारित आहेत. निसर्गातून मिळणारे लाकडे, मनी, विशिष्ट दगड, पक्षांची पिसे यापासून हा समाज आपल्यासाठी विविध वस्तू बनवतात. निसर्गाच्या सानिध्यात आदिवासी आपल्या भौतिक परंपरा

पूर्ण करतात व जपतातही.

३) विविध रूढी, विधी समजुतींची परंपरा:

मानवी जीवनात प्रत्येक पायरीवर रूढी, परंपरा, विधी यांचा समावेश होतो. आदिवासी समाजाच्याही अशाच काही परंपरा आहेत त्यामध्ये नजर काढणे, भुता प्रेतांपासून संरक्षणाचा विधी, विवाहप्रसंगी करण्याचे संस्कार, मृत्यूनंतर करण्याचा विधी या सर्व गोष्टी आपल्या पारंपारिक वार्षानेच पुढे संक्रमित केल्या जातात. आदिवासी समाजात स्त्री-पुरुष हा भेद प्रकर्षाने जाणवत नाही. स्त्रियांना इतर समाजाच्या तुलनेत मोठ्या प्रमाणात स्वातंर्त्य असते. पुनर्विवाहास हा समाज परवानगी देतो. 'प्रत्येक आदिवासी जमातीमध्ये भारतातील जाती व्यवस्थे प्रमाणेच आंतर्विवाहाची प्रथा आहे.'?

आदिवासी समाज विकासाने मागे असला तरी स्त्री-पुरुष मात्र आपले जीवन स्वच्छंदी जगतात इतर समाजाच्या तुलनेत या समाजाच्या प्रथा परंपरा निसर्गाधारित आहेत.

आदिवासी समाजातील विविध कला:

आदिवासी समाज हा मुळातच निसर्गाच्या सानिध्यात राहणारा मानवी समूह आहे. आदिवासींच्या विविध कलांमध्ये निसर्गातून मिळणाऱ्या वस्तूंचा पुरेपूर वापर होतो.

१) चित्रकला -

आदिवासी समाजात सर्वाधिक प्रसिद्ध असणारी कला म्हणजे चित्रकला. महाराष्ट्रातील वारली चित्रकला ही आंतरराष्ट्रीय ख्यातीची बनली आहे. या चित्रकलेमध्ये निसर्गातून मिळणाऱ्या नैसर्गिक रंगांचा, गेरूचा, तांदळाच्या पिठाचा वापर करून अत्यंत आखीव रेखीव चित्र काढले जाते.'रंगासाठी सदडा व धावडा यांच्या लकडची राख, शेंदूर, हळद, कुंकू यांचा उपयोग करतात.' ज्यामध्ये सूर्य, चंद्र, पशु-पक्षी,निसर्ग या सर्वांचा समावेश असतो. लग्न प्रसंगीचे भिंतीचित्र आणखीच वैशिष्ट्यपूर्ण असते. आधुनिकतेचा प्रभाव आदिवासींच्या चित्रकलेत दिसू लागला आहे. आधुनिक रंगांचा वापर चित्रात होत असला तरी आपल्या चित्रकलेचा वारसा मात्र आदिवासी समाजाने जतन करून ठेवला आहे.

२. हस्तकला :-

आदिवासी आपल्या रोजच्या आवश्यक दैनंदिन वापराच्या वस्तू नैसर्गिक साधनांपासून बनवितात. गरजेनुसार व वेळेनुसार आदिवासी बांधव वस्तूंना आकार देतात. यामध्ये बांबूपासून बनवलेल्या वस्तू, मातीची भांडी, दगडाचा वापर धान्य दळण्यासाठी केला जातो. या सर्व वस्तू निसर्गातून मिळणा?या संसाधनांपासून बनवलेल्या असतात.

३. नृत्यकला :-

निसर्गाच्या सानिध्यात व निसर्गातून मिळणाऱ्या वस्तूंवरच आदिवासी परंपरागत वाद्य बनवतात. लग्न, नवीन हंगाम, उत्सव, देवकार्य या सर्वप्रसंगी विविध वाद्यांचा प्रसंगानुसार वापर केला जातो. वारली नृत्य हे तारपा या वाद्याच्या तालावर केले जाणारे नृत्य आहे. आदिवासी वारली समाजातील सर्वात प्रसिद्ध नृत्य म्हणून वारली नृत्याकडे पाहिले जाते.

'वारली समाजाने जागतिक संगीताला दिलेली ही एक अमूल्य भेट होय.' गोल फेर धरून एकमेकांच्या हातात हात घालून उंचीनुसार उभे राहून हे नृत्य अगदी ताला-सुरात केले जाते. याचप्रमाणे विविध आदिवासी समाजात आपल्या परंपरेनुसार वेगवेगळी नृत्य केली जातात.यांसारख्या इतरही अनेक कलांचा वारसा आदिवासी बांधवांनी आपल्या परंपरेनुसार जपून ठेवला आहे.

पर्यावरणीय वारशाचा विकासासाठी उपयोग:-

आदिवासी हा पूर्णपणे निसर्गाशी एकरूप झालेला असतो. निसर्ग हेच त्याचे विश्व व जीवन असते. याचा उपयोग तो आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासोबतच विकासासाठी देखील करीत असतो

१. आयुर्वेदाचा वारसा :-

आदिवासी समाजाने भारताच्या आयुर्वेदाचा वारसा उत्तमरित्या आजतागायत सांभाळला आहे. आदिवासी समाजाचा आयुर्वेदाचा वारसा स्थानिक जीवसृष्टीशी नाते घट्ट करणारा समृद्ध व अतिशय प्राचीन आहे. वनस्पतीवर आधारित औषधी फुले, झाडांची पाने, मुळे, बियांचा उपयोग करून अत्यंत दुर्मिळ व अनुभव आधारित प्रभावी औषधी आदिवासी बनवतात. आदिवासींचा हा पारंपारिक वारसा जतन करून ठेवणे काळाची गरज आहे. अन्यथा हा समृद्ध वारसा नाश पावेल. या ज्ञानाचे शास्त्रीय पद्धतीने चिकित्सा व जतन करणे गरजेचे आहे.

२. आदिवासींचा पारंपारिक पर्यावरणीय वारसा :-

भारतीय जीवनातील पारंपारिक पर्यावरणीय वारशाचे जिवंत उदाहरण आदिवासीच्या जीवनात पाहायला मिळते. निसर्गाला देवत्व देऊन झाडे, प्राणी, डोंगर, नद्या यांची पूजा-अर्चा करतो. 'निसर्गाचा सामना करण्याकरिता पूजा, देवतांची पूजा, निसर्गाची पूजा, आदिम शक्तीची पूजा ही जमात करते.' निसर्गासाठी घातक नसून निसर्ग वाचवणारा म्हणून आदिवासींकडे पाहिले जाते. झाडे, पाने, पक्षी, आकाश यांच्या गतीचे व हालचालींचे निरीक्षण करून हवामान तज्ञालाही लाजवेल अशी इत्यंभूत माहिती आपल्या पारंपारिक ज्ञानाने आदिवासी देत असतो.

पर्यावरणातील जैवविविधतेच्या रक्षणाची जबाबदारी जणू आपल्यावरच आहे या भावनेने आदिवासी पर्यावरणाशी एकरूप झालेला असतो. उदरनिर्वाहासाठी निसर्गाचा वापर एकटा न करता सामूहिक मालकी हक्काने संसाधनांचा वापर करतात. आदिवासी बांधवांनी पर्यावरणाचा पारंपारिक वारसा जपला असला तरी आधुनिकतेमुळे मात्र याला धोका निर्माण झाला आहे. या समृद्ध पर्यावरणीय वारशाचे जतन होणे आवश्यक आहे.

३. आदिवासींचा विकास व निसर्गाधारीत जीवन :-

आदिवासी समाजाच्या जीवनातून मानवाने प्राचीन काळात जगलेल्या निसर्गाधारित जीवनाची छवी प्रकाशाने जाणवते. मानवाच्या प्राचीन जीवनाला जपण्याचे काम आदिवासी लोकपरंपरेने केले आहे. प्रगतीपासून दूर राहणारा आदिवासी समाज जंगल व डोंगर-दऱ्यांना आपले सर्वस्व मानतो. निसर्गातून मिळणारी लाकडे, फळे, फुले यांचा उपयोग आदिवासी उदरनिर्वाहाबरोबरच आर्थिक मदतीसाठीही करतो. गरजेव्यतिरिक्त उत्पन्न विकून त्यातून आपला चिरतार्थ चालवतो. जंगलातून मिळणाऱ्या लाकडांचा उपयोग घर बांधण्यासाठी करतो. लाकडांची विक्री करून आदिवासींची आर्थिक गरज काही प्रमाणात पूर्ण होते.

सारांश :-

आदिवासी जीवनामध्ये त्यांच्या लोककलांमध्ये निसर्गाचा आविष्कार दिसून येतो. आपल्या मागे असणारी अठराविश्व दारिर्द्य निसर्गाच्या सानिध्यात विसरून जातो. निसर्गाला आपल्या दैनंदिन जीवनात आदिवासी समाजाने आपल्या जीवनात सामावून घेतले आहे. निसर्गाप्रती निस्वार्थ प्रेम या जंगलाच्या राजामध्ये दिसून येते. आदिवासी समाज भारतीय जीवन परंपरेत महत्त्वाचा घटक आहे. आदिवासींच्या जीवनातून पर्यावरणाचा योग्य वापर व स्थिर विकासाची खरी संकल्पना समजून येते. आदिवासींनी अजूनही भारताच्या विविध वारशांपेकी कला, परंपरा, निसर्ग, आयुर्वेद यांचा वारसा अजूनही आपल्या दैनंदिन जीवनात जपलेला आहे. या सर्व ठेवींचे जतन करून ठेवणे गरजेचे आहे. बदलत्या काळाचा व आधुनिकतेचा प्रभाव आदिवासींच्या जीवनावर पडत आहे. परिणामी हा जपलेला समृद्ध वारसा नष्ट होण्याच्या मार्गावर असल्याने तो अमूल्य ठेवा पुढील पिढीसाठी संवर्धन करून ठेवणे नितांत गरजेचे आहे. आदिवासी बांधवांसोबतच तेथील स्थानिकांनीही आपला पर्यावरण संवर्धनात सहभाग घेणे आवश्यक आहे. भारताच्या परंपरेतील विविध सांस्कृतिक वारशामध्ये आदिवासींचा समृद्ध-पारंपारिक ठेवा महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

निष्कर्ष :-

१. आदिवासी समाज भारताच्या प्राचीन काळाचा, पर्यावरणाचा जिवंत वारसा आहे.
२. आदिवासींच्या जीवनातून शाश्वत विकासाचा मार्ग मिळतो.
३. आदिवासी संस्कृतीने भारताच्या कला व आयुर्वेदाचा वारसा जतन केला आहे.
४. आदिवासींच्या विकासासोबतच त्यांची संस्कृती व परंपरा आधुनिक काळात जतन करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची:-

१. गावित माहेश्वरी, आदिवासी लोक परंपरा, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद २०१५.
२. गावित पुष्पा, आदिवासी संस्कृती, भाषा आणि साहित्य, अथर्व पब्लिकेशन २०१४. पृ. क्र.१५१
३. निकम गौतम, आदिवासींच्या समस्या : एक अभ्यास, विमल कीर्ती प्रकाशन चाळीसगाव दुसरी आवृत्ती
४. २०१५. पृ. क्र. १३
५. गारे गोविंद, उत्तमराव सोनवणे, आदिवासी कला, गमभन प्रकाशन, पुणे, मार्च १९९३. गारे गोविंद पृ. क्र.७४
६. कोडीलकर रुपेश, वारली समाज, धार्मिक सांस्कृतिक व सामाजिक प्रथा आणि परंपरा, अथर्व पब्लिकेशन
७. धुळे, प्रथमावृत्ती २०२०, पृ. क्र. ९६
८. साळीवकर संजय, भारतीय आदिवासी जीवन आणि संस्कृती, श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर २०१४. पृ. क्र. १४

29

लैंगिक समानतेची कारणे : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. बी. जे. राठोड
वसंतदादा पाटील कॉलेज, पाटोदा

प्रस्तावना :

लैंगिक समानता म्हणजे समाजातील सर्व व्यक्तींना स्त्री, पुरूष व इतर लैंगिक ओळखीच्या व्यक्तींना समान हक्क, समानसंधी, आणि स्वातंर्त्य मिळणे होय. कोणत्याही व्यक्तीवर तिच्या लिंगाच्या आधारे भेदभाव केला जाऊ नये. हा लैंगिक समानतेचा मुलभूत विचार आहे. भारतीय समाज हा परंपरागत आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या जरी समृद्ध असला तरी दीर्घकाळापासून येथे लिंगभेदाची समस्या अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, राजकारण, कौटूंबिक निर्णय प्रक्रिया यासारख्या क्षेत्रात स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले गेले आहे. स्त्रीभृणहत्या, बालविवाह, हुंडा पद्धती, कौटुंबिक हिंसा, शिक्षणामधील असमानता या समस्या लैंगिक असमानतेची उदाहरणे आहेत.

स्वातंर्त्यानंतर भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरूष समानतेचा पुरस्कार केला आहे. अनुच्छेद १४,१५ आणि १६ मध्ये समानतेचा अधिकार दिलेला असून स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी विविध कायदे आणि योजना राबविल्या जात आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने देखिल लैंगिक समानतेला एक शाश्वत विकास म्हणून मान्यता प्रदान केली आहे. यामुळे आजच्या युगात लैंगिक समानतेचा अभ्यास करणे आवश्यक वाटते. पंस्तुत शोध निबंध लिहण्यासाठी त्याची काही उद्दिष्ट्ये ठरविलेली आहेत. ती खालील प्रमाणे आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१) लैंगिक समानतेची संकल्पना स्पष्ट करते.

२) भारतीय समाजातील लैंगिक असमानतेची कारणे जाणून घेणे.

३) लैंगिक समानतेसाठी शासनाने राबविलेल्या योजना व कायद्यांची माहिती विचारात घेणे.

४) समाजामध्ये लैंगिक समानता प्रस्थापित करण्यासाठी उपाय योजना सांगणे.

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी काही परिकल्पनाची निर्मिती किंवा गृहीत कृत्य मांडणे आवश्यक वाटते. म्हणून ती खालील प्रमाणे मांडलेली आहेत.

शोध निबंधाची गृहीत कृत्य / परिकल्पना

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी खालील प्रमाणे गृहीतके मांडण्यात आलेली आहेत.

१) शिक्षणाच्या अभावामुळे लैंगिक असमानता अधिकपणे दिसून येते.

२) पितृसत्ताक सामाजिक रचना ही लैंगिक भेदभावाचे मुख्य कारण आहे.

३) स्त्रियांसाठी आर्थिक सक्षमीकरण झाल्यास लैंगिक समानता वाढीस लागेल.

४) कायद्याची योग्य अंमलबजावणी होत नसल्याने अपेक्षित बदल होत नाही.

कोणत्याही संशोधन पेपरची सुरूवात करण्यासाठी संशोधन पद्धतीचा वापर करणे आवश्यक असते. प्रस्तुत संशोधन पेपरसाठी वापरण्यात आलेली संशोधन पद्धती खालील प्रमाणे वापरली आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंध लिहण्यासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्यामुळे पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, प्रकाशित व अप्रकाशित शोध प्रबंध, नियतकालीके, वर्तमानपत्रे, शासकिय अहवाल, इत्यादीचा वापर या शोध निबंधासाठी करण्यात आलेला आहे.

भारतीय समाजातील लैंगिक असमानतेची कारणे :

भारतीय समाज विविधतेने नटलेला समाज आहे. तरी देखील या समाजरचनेत पूर्वीपासूनच लैंगिक असमानता सामाजिक समस्या म्हणून अस्तित्वात आहे. स्त्री-पुरुष यांच्यातील भेद हा केवळ जैविक पातळीवर मर्यादीत न राहता सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक पातळीवरही दिसून येतो. पितृसत्ताक व्यवस्थेमुळे स्त्रियांना दुय्यम स्थान देण्याची मानसिकता समाजात खोलवर रूजलेली दिसून येते.

(१) शिक्षणातील लैंगिक असमानता :- आजही अनेक भागात मुलींच्या शिक्षणाकडे दुय्यम दृष्टीने पाहीले जाते. आर्थिक अडचण असतांना देखील मुलाच्या शिक्षणाला प्राधान्य दिले जाते तर मुलीचे शिक्षण अडचणीमुळे थांबविले जाते. शिक्षणाच्या अभावामुळे स्त्रियांना रोजगाराला संधी कमी मिळतात. आणि त्यांचा सामाजिक दर्जा खालावतो.

२) पितृसत्ताक सामाजिक रचना :- भारतीय समाजात पुरूष प्रधान संस्कृती आहे. यामुळे कुटुंब पुरूष असल्याने ते जे निर्णय घेतात ते सर्वांना मान्य असते. मालमत्ता व वंशपरंपरा पुरूषाद्वारे चालविली जाते. यामुळे स्त्रीचे स्वातंर्त्य आणि सन्मान मर्यादीत राहतो.

३) आर्थिक असमानता :- भारतीय समाजात स्त्रियां फार मोठ्या प्रमाणात शारीरिक श्रम करतात. परंतु त्याचे योग्य मुल्यमापन होत नाही. घरगुती कामे आर्थिक श्रम म्हणून मानली जात नाही. रोजगाराच्या क्षेत्रात कमी वेतन, मर्यादीत संधी आणि आर्थिक स्वावलंबन नसल्यामुळे त्या अनेक वेळा शोषणाचे शिकार बनतात.

४) आरोग्य क्षेत्रातील भेदभाव :- आरोग्य सुविधामध्ये सुध्दा स्त्री-पुरूष असमानता दिसून येते. पोषण आहार, वैद्यकिय उपचार आणि आरोग्य विषयक निर्णयामध्ये पुरूषांना प्राधान्य दिले जाते. मातामृत्यूचे प्रमाणे अधिकपणे दिसून येतात. ही लैंगिक असमानतेची ठळक उदाहरणे आहेत.

५) कौटुंबिक आणि सामाजिक हिंसा :- हुंडाबळी, स्त्रियांना जाळणे, तिचा लैंगिक छळ करणे हा भारतीय समाजातील एक गंभीर समस्या आहे. अनेक वेळा सामाजिक प्रतिष्ठा, भीती व अज्ञानामुळे स्त्रिया तक्रार देण्यास धजावत नाहीत. कायदे अस्तित्वात असूनही त्याची योग्य अंमलबजावणीमधील त्रुटीमुळे हिंसा करण्याचे प्रमाण आटोक्यात आलेले नाही.

६) माध्यम व संस्कृतिचा प्रभाव :- चित्रपटातून, जाहीरातीच्या माध्यमातून अनेक वेळा स्त्रियांचे वस्तुकरण केल्याचे दिसून येते. यामुळेच स्त्रिया विषयीच्या ठरावीक प्रतिमा समाजात रूजतात आणि असमानतेला एक प्रकारची चालना मिळते.

७) राजकिय व सामाजिक सभागातील मर्यादा :- राजकारण आणि नेतृत्वाच्या क्षेत्रात स्त्रियांचे प्रतिनिधीत्व तुलनेने कमी आहे. पंचायत राज व्यवस्थेत आरक्षणामुळे सहभाग वाढला असला तरी प्रत्यक्ष निर्णय प्रक्रियेत अनेकदा पुरूषच प्रभावी भूमिका बजावतात. सामाजिक संघटना आणि सार्वजनिक जीवनात स्त्रियांचा सहभाग आजही मर्यादीत आहे.

निष्कर्ष

प्रस्तुत शोध निबंधामधून असे स्पष्ट होते की, लैंगिक समानता ही केवळ स्त्रियांच्या विकासापूरती मर्यादीत नसून ती संपूर्ण समाजाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक आहे. रोजगार, शिक्षण, आरोग्य आणि निर्णय प्रक्रियेत समान संधी दिल्यास अधिकपणे स्त्रीया स्वावलंबी बनतील. भारतीय समाजात लैंगिक असमानतेची पाळेमुळे जरी खोलवर रूजलेली असली तरी शिक्षण, कायदे, माध्यमे आणि सामाजिक चळवळीच्या माध्यमातून सकारात्मक बदल घडून येत आहे. याबाबतीत शासनांनी निर्माण केलेली कायदे पुरेसे असुन सुध्दा त्याची अंमलबजावणी होतांना दिसून येत नाही. लैंगिक समानतेसाठी शाळा, कुटूंब आणि समाज तसेच शासन या सर्वांनी एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. स्त्री-पुरूषांना समान संधी, सन्मान आणि अधिकार मिळाल्यातच खऱ्या अर्थाने लोकशाही आणि क्षमताधिष्ठीत समाज निर्माण होवू शकेल. त्यामुळे लैंगिक समानता आजच्या काळात अत्यंत महत्वाची असून ती प्रत्येक नागरीकांची एक सामाजिक जबाबदारी समजली जावी. असा निष्कर्ष या ठिकाणी प्रस्तुत करता येतो.

संदर्भ सूची :-

१) भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या, डॉ. सुधा काळदाते, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती, २०१०.

२) आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या, डॉ. दिलीप खैरनार, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, २०१३.

३) भारतीय सामाजिक समस्या, प्रा. अशोक गोरे, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद जून - २०१५.

४) सामाजिक समस्या आणि नागरी समाजशास्त्र, डॉ.दा.धो. काचोळे, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, जुलै - २०१५.

५) भारतीय समाज : प्रश्न आणि सामाजिक समस्या, प्रो.जे.एल. तोरण, प्रशांत पब्लिशर्स, २००५.

30

मराठी संत आणि पर्यावरणीय तत्वज्ञान

आर . ए . नेटके

मानवाचे आध्यात्मिक जीवन समृध्द होण्यासाठी संतानी तात्विक मूल्यांची उभारणी केली. नक्तितत्व आणि आध्यात्मचितन याची शिकवण दिली, संतानी आपल्या विशिष्ट अभंगाच्या माध्यमातून पर्यावरणाचे महल पटवून दिले ज्या पर्यावरणाच्या सानिध्यात मानवी देह राहणार आहे, ते. पर्यावरण, तो निर्सग, निकोप विपूल असायला पाहिजे वृक्षवल्ली, जंगल, बने, अरण्य, डोंगर, नद्यांच्या अस्तिवात मानवी जीवन सूखी व समृध्द होते. प्राचीन मानवामध्ये जंगलतोड केली किंवा प्राण्याची हत्या केली तर देवाचा कोप होईल अशी भीती होती. म्हणून भारताधी ४७% जमीन जगलानी व्यापलेली होती. भारतामध्ये अतिप्राचीन काळापासून कृषिसंस्कृती नांदत होती, संती हाथ मुख्य व्यवसाय होता. गोधन व धनधान्य समृध्दीचे लक्षण होते. म्हणूनच भारतात पूर्वीपासून कृषिविद्या व कृषिसंस्कृती नादत होती. आणि या कृषिसंस्कृतीचे उल्लेख वेदापासून संतापर्यतच्या साहित्यात आढळतात.संत साहित्यातून निसर्गाबद्दल सखोल प्रेम, निसर्गातील घटकांना देवत्व देणे आणि निसर्गासोबत एकरूप होऊन जीवन जगण्याचा संदेश मिळतो, ज्यात वृक्षारोपण, जलसंवर्धन, पशुपक्ष्यांचे रक्षण आणि पर्यावरणाशीएकरूपता यावर भर दिला गेला आहे, ज्यामुळे संत ज्ञानेश्वर, तुकाराम, एकनाथ, सावता माळी, रामदास यांसारख्या संतांनी निसर्गालाच देव मानून पर्यावरणाचेमहत्त्व पटवून दिले आहे.आजच्या काळात जेव्हा पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे, तेव्हा संत साहित्यातील हेविचार आपल्याला निसर्गाशी पुन्हा जोडण्यास आणि त्याचे रक्षण करण्यास प्रेरणा देतात,

संतसाहित्य हे केवळ अध्यात्मिक किंवा धार्मिक अनुभूतीपुरते मर्यादित नाही.त्यातून व्यक्त होणारा निसर्गाभिमुख दृष्टिकोन हा पर्यावरण संवर्धनाच्यादृष्टीने अत्यंत मौल्यवान आहे. संतांनी आपल्या भक्तिसंगीत, अभंग, ओवी, भारूड अशा विविध साहित्य प्रकारांमधून निसर्गाशी सुसंवाद साधला आहे.त्यांच्या सृजनात वृक्ष, जल, प्राणी आणि ऋतूंचे उल्लेख केवळदृक-सौंदर्याच्या पलीकडे जाऊन त्यांचे मानवी जीवनातील स्थान अधोरेखितकरतात. त्यांच्या साहित्यात निसर्ग हा केवळ वर्णनाचा विषय नसून, तोमानवाच्या आध्यात्मिक उन्नतीचा मार्ग आहे. संतांनीप्रवचनातूननिसर्गाबद्दल आदर, संवर्धनाची आवश्यकता मांडली.

या साहित्यामध्ये निसर्गाच्या प्रत्येक घटकाशी एक प्रकारचे आध्यात्मिक नातेजोडले जाते. झाडांमध्ये दयाभाव, नद्या म्हणजे जीवनदायिनी शक्ती, आणि प्राणी हे सहजीवनाचे प्रतीक म्हणून मांडले गेले आहेत. त्यांच्या रचनांमधूननिसर्गाच्या रक्षणाची भावना सूचित होते इ केवळ उपभोगासाठी नव्हे, तर आदरआणि जपणुकीस पात्र असा तो समजला जातो. पर्यावरणाबद्दल अशी भावनिक व आध्यात्मिक बांधिलकी आधुनिक काळातील शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेशी सुसंगत आहे.

संत साहित्यातील वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी पर्यावरणीयविचार जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी भक्तिरसाचा मार्ग अवलंबला. ओव्याआणि अभंग हे लयबद्ध व भावस्पर्शी असल्यामुळे, ते सहज स्मरणात राहतात आणिलोकजीवनात रुजतात. पर्यावरणाची कदर करण्याचे, त्याच्या मर्यादा ओळखण्याचे, आणि त्याच्याशी सुसंवादी नाते ठेवण्याचे संदेश त्यांनी आध्यात्मिकसाधनेच्या माध्यमातून दिले, हे त्यांच्या साहित्याचे अद्वितीय योगदान आहे.

त्याचप्रमाणे या साहित्यातील एक महत्त्वाचा दृष्टिकोन म्हणजे दोहन आणि शोषण यामधील स्पष्ट भेद. दोहन म्हणजे निसर्गसंपत्तीचा गरजेपुरता, विचारपूर्वक आणिशाश्वत वापर. याउलट शोषण म्हणजे त्याच संपत्तीचा अतिरेकाने, स्वार्थीपणानेआणि विनाशकारी पद्धतीने वापर. संत साहित्य दोहन या संकल्पनेचा पुरस्कारकरते, जिथे निसर्गाचा उपयोग भक्तिभावातून, आदराने आणि संवेदनशीलतेने केलाजातो. नद्यांचे पाणी पवित्र मानले जाते, पण त्याचे अतिरीक्त उपयोग किंवा दूषितीकरण नाकारले जाते.

संतांनी आपल्या रचनांमधून हेप्रतिपादन केले आहे की निसर्गाशी जपून वागणे ही केवळ जबाबदारी नसून ती एकसाधना आहे. त्यांनी निसर्गाचा उपयोग केल्यावर त्याबदल्यात कृतज्ञतेची भावना जोपासण्याचे महत्त्व सांगितले आहे. त्यांच्या दृष्टिकोनात

'शोषण' हीसंकल्पना ही अधर्माशी समांतर ठेवली आहे, जिथे मनुष्याच्या अति अपेक्षा आणिभोगलालसा पर्यावरणीय संतुलन बिघडवतात. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यातूननिसर्गाच्या संरक्षणाची प्रेरणा भक्तीच्या मार्गातून दिली जाते.

संत ज्ञानेश्वरांचे पर्यावरणीय विचार

संत ज्ञानेश्वरांनी कर्तेपणाचा अहंकार आणि कर्मफलाची लालसा नसलेला वृक्ष म्हणजे त्यागी पुरुषाचेच प्रतीक आहे, असे म्हटले आहे.

हा तो त्यागतरूवरू। जो का मोक्षफळे ये धोरू।
सात्विक ऐसा डगरू। यासीचि जगी।
वृक्ष स्वतः उन्हात उभे राहतात आणि सावली

मात्र इतरांना देतात. फुले-फळेही दुसऱ्यांनाच देतात, म्हणून ते परोपकारी ठरतात, हा वृक्षांविषयीचा आत्मीयतेचा विचार यातून पुढे येतो. वृक्ष महती किंवा जंगलांची महती सांगणाऱ्या ज्ञानेश्वरीतील काही ओव्या पहा.

'जो खांडावया घावो घाली।
का लावणी जयाने केली।
दोघा एकचि साऊली। वृक्ष दे जैसा।"
'वसंत तेथे बने। वन तेथे सुमने।
सुमनी पालिंगणे। सारंगाची।
'जैसे ऋतुपतीचे व्दार। वनश्री निरंतर।
बोलगे फळभार। लावण्येसी ।'

ज्ञानेश्वरीच्या अठराव्या अध्यायामधील पसायदान

(ओवी क्र. १७९३ ते १८०१) ही मानवतेसाठीची प्रार्थना आहे. सर्व प्राणिमात्रांच्या चांगल्या इच्छा पूर्ण होवोत. ते जे मागतील ते त्यांना मिळो अशी ते प्रार्थना करतात.

'बापरखुमा देविवरू' (२००६, अंक ८ वा) नियतकालिकामध्ये डॉ. कालिदास जोशी यांनी 'ज्ञानदेवांचे प्राणिजात' हा लेख लिहीला आहे. त्यांनी ज्ञानेश्वरीच्या विविध ओव्यांच्या संदर्भासह, ज्ञानदेवांना आढळणारी प्राणीसृष्टी कशी वैविध्यपूर्ण आहे याचे दाखले दिले आहेत. सापाच्या वेगवेगळ्या प्रकारांपैकी अजगर (ज्ञानेश्वरी, अध्याय १३, ओवी ७२५), फुरसे (अध्याय १३, ओवी ७२६), नाग (अध्याय १७, ओवी २४) याचा उल्लेख श्री ज्ञानदेवांनी केला आहे. तसेच अभ्यास योगाने सर्प, व्याघ्र यांच्यावर हुकूमत गाजवता येते (ज्ञानेश्वरी, १२, ओवी १११) हेही स्पष्ट केले आहे."

अन्न साखळीतील साप व उंदीर यांचा संबंध, मासा व बगळा यातील संबंध ज्ञानदेवांनी तेराव्या शतकातच ज्ञानेश्वरीत स्पष्ट केलेले आहेत.

उ दा. हे असो आघवी बोली। सांग पा सर्पफणीची साऊली। ते शीतल होईल केतुली। मुषकाशी।

महावृक्षावर अनेक पक्षांचे वास्तव्य असते. (ज्ञाने.११/२५८) झाडाला आग लागली तर पक्षी सैरावैरापळतात. (ज्ञाने. १५/२८८) पक्षी फळाशी एकरूप होऊन त्याची रुची घेतात (ज्ञाने. ५/१३१) इत्यादी प्रारंभिक पर्यावरणीय ज्ञान 'ज्ञानेश्वरी' मधून वाचकाला होते.

डॉ. कालिदास जोशी यांनी 'ज्ञानेश्वरी' मध्ये येणाऱ्या पशूपक्ष्यांची यादी देवून तेराव्या शतकातील महाराष्ट्राच्या प्रातिनिधिक जैवविविधतेची यादी बनविली आहे, असे म्हणता येईल.

मुळातच मराठी संस्कृती ही निसर्गाच्या अधिकाधिक जवळ जाणारी, पर्यावरणाच्या संवर्धनाचा पुरस्कार करणारी दिसते. विठ्ठलाच्या वारीमध्ये डोक्यावर तुळशी वृंदावन घेऊन जाणारे स्त्री-पुरूष तुळशीच्या रोपट्याचा एक प्रकारे सन्मानच करीत असतात. श्रद्धेचा भाग सोडून पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पाहिले तर वारीमध्ये येणा?या वारक?यांच्या एवढ्या गर्दीला काही प्रमाणात का होईना ऑक्सिजन पुरवण्याचेच काम या तुळशी करत असतात. तुळशीची ही रोपटी शास्त्रीय परिभाषेत जूसशप झरीझ किंवा ऑक्सिजनची सिलिंडर म्हणायला हवीत. श्री गजानन खोले यांनी देखील '-ाानदेवांच्या वनश्रीतील पर्यावरण' या पुस्तकात ज्ञानेश्वरीतील पर्यावरणीय संदर्भ शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संत ज्ञानेश्वर यांनी 'ज्ञानेश्वरी' या ग्रंथात अध्यात्मिक आणिसामाजिक विचारांबरोबर पर्यावरणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. भक्तीसंप्रदायात ज्ञानेश्वरांना 'निसर्गाचे एक सजीव रूप' मानतात, तर ते (ज्ञानेश्वर) निसर्गाला ईश्वराचे प्रतिबिंब मानतात आणि त्याचे रक्षणकरण्याची कळकळ व्यक्त करतात. 'नगरेचि रचावी, जलाशये निर्मावी, महा वनेलावावी' या ओवीतून त्यांनी पर्यावरण संतुलनाच्या मूलभूत गरजांचा उल्लेखकेला आहे. त्यांच्या लेखनात निसर्गाशी असलेली आत्मीयता दिसून येते. पाणीअडवा, वृक्ष लावा, प्रदूषण टाळा हे विचार आजच्या पर्यावरणीय चळवळीशी सुसंगत आहेत.

कर्मयोग समजून सांगताना ते म्हणतात:

ऋतुकाळी तरी फळती।
परी फळलो हे नेणती।
तया वृक्षाचीये ऐसी वृत्ती।
कर्मी सदा। वार्षिया क्षोभे गगन।
वसंत दुणावे वन। देहा श्रृंगारी यौवन। दशा जैसी।

अशा रीतीनेनिसर्गातील अनुभवातूनगहन विषय ते समजून सांगतात.

संत तुकाराम आणि निसर्गभान

संत तुकारामांनी विंचू आणि साप यांच्या संवर्धनाविषयीचे विचार एका अभंगात मांडले आहेत. ते म्हणतात, जन देव तरी पायांचि पडावे त्याचिया स्वभावे चाड नाही। अग्नीचे सौजन्य शीत निवारण पालवी बांधोन नेता नये । तुका म्हणे विंचू सर्प नारायण। बंदावे दुरोन शिवो नये ।"

सर्व जग देव आहे असे ते मानतात. त्यामुळे लोकांच्या स्वभावाकडे न पाहता त्यांच्या पाया पडावे. अग्नीचे ठिकाणी प्रेम थंडीचे निवारण करण्यापुरतेच आहे तो अग्नी धोतराच्या पदरी बांधून नेऊ नये. साप, विंचू हे देखील नारायणाचीच रूपे आहेत, असे मानून त्यांना दुरूनच नमस्कार करावा. त्यांना स्पर्श करू नये असे तुकाराम सांगतात. विंचू किंवा सर्प हे विषारी असल्याने लोक त्यांना दिसताक्षणी मारण्यासाठी धावतात, परंतु तुकारामांनी त्यांना हातच न लावण्याचा सल्ला दिल्याने त्यांचे संवर्धनाचा मार्ग सुकर झाला, असे म्हणता येते. विंचू, साप आढळणारे प्रदेशात शक्यतो मनुष्य वस्ती करत नाही त्यामुळे हे भूप्रदेश इतर सजीवांसाठी आपोआपच राखीव बनतात. पाश्चिमात्य पर्यावरण क्षेत्रातील चळश्रवशीपशी (वन्यता) या संकल्पनेशी यातून साधर्म्य साधले जाते.

साधूंची लक्षणे सांगताना तुकाराम महाराज म्हणतात, देह आणि देह (हा) संबंधे निंदावी। इतरे बंदावी श्वानशूकरे। येणे नावे झाला मी माझ्याचा झाडा ।मोह नावे खोडा गर्भवास। गृह आणि वित्त स्वदेशा विटावे ।इतरा भेटावे ।श्रापदा झाडां। तुका म्हणे मी हे माझे न यो वाचे। येणे नावे साचे साधुजन।

आजकालच्या लोकांचा भौतिक साधन संपत्तीचा सोस पाहता तुकोबांचे हे विचार पर्यावरणपूरक वाटतात. ते म्हणतात, केवळ आपला देह व आपले जवळचे नातलग यांचाच विचार करणे गैर आहे. कुत्रा डुकरासारखे प्राणीही वंदनीय आहेत. मी आणि माझे या द्वंदाचा निरास करावा. आपले घर, आपली संपत्ती याचा मोह न बाळगता बनातील पशुंची व झाडांची भेट घ्यावी असे तुकाराम सांगतात. तुकारामांचा हा विचार नॉर्वेजिअन खोल पर्यावरणवादी आर्ने नेस यांच्या विचारांच्या जवळ जाणारा आहे. आर्ने नेस यांनी मांडलेल्या मुक्त हवेचे जीवन (षीळश्रीणीश्रळी) या संकल्पनेमध्ये निसर्गाकडे जाणे म्हणजे खऱ्या घराकडे जाणे होय. नेस यांनी बाह्य निसर्ग स्थळे आणि जीवसृष्टी यांचा स्वानुभूती करून घेण्यासाठी उपयोग करा असे म्हटले आहे. तुकोबांनी याला साधूचे लक्षण म्हणून संबोधले आहे. या संदर्भात डॉ. सविता अशोक व्हटकर म्हणतात, "प्रापंचिक जीवनामध्ये तुकोबांना आलेल्या कटू अनुभवाच्या माध्यमातून त्यांनी मानवी जीवनाविषयीचे चिंतन करताना फक्त आपल्या सभोवतालचा समाजच वाचला आहे असे नाही तर निसर्गातील अन्य जीवसृष्टीही त्यांनी वाचली, न्याहाळली व तिचा अन्वयार्थ मानवी व्यवहारांशी जोडण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा त्यांना सभोवतालची जीवसृष्टी ही मानवी स्वभावांशी कधी सुसंगत तर कधी विसंगत व्यवहार करताना आढळते. १६ पर्यावरणीय दृष्टीने सर्व सजीव हे महत्त्वाचे आहेत.

लहानात लहान सूक्ष्मजीवापासून ते अतिप्रगत मानवापर्यंत सर्व सजीवांचे अन्नसाखळीतील स्थान हे महत्त्वाचे आहे. प्रत्येक सजीवाला एक पर्यावरणीय मूल्य आहे तसेच अजैविक घटकांचेही निर्विवाद महत्त्व आहे. या दृष्टीने तुकारामांचा अभंग पहा. मुंगी आणि राव ।आम्हा सारखाची जीव। गेला मोह आणि आशा । कळि काळाचा हा फासा। सोने आणि माती। आम्हा समान हे चित्ती। पदार्थांच्या विघटनास जबाबदार असणारी मुंगी आणि विशिष्ट भूप्रदेशातील सर्व संपत्तीचा मालक असणारा राजा या सर्वांनाच तुकाराम समदृष्टीने पाहतात. मोह आणि आशा यापासून ते परावृत्त झाले आहेत. सोने हा महाग व दुर्लभ धातू आणि सहजासहजी उपलब्ध होणारीमाती या दोहोंनाही ते समान मानतात. पर्यावरणवादी विचारसरणीची दृष्टीही अशीच आहे. हवा, पाणी आणि जमीन या अजैविक घटकांना पर्यावरणात महत्त्वाचे स्थान आहे. केवळ पारमार्थिक तत्त्वज्ञानाच्यादृष्टीने नाही तर पर्यावरणीय तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनेही तुकोबांचा हा अभंग सरस ठरतो.

अवधी भूते साम्या आली। देखिली म्या कै होती। असे तुकाराम म्हणतात. आपली भीती कुणा सजीवाला वाटू नये. एकच चैतन्य स्वरूप असणारे सर्व भूतमात्र साम्यत्वाने आपणास अनुभवास यावेत. जे जे आपणास भेटेल ते ते स्वतः प्रमाणेच वाटावे असे तुकारामांना वाटते. तुकारामांचा सर्वश्रुत असा वृक्षवल्ली संबंधीचा अभंग पहा. वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे। पक्षीही सुस्वरे आळविती।। तेणे सुखे रूचे एकांताचा वास। नाही गुणदोष अंगा येत। आकाश मंडप, पृथिवी आसन। रमे तेथे मन क्रीडा करी।

अनेक प्रकारचे वृक्ष, लता, वेली, वनचर हे आमचे सगेसोयरे, आप्त आहेत असे तुकाराम म्हणतात. पक्षी चांगल्या सुरात गायन करीत आहेत. या सग्यासोयऱ्यांमुळे आम्हाला एकांतात राहणे आवडते. त्यामुळे कोणताही गुणदोष आपल्याकडे येत नाही. आकाश हा मंडप आहे व पृथ्वी हे बसण्याचे आसन आहे. म्हणून आमचे मन जेथे रमेल तेथे आम्ही क्रीडा करू. तुकोबा येथे पर्यावरणीय जैव-अजैव घटकांशी आत्मिक पातळीवर संबंध प्रस्थापित करू पाहतात. त्यांना मानवासारखाच समान दर्जा देतात. त्यांचे सृष्टीतील महत्त्व अभंगातून अधोरेखित करतात.

संत तुकारामांच्या कालखंडाविषयी डॉ. सदानंद मोरे म्हणतात, "मनुष्य आणि त्याच्या भोवतालची सृष्टी यांच्या नात्याविषयी तुकोबा अत्यंत जागरूक व संवेदनशील होते. त्यांचा 'बुडताहे जन न देखवे डोळा' हा माणसांबद्दलचा कळवळा सर्वज्ञात आहेच, परंतु मानवेतर सजीव आणि निर्जीव सृष्टीशीही त्यांनी आत्मिक संबंध प्रस्थापित केलेला होता. 'वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे किंवा झाडेझुडे जीव सोयरे पाषाणे' हे त्यांचे उद्‌गार आजच्या कोणत्याही पर्यावरणवादी संघटनांची ध्येयवाक्ये ठरावीत असे आहेत."

तुकोबांच्या गाथेचे पर्यावरणीय दृष्टीकोनातून पुनर्वाचन करताना त्यांची पर्यावरणीय संवेदनशीलताही महत्त्वाची वाटते. सर्वच सजीवांना त्यांची स्वतःची ओळख (Identity) व प्रतिष्ठा देणारा हा संत होता. पर्यावरणीय समीक्षेच्या विचार व्यूहाचेही हेच तत्त्व आहे. पृथ्वीवरील कोणताही सजीव हा दुर्लक्षून चालणार नाही. त्याचे स्वतःचे असे न बदलता येणारे (Non-replace-ment)

स्थान आहे. प्रत्येक सजीवाचे अन्नसाखळीतील स्थान हे असे आत्यंतिक महत्त्वाचे आहे. काही वनस्पतींच्या व प्राण्यांच्या प्रजाती या विशिष्ट प्रदेशातच आढळतात त्यांना प्रदेशनिष्ठ प्रजाती म्हणतात. तुकोबांचा भौतिक भ्रमंतीचा परिसर हा महाराष्ट्राचा आहे. त्यांच्या अभंगातील कावळा, कोकिळ, कोंबडा, घार, घुबड, चकोर, चातक, पारवा, पोपट, बगळा, भोरडया, मोर, ससाणा, सारस, साळुंखी, हंस, राजहंस इत्यादी पक्षांचे उल्लेख पाहता, सतराव्या शतकातील समृद्ध पक्षी विविधता लक्षात येते.

संत तुकारामांच्या अभंगात निसर्गाचे प्रत्यक्ष निरीक्षण आणि तत्त्वज्ञान यांचासुरेख संगमदिसतो. आपले नातेवाईक माणसे असतातच, तसेच वृक्ष वल्ली, प्राणी पक्षी हेहीआपले सगेसोयरे आहेत, हे आपण जाणले पाहिजे. हा महत्त्वाचा संदेश त्यांनीअभंगातून दिला आहे.

'वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे'।
पक्षीही सुस्वरे आळविती ।

- तुकाराम गाथा

त्यांच्या अभंगांमध्ये निसर्गाचे विवेचन सामाजिक नैतिकतेच्या चौकटीतकेलेले आहे. त्यांनी म्हटले आहे, "तोडूनी पुष्पवाटिका, फळवृक्षयाती, बाभळाराखिती करूनी सार" इ येथे त्यांनीसामाजिक विसंगती व पर्यावरणीय अनास्थेवर तीव्र टीका केली आहे.तुकारामांनी माणसाच्या लोभामुळे निसर्गाचे होणारे नुकसान ओळखले होते आणि त्याविरुद्ध संत साहित्याच्या माध्यमातून जनजागृती केली.

संत नामदेव आणि पंचमहाभूतांशी नाते

संत नामदेव यांनी आपल्या भजन आणि अभंगांमध्ये पंचमहाभूतांना ईश्वराचे रूप मानले. त्यांनी लिहिले आहे. "धरती माता, पाणी पिता, वायूबंधू" **(संदर्भ:नामदेव गाथा)**

जैसावृक्ष नेणे मान अपमान!
तैसे ते सज्जन वर्ततातीं!! अथवा कोणी प्राणि येऊनि तोडिती॥

तयाअ न म्हणती छेदूं नकायांतून त्यांनी पर्यावरण घटकांना देवत्व देऊन त्यांनी त्यांचे रक्षण करणे, हे धार्मिक आणि नैतिक कर्तव्य असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांच्यालेखनातून पर्यावरणावरील आपुलकी आणि मानवी क्रियांच्या निसर्गावरीलपरिणामांचे भान दिसते. त्यांच्या दृष्टिकोनात पृथ्वी व पाण्याची उपासना हीभक्तीचा एक भाग आहे.

निसर्गातील ईश्वरी अंश: नामदेव महाराजांनी "अणू रेणू मधला देव" पाहिला, त्यामुळे झाडे, प्राणी, पक्षी, नद्या, डोंगर या सर्वांमध्ये त्यांना ईश्वर दिसला. यामुळेनिसर्गातील प्रत्येक घटकाचा आदर करणे हे त्यांचे तत्त्व होते.

सर्व प्राणिमात्रांवर प्रेम: त्यांच्या कथांमध्ये 'गायीला जिवंत करणे', 'पक्ष्याला दाणे टाकणे' अशाअनेक घटना आहेत, ज्यातून सर्व सजीवांबद्दल दया आणि प्रेम करण्याची शिकवण मिळते.

निसर्गाशी एकरूपता: "पाणी नाही" म्हणून त्यांनी चिंता न करता, विठ्ठलावर विश्वास ठेवला आणिविठ्ठलानेच पाणी वर आणले. यातून निसर्गाची काळजी घेणारा देवच आहे, असात्यांचा विश्वास दिसतो.

साधे जीवन आणि साधेपणा : मातीच्या भांड्यात जेवण करणे, साध्या राहणीमानावर भर देणे यातून नैसर्गिक संसाधनांचा योग्य वापर करण्याचा संदेश मिळतो.

सामाजिक आणि नैसर्गिक संतुलन: त्यांची शिकवण फक्त अध्यात्मापुरती मर्यादित नव्हती, तर ती सामाजिक समानता आणि निसर्गाशी सुसंवाद साधणारी होती

संत एकनाथांचे संवेदनशील निरीक्षण

संत एकनाथांचा एकनाथी भागवत हा वारकरी संप्रदायातील एक महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. या ग्रंथात त्यांनी २४ गुरूंची नावे सांगितली आहेत. त्यांचे विस्तृत विवेचनही केले आहे. गुरू सांगेन अशेष। संख्याप्रमाण चोवीस। त्यांची नावे परिस। सावकाश सांगेन। पृथ्वी वायु आकाश। अग्नि आप सीतांश। सातवा तो चंडांश। कपोता परिस आठवा। अजगर सिंधू पतंग। मधुमक्षिका गज भृंग। हरिण मीन वेश्या साडू। नावे सुभग पिंगला। टिटवी आणि लेकरू। कुमारी आणि शरकारू। सर्प कातणी पेशस्करू। इतुकेन गुरू चोवीस।"

या चोवीस गुरुंपैकी पृथ्वी, वायु, आकाश, अग्नी,जल, चंद्र, सूर्य, समुद्र हे पर्यावरणातील अजैविक घटकांचे प्रतिनिधित्व करतात. कपोत, अजगर, पतंग, मधमाशी, हत्ती, मूंग, हरिण, मासा, टिटवी, सर्प, कांतणी, कुंभारीण माशी इत्यादीच्या उल्लेखाने सोळाव्या शतकातील जैवविविधतेचा संदर्भ येतो. परब्रम्ह प्राप्त होण्यासाठी या चोवीस गुरुंची उपासना केली पाहिजे असे ते म्हणतात. मानवेतर समूहातील पशू-पक्षी व निर्जीव घटकांना गुरू मानणे यातून त्यांची पर्यावरणाविषयीची आस्था प्रकट होते. पर्वत, वृक्ष आणि भूमी या तिन्हींचे गुण देहामध्ये धारण केल्यामुळे पृथ्वीला गुरूत्व प्राप्त झाले आहे, असे सांगून त्यांनी पर्वत, वृक्ष व भूमी यांचे महत्त्वही या अध्यायात वर्णन केले आहे. सूर्याचे महत्त्व सांगताना त्यांनी जलचक्राची प्रक्रियाविशद केली आहे. ते म्हणतात,

'सूर्य काळे निजकिरणी। रसेसहित शोषी पाणी।
तोबि वर्षाकाळी वर्षोनी। निववी जनी सहस्त्रधा ।।

सर्व प्राणीमात्रांविषयी भूतदया बाळगावी असे ते लिहीतात,

जेथे भूतदया अलोकिक । ते सकळ अरिछेदक ।
परममंगळ प्रकाशक । सुखदायक सर्वांची।

यज्ञात दिल्या जाणाऱ्या पशू आहुतीचा धिक्कार करतात. अन्नसाखळीतील जितक्या उच्च पातळीतील सजीवांची आपण हानी करू तितकी वैश्विक ऊर्जा आपण वाया घालवू असे पर्यावरणवादी म्हणतात. उदा. शाकाहारी प्राणी केवळ गवतच खातात. प्रकाश

संश्लेषण प्रक्रियेत सूर्यापासून मिळालेल्या सौर ऊर्जेचा वनस्पती पहिल्या पातळीवर रासायनिक ऊर्जेत रूपांतरित करतात. शाकाहारी फक्त तेवढीच ऊर्जा वापरतात. पण मांसाहारी प्राणी अनेक शाकाहारींचा नाश करतात व पर्यायाने अधिक वैश्विक ऊर्जा वापरतात. म्हणूनच पर्यावरणवादी ऊर्जाक्षय नको म्हणून शाकाहाराचा पुरस्कार करतात. एकनाथ महाराज प्राण्यांच्या शिकारीला तर विरोध करतातच पण यज्ञातील पशू आहुतीदेखील अवैध असल्याचे सांगतात. याही पुढे जाऊन वानप्रस्थात पशुहत्या निषिद्ध आहे, असेसांगताना एकनाथ म्हणतात,

यापरी श्रोतकर्म विधान । यागार्थ पशुहनन ।
[illegible]...

संत एकनाथ जसे संतत्वाबरोबरच एक उत्तम कवी व तत्त्ववेत्ता होते, तसेच ते निसर्ग निरीक्षकहीहोते. त्यांच्या भारूड, अभंग आणि कीर्तनातूननैतिकता, समाज जागृतीसह निसर्ग संवर्धनाचा विचार येतो. त्यांनी नदी, झाडे, पाणी आणि पशुपक्ष्यांचे महत्त्व अनेक ठिकाणी नमूद केले आहे. उदाहरणार्थ, "फुलांचे सौंदर्य पाहून ईश्वर स्मरण करावे" हा विचार त्यांच्या साहित्यातअधोरेखित आहे (एकनाथी भागवत)त्यांच्या लेखनात निसर्ग ही केवळ पार्श्वभूमी नसून, मनुष्याला योग्य जीवनशैलीची जाणीव करून देणारा एक शिक्षक आहे.

जलशुद्धतेबाबत त्यांचे विचार "नदीचे पाणी निर्मळ, तया पाहे आत्मा शुद्ध" (एकनाथी भागवत, अध्याय १२) अशा अभिव्यक्तींमध्ये दिसून येतात.

ॐ नमो सद्‌गुमरु वसंतू । ऐक्यकाळीं तुझा ऋतू ।
तया ऋतुकाळींचा मारुतू । ज्ञानवनांतू जैं रिघे ।।१।।

एकनाथ महाराजांनी निसर्ग आणि पर्यावरणाबाबत जी दखल घेतली आहे, ती त्यांच्या ऋतू आणि ज्ञान या संकल्पनेतून स्पष्ट होते(एकनाथ भागवत, अध्याय १२). वसंत ऋतूला त्यांनी 'सद्‌गुरु' म्हणजेच ज्ञानाचा वसंत म्हणून, तो एकता आणिनवचैतन्याचा काल मानला आहे. जुन्या अविद्येच्या पानांचे झडणे म्हणजे मनातीलअंधकाराचा नाश होणे, तर नव्या पानांची उगमणे म्हणजे ज्ञानाची आणिविरक्तीची नवी उमेद जागरणे. अत्यंत वैराग्यामुळे वृक्ष कोरडे पडले असले तरीवसंत ऋतूच्या आगमनाने त्यांना नवे कोवळे पान आले, जे आत्म्याच्यानवचैतन्याचे प्रतीक आहे. वृक्षांच्या फांद्या आणि त्यावर फुललेलीसोहंभावाची फुले यावरून त्यांनी निसर्गातील पुनरुत्थानाला मानवाच्याआध्यात्मिक विकासाशी जोडले आहे. एकनाथांचे हे स्वरूप निसर्ग आणि मानवयांच्यातील अंतर्निहित नाळ अधोरेखित करते, ज्यात निसर्गातील चक्रे म्हणजेच ऋतू, मानवाच्या ज्ञान आणि तत्त्वज्ञानाच्या प्रवासाशी निगडीत आहेत.

संत एकनाथांनी रचलेल्या १२५ विषयांवरील सुमारे ३०० भारुडांमध्ये समाजातील विविध घटकांबरोबरच निसर्गाचे स्थान महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या अभंगांमध्ये गुरुभक्ती, पारमार्थिक अनुभव आणि सामाजिक स्थिती यांसोबतच निसर्गाचे वर्णन आढळते.

समर्थ रामदासांचे पर्यावरणीय संकेत

समर्थरामदास हे संयम, प्रकृती आणि परिश्रम यांचे समर्थक होते. त्यांच्या "मनाचेश्लोक"मध्ये मानवाने निसर्गासोबत समरस होऊन जगावे, हे स्पष्ट होते.त्यांनी व्यायाम, आहार विहार यांचा संबंध आरोग्याशी जोडला आणिअप्रत्यक्षपणे पर्यावरण शुद्धतेचा आग्रह धरला. "वृक्षारोपण, जलसंधारण आणिप्राणीमात्रांवर दया" हे त्यांचे अप्रत्यक्ष संदेश आहेत.विकारग्रस्त लोकच पर्यावरणाला कसे नष्ट करतात,याचे एक उदाहरण खालील ओवीतून दिसून येतो. ते म्हणतात,

जयासी भुकेलिया आमिषां।
हे विश्व न पुरेची घांसा।
कुळवाडीयांचीया आशा।
चाळीत असे।

'जयासीभुकेलिया आमिषां' - म्हणजे भुकेमुळे इच्छा अनियंत्रित होतात. हे विश्व याअसमाधानासाठी पुरेसे नसते. कुळवाडीयांच्या आशा आणि चाळीतल्या लोकांच्याआकांक्षा या 'अनमोल' असतात. आजच्या आधुनिक वास्तवाच्या पार्श्वभूमीवर हीउक्ती किती खरी-खुरीवाटते.

इही संतोष वन खंडिले। धैर्य दुर्ग पडिले।
आनंदरोप सांडिले। उपडूनिया।

काहीलोकांची भूक इतकी प्रचंड आहे की त्यांना खाण्यासाठी संपूर्ण विश्व पुरतनाही. त्यांनी नद्या, नाले, डोंगर, झाडे, जमीन यांना तोडफोड करून तिथे आपलीसाम्राज्य वसवली. परिणामी, निसर्गाचे संतोष मोडले गेले, धैर्य आणि शांतीचेदुर्ग नष्ट झाले, आनंदाचा झरवा कोरडा पडला.

'जे आवृष्टीचेनी उपद्रवे।
गादले विश्व आघवे।

यानिसर्ग शोषणामुळेच 'आवृष्टीचे उपद्रवे' आणि 'गादले विश्व आघवे' अशी गंभीरस्थिती निर्माण झाली आहे. या स्थितीतून बाहेर पडायचे असेल, तर निसर्गाचेरक्षण आणि संवर्धन करणे अत्यंत गरजेचे आहे.संत रामदास तर भारतातील नाना स्थळी भ्रमंती करून शिवथर घळीच्या आश्रयाला आलेले. 'दास डोंगरी रहातो', असं स्वतःबद्दल सांगून 'सुखालागि आरण्य सेवित जावे' असे म्हणणारे, त्यांच्या साहित्यात निसर्गाची सुंदर चित्रे रेखाटलेली आहेत. त्यांची निसर्गवर्णनात्मक पुढील रचना लक्षवेधक आहे-

गिरीचे मस्तकी गंगा तेथूनी चालली बळे। धवावा लोटल्या धारा धबाबा तोय आदळे गर्जतो मेघ तो सिंधू ध्वनि कल्लोळ उठिला। कड्यासी आदळे वारा वात आवर्त होतसे दराच तुटला मोठा झाडखंडे परोपरी । निविड दाटली छाया त्यामध्ये वोध वाहती तुषार उठले रेणू दुसरे रज मातले । वातमिश्रित ते रेणू सीतमिश्रीत धुकटे ही रचना रामदासांच्या निसर्ग निरीक्षणाची आणि त्यांच्या निसर्गप्रेमाची

फार सुंदर साक्ष आहे.

या परिस्थितीतून बाहेर यायचे असेल तर याप्रकृतीचे रक्षण आणि संवर्धनकेले पाहिजे. याबाबत त्यांच्या या ओवीचे प्रमाण देता येईलः

सुरतरूंची झाडे। अंगणी लावावे कोडे।
देयावे कामधेनूचे पाडे। खेळावया।

अशाप्रकारे संत साहित्य एक प्रकारची "पर्यावरण शिक्षणाची चळवळ" ठरते, तीहीकोणतीही वैज्ञानिक भाषा न वापरता, अनुभव आणि श्रद्धेच्या आधारे.भक्तिभावातून साकारलेले हे साहित्य आजच्या काळात अधिक अर्थपूर्ण ठरते.तेआपल्या संस्कृतीतील पर्यावरणीय जाणीव जागवते. हे साहित्य केवळ भक्तीचे साधननसून, जीवनशैलीतील सुसंवाद, संतुलन आणि शाश्वततेचा मूलमंत्र देणारेमार्गदर्शक तत्त्व आहे.

महाराष्ट्रातील संतांनी पर्यावरणाच्या संवर्धनासाठी आपल्या साहित्य आणि आचार-धर्मातून ठोस भूमिका घेतली. त्यांनी पंचमहाभूतांशी नाते सांगून, निसर्गाशी एकात्मता साधणारेजीवन जगण्याचा संदेश दिला. त्यांच्या अभंग, ओव्या, भारूडातून व्यक्त झालेलीनिसर्गनिष्ठा आजच्या पर्यावरणीय आपत्तीच्या काळात अत्यंत उपयुक्त ठरते. यासंतांच्या शिकवणुकीचे अनुकरण करूनच आपण शाश्वत आणि पर्यावरणपूरक समाजनिर्माण करू शकतो.

संदर्भ सूची :-

१. भावे विनोबा अष्टादशी, परंधाम प्रकाशन, पवनारसंत ज्ञानदेव नामदेवगाथा, संचालक, शासकीय मुद्रण व लेखनसामग्री, मुंबई, महाराष्ट्र शासन, १९७०
२. व्हटकर सविता : संत तुकारामांचे अभंग उपदेश, दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका,
३. मोरे सदानंद मानवी जीवनाचा महाभाष्यकार
४. संत एकनाथ सार्थ एकनाथी भागवत, केशव भिकाजी ढवळे, श्री समर्थ सदन, मुंबई, पहिली
५. श्री तुकाराम महाराजाची सार्थ गाथा संपादक ह.भ.प.कै.स.के नेरुरगांवकर
६. श्री. सार्थ दासबोध संपादक ह.भ.प.ल.रा. पांगारकर
७. ज्ञानेश्वर पचनामृत रा.द.रानडे
८. तुकारामाचे निवडक ७५ अमग संपादक प्रा.वाळीकर जा राहेगावकर

31

लोकशाही सुदृढीकरणांमध्ये संविधानिक मूल्यांची भूमिका

डॉ. चंद्रशेखर काशिनाथ तळेकर
राज्यशास्त्र विभाग
एस के गांधी महाविद्यालय कडा, ता. आष्टी, जि. बीड.

प्रस्तावना :-

भारताने राज्यकारभार करण्यासाठी लोकशाही या सर्वोत्कृष्ट शासन पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. भारताची समाजरचना विचारात घेऊन लोकशाही या शासन पद्धतीची निवड करण्यात आली आहे. लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये लोकसहभाग या तत्वाला सर्वाधिक महत्त्वाचे मानले जाते. लोकसहभागाशिवाय लोकशाही यशस्वी होणे अशक्य आहे. भारतासारख्या बहुविविधता असणाऱ्या देशात लोकशाही अधिक सक्षम करण्यासाठी संविधानातील मूल्ये सर्वाधिक महत्त्वाची आहेत. भारताच्या संविधानाने लोकशाही सुदृढ व संरक्षित करणारी उत्कृष्ट मूल्ये स्वीकारली आहेत. संविधानिक मूल्यांमुळे भारताच्या लोकशाहीला योग्य दिशा मिळाली आहे. लोकशाहीला बळकट करणारी प्रमुख मूल्ये संविधानाच्या विविध भागात समाविष्ट केलेली आहेत. संविधानातील मूल्यांचे पालन आणि जतन करणे ही लोकशाही सबलीकरणासाठी सरकारची व प्रत्येक नागरिकांची महत्त्वपूर्ण जबाबदारी आहे.

महत्वाचे शब्द :- सुदृढ, मूल्य, सबल

उद्देश :-

१. संविधानातील मूल्ये अभ्यासणे.
२. लोकशाही सक्षमीकरणात संविधानिक मूल्यांचे महत्त्व अभ्यासणे.
३. लोकशाही व संविधानिक मूल्यांचा परस्पर संबंध अभ्यासणे.

गृहीतके :-

१. संविधानातील मूल्यांची तंतोतंत अंमलबजावणी होताना दिसत नाही.
२. संविधानातील मूल्ये लोकशाही सबल करण्यात महत्वाचे आहेत.
३. लोकशाही व संविधानातील मूल्ये ही एकमेकांना पूरक आहेत.

संशोधन पद्धती :-

लोकशाही सुदृढीकरणांमध्ये संविधानिक मूल्यांची भूमिका अभ्यासण्यासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

संविधानिक मूल्ये :

भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत राज्याच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये आणि मूलभूत हक्कांमध्ये संविधानाची मूल्य समाविष्ट आहेत. संविधानातील मूल्यांना भारताच्या लोकशाही शासन व्यवस्थेचा आत्मा म्हणून ओळखले जाते. संविधानातील मूल्यांच्या पालनाची जबाबदारी सरकार आणि नागरिक या दोघांचीही सारखीच आहे.

प्रमुख संविधानिक मूल्ये :

१. सार्वभौमत्व :

सार्वभौमत्व हे देशाला एक स्वतंत्र ओळख निर्माण करून देते. राष्ट्राच्या स्वातंर्त्याचे आणि स्वनिर्णयाच्या हक्काचे सार्वभौमत्व हे एक मूल्य आहे. सार्वभौमत्वामुळे कोणत्याही बाह्य शक्तीच्या दबावाखाली न येता स्वतंत्रपणे राष्ट्र आपले निर्णय घेते. आंतरिक व बाह्य असे दोन प्रकार सार्वभौमत्वामध्ये समाविष्ट होतात. देशातील कायदे निर्मितीत राष्ट्रातील नागरिक व संस्था या केलेल्या कायद्यांना बांधील राहतात. या बाबींचा प्रामुख्याने अंतर्गत सार्वभौमत्वांमध्ये समावेश होतो. बाह्य सार्वभौमत्वामध्ये परराष्ट्रांशी करार करण्याचे स्वातंर्त्य असते. कुठल्याही राष्ट्राचे वर्चस्व नसणे यांचा समावेश बाह्य सर्वभौमत्वामध्ये होतो. सार्वभौमत्व हे मूल्य देशाच्या स्वातंर्त्याचे प्रतीक आहे .

२. लोकशाही व न्याय :

भारतीय संविधानात लोकशाही व न्याय या मूल्यांना सर्वाधिक महत्त्व आहे. शासन जनतेला उत्तरदायी आहे. लोकशाहीमध्ये शासनाची सर्व सत्ता जनतेच्या हातात असल्याने शासन जनतेवर अन्यायकारक कायदे, नियम लादू शकत नाही. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाचे मूल्य भारतीय घटनेत समाविष्ट केले आहे. विषमता, दुर्बलांचे रक्षण, राजकीय न्याय या सर्वांच्या हितासाठी न्याय हे मूल्य सर्वतोपरी श्रेष्ठ आहे.

३. स्वातंत्र्य समता व बंधुता :

व्यक्तीला सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी स्वातंत्र्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. स्वातंत्र्याशिवाय व्यक्ती म्हणजे गुलामच असते.

संविधानाने प्रत्येक व्यक्तीला आचार- विचार, श्रद्धा, कृतीचे स्वातंत्र्य दिल्याने नागरिक मुक्तपणे शासनाच्या निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होतात. सामाजिक न्याय निर्मितीसाठी संविधानात समतेचे मूल्य अंतर्भूत केले आहे. एकमेकांविषयी आदर व सामाजिक एकीसाठी संविधानातील बंधुता हे मूल्य आवश्यक आहे.

४. धर्मनिरपेक्षता व कायद्याचे राज्य :

संविधानिक मूल्य ही सुदृढ, न्याय व स्थिर लोकशाहीचा पाया मानले जातात. लोकशाहीतील संविधानिक मूल्यांमुळे नागरिक आपली मते मुक्तपणे मांडू शकतात. प्रश्न आणि टीकेच्या माध्यमातून शासनावर नियंत्रण ठेवतात. भेदाभेद न होता समाजात न्याय प्रस्थापित करण्यामध्ये संविधानिक मूल्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय न्यायामुळे अन्यायाविरुद्ध उभे राहता येते. दुर्बल घटकांच्या संरक्षणासाठी संविधानातील न्याय हे मूल्य महत्त्वाचे ठरते.

देशातील धार्मिक विविधता लक्षात घेता धर्मनिरपेक्षता हे मूल्य धार्मिक स्वातंर्त्य व राष्ट्रीय एकात्मता निर्मितीसाठी साहाय्यभूत ठरते. नागरिक लोकशाहीतील मतदान प्रक्रियेद्वारे शासनावर अंकुश ठेवू शकते. वेळेप्रसंगी शासन बदलण्याची शक्ती लोकशाहीतील संविधानिक मूल्यांनी जनतेला दिलेली आहे. कायद्याद्वारे प्रस्थापित शासनपद्धतीमुळे देशातील सर्व संस्था व व्यक्ती कायद्याच्या नियंत्रणाखाली आहेत.

लोकशाही शासन व्यवस्थेवर नागरिकांचा विश्वास निर्मितीसाठी कायदा महत्त्वाची भूमिका बजावतो. राष्ट्राला भरधाव विकासाच्या वेगाने प्रगती करण्यासाठी संविधानिक मूल्ये आवश्यक आहेत. संविधानिक मूल्यांचे यथोचित पालन केल्यास समाज सुसंस्कृत बनतो. संविधानिक मूल्यांशिवाय लोकशाही शासन पद्धती यशस्वी होणे अशक्य आहे. लोकशाहीच्या संरक्षणासाठी संविधानिक मूल्ये अत्यावश्यक आहेत.

लोकशाही व संविधानिक मूल्यांचा परस्पर संबंध :

लोकशाही शासन व्यवस्था उत्कृष्टरित्या प्रभावीपणे राबविण्यासाठी संविधानातील मूल्ये अत्यावश्यक आहेत. लोकशाही हा शासन व्यवस्थेचा संविधानिक मूल्य प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत आणण्यासाठीचा सर्वोत्तम शासन प्रकार ठरतो. लोकशाही व संविधानिक मुल्यांचा एकमेकांशी अतिशय घनिष्ठ संबंध आहे. लोकशाही व्यवस्थेची आधारशीला म्हणून संविधानिक मूल्यांना ओळखले जाते. जनतेचे जनतेसाठी शासन जे जनताच चालवते हा व्यापक अर्थ लोकशाहीतून निर्माण होतो. संविधानिक मूल्ये ही लोकशाहीचा अविभाज्य घटक आहे.

संविधानिक मूल्यांशिवाय लोकशाही शासन हे केवळ निर्जीव शरीरासारखे आहे. म्हणूनच लोकशाही व संविधानिक मूल्ये ही कल्याणकारी राज्यपद्धती राबविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. लोकशाही शासन हे संविधानाशिवाय अराजकतेकडे जाण्याचा मोठा धोका उद्‌भवतो लोकशाहीला मजबूत करण्यामध्ये संविधानिक मूल्ये महत्त्वाची आहेत. लोकशाही शासन हे कायद्याचे राज्य या संविधानिक मूल्यानुसार कायद्याच्या चौकटीत राज्यकारभार करत असते. शासनावर अंकुश ठेवण्याचे कार्य संविधानिक मूल्यांद्वारे साधले जाते. परंपरागत सामाजिक वर्णव्यवस्था व भेदभावास संविधानिक मूल्यांमुळे प्रतिबंध होतो. लोकशाही शासन व्यवस्था समता या संविधानिक मूल्यानुसार चालविण्यासाठी सामाजिक न्याय हे मूल्य आपली भूमिका यथोचित पार पाडते. लोकशाहीला सर्वसमावेशक बनविण्यात संविधानिक मूल्ये अतिशय महत्त्वाचे ठरते. संविधानिक मूल्यांमुळे शासनाच्या मनमानी कारभारावर आळा बसतो.

विविध घटकांत अधिकारांची विभागणी केल्यामुळे सत्तेचे केंद्रीकरण होत नाही. अधिकारांच्या विभक्तीकरणामुळे सत्तेचा गैरवापर टाळला जातो. लोकशाहीचे रक्षण संविधानिक तत्त्वामुळे होते आणि लोकशाही शासन व्यवस्थेमुळे संविधानिक मूल्यांची अंमलबजावणी शक्य होते. लोकशाही शिवाय सविधानिक मूल्ये आणि संविधानिक मूल्यांशिवाय लोकशाही अपूर्ण आहे. एकाच नाण्याच्या दोन बाजू म्हणून

या दोन्ही गोष्टी एकमेकांना परस्पर पूरक आहेत.

सारांश :-

लोकशाही शासन व्यवस्थेला नैतिक अधिष्ठान प्रदान करण्यामध्ये संविधानिक मूल्य भक्कम अशी आधारशीला म्हणून काम करतात. सत्तेचे केंद्रीकरण हे संविधानिक मूल्यांचे पालन केल्यास टाळण्यास मदत होते. लोकशाही शासन प्रणालीमध्ये नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण सुनिश्चित होते. संविधानातील स्वातंत्र्य या मूलभूत मूल्यामुळे विचार स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती आणि संघटन स्वातंत्र्यामुळे लोकशाही मजबूत करण्यात नागरिकांचा सक्रिय सहभाग वाढतो. आर्थिक व राजकीय विषमता कमी करण्यासाठी समता हे मूल्य सर्व नागरिकांना संधीची समानता उपलब्ध करून देते. लोकशाही व्यवस्थेवर जनतेचा विश्वास दृढ करण्याचे कार्य न्याय हे संविधानिक मूल्ये अत्यंत प्रभावीपणे करते. कायद्याच्या राज्यामुळे शासनकर्ते आपला मनमानी कारभार करत नाही. संविधानाने आखून दिलेल्या चौकटीत शासनकर्त्यांना काम करण्यास भाग पाडण्याचे कार्य कायद्याचे राज्य संविधानिक मूल्य करते. लोकशाही शासन व्यवस्थेचे काम सुरळीतपणे पार पाडण्यामध्ये संविधानिक मूल्य अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

निष्कर्ष

१. संविधानिक मूल्यामळे भारतीय लोकशाही यशस्वी झाली आहे.

२. संविधानिक मूल्य लोकशाहीचा आत्मा असून लोकशाहीच्या सबलीकरणासाठी संविधानिक मूल्यांची नागरिकांमध्ये जाणीव निर्माण करणे आवश्यक आहे.

३. लोकशाही अधिक लोकाभिमुख व उत्तरदायी करण्यासाठी राज्य संस्थांच्या मूल्यनिष्ठ कार्यपद्धतीवर भर देणे गरजेचे आहे.

४. संविधानिक मूल्यांची प्रभावी अंमलबजावणी न झाल्यास राज्यकारभारात गंभीर समस्या उद्‌भवतात.

संदर्भ सूची :-

१. Chakrabarty Bidyut, Constitutional Democracy in India

२. जोहरी जे. सी., भारत मे संविधानिक मूल्य एवं मौलिक कर्तव्य, SBPD प्रकाशन .

३. धोकेने देवकी भा. ,लोकशाहीतील घटनात्मक मूल्ये : काल, आज आणि उद्या, नॅशनल बूक ट्रस्ट, २०२५

४. टाकळकर शिवाजी धोंडीबा, नीटवे ज्ञानदेव लक्ष्मण, भारतीय संविधानातील मूल्य मूलभूत कर्तव्य आणि राजकीय व्यवस्था,निराली प्रकाशन,२०२४

५. आंबेडकर बाबासाहेब , भारताचे संविधान, सुधीर प्रकाशन, आवृत्ती २०२२.

६. PyleeM.V. , Constitutional Government in India, S Chand Publishing.2003

32

मराठी संत साहित्यातून आलेल्या शाश्वत विकासाच्या समस्या

डॉ.नवनाथ ज्ञानोबा पवळे
कालिकादेवी कला वाणिज्य वविज्ञान महाविद्यालय
शिरूर का.

सारांश -

शाश्वत विकास ही आधुनिक काळातील अत्यंत महत्त्वाची संकल्पना असली, तरी तिची बीजे भारतीय आणि विशेषतः मराठी संत साहित्यात खोलवर रुजलेली दिसतात. मानवी जीवन, समाजरचना आणि निसर्ग यांच्यात समतोल राखण्याचा विचार संत साहित्याने सातत्याने मांडलेला आहे.या शोधनिबंधाचा उद्देश मराठी संत साहित्यातून व्यक्त झालेल्या शाश्वत विकासाशी निगडित समस्यांचा अभ्यास करणे हा आहे.संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, चोखामेळा, सोयराबाई, जनाबाई आदी संतांनी सामाजिक विषमता, जातिभेद, भोगवादी वृत्ती, नैतिक अधःपतन आणि निसर्गाशी तुटलेले नातेया समस्यांवर परखड भाष्य केले आहे. या समस्या आजच्या काळातील शाश्वत विकासाच्या अडचणींशी थेट संबंधित आहेत. संत साहित्य सामाजिक समता, श्रमप्रतिष्ठा, संयम, साधेपणा आणि निसर्गाशी सहअस्तित्व यांचा पुरस्कार करते.या अभ्यासातून असे दिसून येते की मराठी संत साहित्य हे केवळ आध्यात्मिक नसून, ते सामाजिक व पर्यावरणीय शाश्वततेचे मूलभूत तत्त्वज्ञान मांडणारे आहे.त्यामुळे आजच्या विकासकेंद्री युगात संत साहित्याचा अभ्यास शाश्वत विकासासाठी मार्गदर्शक ठरतो.

प्रस्तावना -

विकास ही संकल्पना मानवी इतिहासात सतत परिवर्तनशील राहिलेली आहे. प्रारंभी विकास म्हणजे भौतिक गरजांची पूर्तता एवढाच अर्थ घेतला जात होता; परंतु औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या अतिरेकामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास, सामाजिक विषमता आणि नैतिक अधःपतन वाढू लागले. या पार्श्वभूमीवर "शाश्वत विकास" ही संकल्पना पुढे आली. सध्याच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम होऊ नये, असा विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय.भारतीय परंपरेत विकासाचा विचार केवळ भौतिक पातळीवर न करता तो नैतिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक मूल्यांशी जोडलेला दिसतो. मराठी संत साहित्य ही याच परंपरेची एक समृद्ध अभिव्यक्ती आहे. संतांनी आपल्या अभंग, ओव्या आणि भारुडांतून समाजातील वास्तव समस्यांवर भाष्य केले. त्यांनी मांडलेले विचार आजच्या काळातील शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेशी पूर्णतः सुसंगत आहेत.मराठी संत साहित्याने जातिभेद, आर्थिक विषमता, स्त्रीदमन, भोगवादी वृत्ती आणि निसर्गाचा अपमान यांना तीव्र विरोध केला. या सर्व बाबी आजच्या शाश्वत विकासातील मुख्य अडथळे मानले जातात. त्यामुळे संत साहित्याच्या आधारे शाश्वत विकासाच्या समस्यांचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

१. मराठी संत साहित्यातून व्यक्त झालेल्या शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
२. संत साहित्यामधील सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय समस्यांचा शोध घेणे.
३. संतांनी मांडलेल्या समता, साधेपणा व श्रम प्रतिष्ठेच्या विचारांचा शाश्वत विकासाशी संबंध
४. स्पष्ट करणे.
५. भोगवादी जीवनशैली व नैतिक अधःपतन यांबाबत संत साहित्याची भूमिका अभ्यासणे.

६. आधुनिक काळातील शाश्वत विकासासाठी संत साहित्याचे महत्त्व अधोरेखित करणे.

मराठी संत साहित्यातील शाश्वत विकासाच्या समस्या -

मराठी संत साहित्याने समाजातील विविध समस्यांकडे व्यापक आणि मानवी दृष्टिकोनातून पाहिले आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीतून सृष्टीतील प्रत्येक घटक ईश्वरमय असल्याचे सांगितले.यामुळे निसर्गाचा ऱ्हास करणे म्हणजे ईश्वरद्रोह असल्याची भावना निर्माण होते. आज पर्यावरणाचा होत असलेला ऱ्हास ही शाश्वत विकासातील मोठी समस्या आहे.

संत साहित्य आणि सामाजिक समतेचा प्रश्न -

मराठी संत परंपरेतील संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत चोखामेळा, संत सोयराबाई यांनी जातिभेद, विषमता व सामाजिक अन्याय यांचा तीव्र विरोध केला. समाजातील विषमता ही शाश्वत विकासातील मोठी अडचण आहे. समाजातील एक घटक वंचित राहिल्यास विकास सर्वसमावेशक ठरत नाही.संत चोखामेळा आणि संत सोयराबाई यांनी दलित समाजावर होणाऱ्या अन्यायाचे वास्तव मांडले. सामाजिक समता व मानवी प्रतिष्ठेचा अभाव ही शाश्वत विकासाच्या मार्गातील गंभीर समस्या असल्याचे संत साहित्य अधोरेखित करते. संतांनी सर्व मानव समान असल्याची भूमिका मांडून टिकाऊ सामाजिक विकासाचा पाया घातला.

संत साहित्य आणि निसर्गाशी नाते-

संत साहित्यात निसर्गाला पूजनीय आणि जीवनदायी घटक मानले आहे. संत ज्ञानेश्वरांच्या ज्ञानेश्वरीमध्ये संपूर्ण सृष्टीला ईश्वराचे रूप मानले गेले आहे. मानवाने निसर्गावर अधिराज्य गाजवू नये, तर निसर्गाशी समन्वय साधावा, असा विचार येथे दिसतो.संत तुकारामांच्या अभंगांमध्ये साधेपणा, मितव्यय आणि लोभत्याग यावर भर दिला आहे. लोभ आणि उपभोगवादी वृत्ती ही आजच्या पर्यावरणीय संकटाचे मुख्य कारण आहे. संत साहित्य मानवाला संयम, मर्यादा आणि निसर्गाशी सुसंवाद शिकवते, जे शाश्वत विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

भोगवादी जीवनशैलीविरोधातील संतांची भूमिका -

संतांनी ऐहिक सुख,संपत्ती आणि भौतिक भोग यांचा अतिरेक नाकारला. "अल्प संतोष सुख देई" हा विचार संत तुकारामांच्या अभंगांतून स्पष्ट होतो. आजच्या काळातील अतिउत्पादन, अतिवापर आणि संसाधनांचा ऱ्हास या समस्या भोगवादी जीवनशैलीमुळे निर्माण झालेल्या आहेत.संत साहित्याने मांडलेली संयमाची आणि साधेपणाची जीवनदृष्टी ही शाश्वत उपभोगाची संकल्पना मांडते. संसाधनांचा मर्यादित वापर न केल्यास विकास टिकाऊ राहू शकत नाही, ही समस्या संत साहित्य अप्रत्यक्षपणे अधोरेखित करते.

श्रमप्रतिष्ठा आणि आर्थिक शाश्वतता -

संत नामदेव,संत एकनाथ आणि संत तुकाराम यांनी श्रमप्रतिष्ठेचा पुरस्कार केला. मेहनतीने उपजीविका करणे आणि शोषणमुक्त समाजरचना करणे ही शाश्वत आर्थिक विकासाची मूलतत्त्वे आहेत.संत साहित्यामध्ये परजीवी वृत्ती, भ्रष्टाचार आणि शोषण यांवर कठोर टीका आढळते. आर्थिक विषमता आणि अन्याय ही शाश्वत विकासातील मोठी समस्या असल्याचे संत साहित्य सूचित करते. श्रमावर आधारित आणि नैतिक अर्थव्यवस्था ही संतांची भूमिका आजही मार्गदर्शक ठरते.

स्त्री-पुरुष समानता आणि संत साहित्य-

संत सोयराबाई, जनाबाई, मुक्ताबाई यांसारख्या स्त्री संतांनी स्त्रीच्या आत्मसन्मानाचा आणि समानतेचा मुद्दा मांडला. स्त्रीला दुय्यम स्थान देणारी सामाजिक व्यवस्था शाश्वत विकासास अडथळा ठरते.स्त्री सक्षमीकरणाशिवाय सामाजिक विकास अपूर्ण राहतो, हे संत साहित्य स्पष्ट करते. स्त्री-पुरुष समानतेचा अभाव ही शाश्वत विकासातील मूलभूत समस्या असल्याचे संत साहित्य अधोरेखित करते.

नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास : शाश्वत विकासातील अडथळा -

संत साहित्याने सत्य, अहिंसा, करुणा, परोपकार आणि सहअस्तित्व यांसारख्या मूल्यांचा पुरस्कार केला. आजच्या काळात नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास ही शाश्वत विकासातील गंभीर समस्या आहे.विकासाच्या नावाखाली होणारे पर्यावरणीय नुकसान, भ्रष्टाचार आणि मानवी शोषण यांचे मूळ नैतिक अधःपतनात आहे. संत साहित्याने मानवाला आत्मसंयम आणि मूल्यनिष्ठ जीवनाचा संदेश देऊन शाश्वत विकासाचा मार्ग दाखवला आहे.

निष्कर्ष-

१. मराठी संत साहित्याने शाश्वत विकासाच्या समस्यांकडे आध्यात्मिक व मानवी मूल्यांच्या दृष्टिकोनातून पाहिले आहे.

२. सामाजिक विषमता, जातिभेद, स्त्रीदमन व आर्थिक अन्याय हे शाश्वत विकासातील प्रमुख अडथळे असल्याचे संत साहित्य अधोरेखित करते.

३. निसर्गाशी सुसंवाद न राखल्यामुळे पर्यावरणाचा

ऱ्हास होतो, ही जाणीव संत साहित्य देऊन जाते.

४. भोगवादी वृत्ती व अतिवापरामुळे संसाधनांचा नाश होतो, असा इशारा संत साहित्य अप्रत्यक्षपणे देते.

५. समता, साधेपणा, श्रमप्रतिष्ठा व नैतिक मूल्ये ही संतांनी मांडलेली शाश्वत विकासाची मूलतत्त्वे आहेत.

६. त्यामुळे मराठी संत साहित्य हे शाश्वत विकासासाठी विचारप्रेरक व दिशादर्शक ठरते.

समारोप -

आजच्या वेगवान विकासाच्या युगात संत साहित्याचा अभ्यास केवळ ऐतिहासिक नव्हे, तर अत्यंत समकालीन ठरतो. शाश्वत विकासासाठी आवश्यक असलेली मूल्याधिष्ठित जीवनदृष्टी संत साहित्याने पूर्वीच मांडलेली आहे. मानवी जीवन, समाज आणि निसर्ग यांच्यात समतोल साधण्याचा संदेश संत साहित्य देते.म्हणूनच मराठी संत साहित्य हे शाश्वत विकासाच्या समस्या समजून घेण्यासाठी आणि त्यावर उपाय सुचवण्यासाठी एक अमूल्य वैचारिक स्रोत ठरतो.

संदर्भ सूची :-

१. संत ज्ञानेश्वर - ज्ञानेश्वरी, महाराष्ट्र राज्य साहित्य मंडळ, मुंबई.

२. संत तुकाराम - तुकाराम गाथा, लोकप्रिय प्रकाशन, पुणे.

३. संत नामदेव - नामदेवांची अभंगगाथा, मौज प्रकाशन, मुंबई.

४. संत चोखामेळा - चोखामेळा अभंग, राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई.

५. बहिणाबाई चौधरी - बहिणाबाईंची गाणी, साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली.

६. डॉ. रा. ग. जाधव - मराठी संत साहित्य, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.

७. डॉ. भालचंद्र फडके - संत साहित्य आणि समाज, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई.

८. डॉ. वि. प. देशमुख - पर्यावरण आणि भारतीय तत्त्वज्ञान, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.

33

लैंगिक समानता : एक समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन

डॉ. विठ्ठल भीमराव मातकर
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
प्रमिलादेवी पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय,
नेकनूर ता जि. बीड

सारांश

लैंगिक समानता म्हणजे अशी स्थिती जिथे सर्व लिंगांच्या व्यक्तींना समान हक्क, जबाबदाऱ्या आणि संधी मिळतात. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून, लैंगिक असमानता केवळ वैयक्तिक फरकांचा परिणाम नसून, ती सामाजिक संरचना, सांस्कृतिक नियम, संस्था आणि सत्ता संबंधांमध्ये खोलवर रुजलेली आहे. हा शोधनिबंध प्रमुख समाजशास्त्रीय सिद्धांतांच्या माध्यमातून लैंगिक समानतेचे परीक्षण करतो, असमानता निर्माण करणाऱ्या प्रमुख सामाजिक संस्थांचे विश्लेषण करतो आणि लैंगिक समानता प्राप्त करण्याच्या दिशेने समकालीन आव्हाने आणि मार्गांवर चर्चा करतो.

प्रस्तावना:-

शिक्षण, रोजगार, राजकीय प्रतिनिधित्व, आरोग्यसेवा आणि कौटुंबिक जीवनातील सततच्या विषमतेमुळे लैंगिक समानता हा समाजशास्त्रीय संशोधनातील एक महत्त्वाचा विषय बनला आहे. समाजशास्त्र लिंगाकडे केवळ जैविक वस्तुस्थिती म्हणून न पाहता, त्याला नियम, मूल्ये आणि संस्थात्मक पद्धतींद्वारे आकार दिलेली एक सामाजिक रचना म्हणून पाहते. अनेक समाजांमध्ये कायदेशीर प्रगती होऊनही, लैंगिक असमानता दृश्य आणि सूक्ष्म अशा दोन्ही स्वरूपांत प्रकट होत आहे. हा शोधनिबंध समाजशास्त्रीय सिद्धांत लैंगिक असमानतेचे स्पष्टीकरण कसे देतात आणि सामाजिक संरचना तिच्या सातत्याला कसे हातभार लावतात, याचा शोध घेतो.

समाजशास्त्रात लिंगाची संकल्पना:-

समाजशास्त्र लिंग (जौविक फरक) आणि लौंगिकता (सामाजिकरित्या तयार केलेल्या भूमिका, वर्तन आणि अपेक्षा) यांच्यात फरक करते. लौंगिक भूमिका दिलेल्या समाजात पुरुष, स्त्रिया आणि लिंग-विविध व्यक्तींसाठी कोणते वर्तन 'योग्य' मानले जाते हे परिभाषित करतात. या भूमिका सामाजिकीकरणाद्वारे शिकल्या जातात आणि कुटुंब, शिक्षण, धर्म आणि प्रसारमाध्यमे यांसारख्या संस्थांद्वारे दृढ केल्या जातात. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून, लौंगिक समानतेमध्ये केवळ औपचारिक कायदेशीर समानता सुनिश्चित करण्याऐवजी या सामाजिकरित्या तयार केलेल्या उतरंडींमध्ये बदल करणे समाविष्ट आहे.

लौंगिक असमानतेवरील समाजशास्त्रीय सिद्धांत:-

१) कार्यवादी दृष्टिकोन

कार्यवादी सिद्धांतकारांचा असा युक्तिवाद आहे की, सामाजिक स्थिरता सुनिश्चित करण्यासाठी पारंपारिक लौंगिक भूमिका उदयास आल्या. पुरुषांना साधनात्मक भूमिकांशी (आर्थिक तरतूद) जोडले गेले, तर स्त्रियांना भावनिक भूमिकांशी (काळजी घेणे) जोडले गेले. हा दृष्टिकोन भूमिकेतील फरकाचे स्पष्टीकरण देत असला तरी, समीक्षकांचे म्हणणे आहे की तो असमानतेला कायदेशीर ठरवतो आणि सत्तेतील असमतोल व बदलत्या सामाजिक वास्तवांकडे दुर्लक्ष करतो.

२) संघर्ष सिद्धांत

संघर्ष सिद्धांतकार लैंगिक असमानतेकडे सत्तासंघर्ष आणि आर्थिक शोषणाचा परिणाम म्हणून पाहतात. पितृसत्ताक व्यवस्था पुरुषांना संसाधने, अधिकार आणि निर्णय घेण्याच्या अधिकारांमध्ये अधिक प्रवेश देऊन त्यांना फायदा पोहोचवतात. त्यामुळे लैंगिक असमानता भांडवलशाही आणि राजकीय

प्रणालींमध्ये संरचनात्मकरित्या रुजलेली मानली जाते.

३) स्त्रीवादी सिद्धांत

स्त्रीवादी समाजशास्त्र लैंगिक-आधारित दडपशाहीला थेट आव्हान देते आणि पितृसत्ताक व्यवस्था नष्ट करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. उदारमतवादी, मूलगामी, मार्क्सवादी आणि आंतरविभागीय स्त्रीवाद यांसारखे विविध प्रवाह, लिंग कसे वर्ग, वंश, वांशिकता आणि लैंगिकतेशी जोडलेले आहे हे अधोरेखित करतात. स्त्रीवादी सिद्धांत जगलेल्या अनुभवांवर जोर देतो आणि धोरणात्मक सुधारणा व सांस्कृतिक परिवर्तनाद्वारे सामाजिक बदलांची वकिली करतो.

४) प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद

हा सूक्ष्म-स्तरीय दृष्टिकोन लैंगिक असमानता दैनंदिन आंतरक्रिया, भाषा आणि चिन्हांद्वारे कशी पुनरुत्पादित होते याचे परीक्षण करतो. लैंगिक नियम दैनंदिन वर्तनातून दृढ केले जातात, जसे की देखावा, भावनिक अभिव्यक्ती आणि व्यावसायिक भूमिकांबद्दलच्या अपेक्षा.

सामाजिक संस्था आणि लैंगिक असमानता:-

१) कुटुंब

कुटुंबे अनेकदा घरगुती श्रम आणि काळजी घेण्याच्या जबाबदाऱ्यांच्या असमान वितरणाद्वारे पारंपारिक लैंगिक भूमिकांना बळकटी देतात. स्त्रिया सामान्यतः अधिक विनावेतन श्रम करतात, ज्यामुळे त्यांचे आर्थिक स्वातंत्र्य आणि करिअरमधील प्रगती मर्यादित होते.

२) शिक्षण

शिक्षणाची उपलब्धता सुधारली असली तरी, विषय निवड, नेतृत्वाची संधी आणि वर्गातील संवाद यांमध्ये लैंगिक असमानता कायम आहे. रूढीवादी कल्पनांमुळे स्त्रिया अनेकदा विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रांपासून दूर राहतात.

३) अर्थव्यवस्था आणि कार्यक्षेत्र

वेतनातील लैंगिक तफावत, व्यावसायिक विलगीकरण आणि काचेच्या छताचा परिणाम यावरून कार्यक्षेत्रात असमानता कशी पुनरुत्पादित होते हे दिसून येते. स्त्रिया कमी पगाराच्या, असुरक्षित नोकऱ्यांमध्ये अधिक प्रमाणात आहेत आणि नेतृत्व पदांवर त्यांचे प्रमाण कमी आहे.

४) माध्यमे

माध्यमांमधील चित्रण सौंदर्य, पुरुषत्व आणि यश यांसारख्या रूढीवादी कल्पनांना बळकटी देऊन लिंगाबद्दलच्या सामाजिक धारणांना आकार देते. अशा चित्रणांचा आत्म-ओळख आणि सामाजिक अपेक्षांवर परिणाम होतो.

आंतरविभागीयता आणि लैंगिक समानता:-

आधुनिक समाजशास्त्रीय संशोधन आंतरविभागीयतेवर भर देते, हे ओळखून की वंश, वर्ग, जात, अपंगत्व आणि लैंगिकता यानुसार लैंगिक असमानतेचा अनुभव वेगवेगळा असतो. उदाहरणार्थ, उपेक्षित समुदायातील महिलांना अनेकदा अनेक स्तरांवरील भेदभावाला सामोरे जावे लागते, जे केवळ लिंगाच्या आधारावर समजू शकत नाही.

लैंगिक समानतेसमोरील समकालीन आव्हाने:-

जागतिक जागरूकता असूनही, लिंग-आधारित हिंसाचार, असमान राजकीय प्रतिनिधित्व, प्रजनन हक्कांवरील निर्बंध आणि ट्रान्सजेंडर व नॉन-बायनरी व्यक्तींवरील भेदभाव यांसारखी आव्हाने कायम आहेत. सांस्कृतिक विरोध आणि खोलवर रुजलेल्या रूढी बदलाची गती मंदावतात.

लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी धोरणे:-

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून, लैंगिक समानता प्राप्त करण्यासाठी खालील गोष्टी आवश्यक आहेत:

१. शिक्षण, श्रम बाजार आणि प्रशासनामध्ये संरचनात्मक सुधारणा
२. लिंग-संवेदनशील सामाजिकीकरणाच्या पद्धती
३. कायदेशीर संरक्षणासोबत सांस्कृतिक बदल
४. आंतरविभागीय असमानता दूर करणारी सर्वसमावेशक धोरणे.

निष्कर्ष

लैंगिक समानता ही केवळ वैयक्तिक दृष्टिकोनाची बाब नसून, सामाजिक रचना आणि संस्थांमध्ये रुजलेली एक गुंतागुंतीची समाजशास्त्रीय समस्या आहे. समाजशास्त्रीय सिद्धांत असमानता कशी निर्माण होते, टिकवून ठेवली जाते आणि तिला कसे आव्हान दिले जाते हे स्पष्ट करतात. खरी लैंगिक समानता प्राप्त करण्यासाठी संरचनात्मक परिवर्तन आणि सांस्कृतिक नियमांमध्ये बदल या दोन्हींची आवश्यकता आहे. त्यामुळे, असमानतेचे निदान करण्यात आणि सामाजिक बदलांना दिशा देण्यात समाजशास्त्र महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

संदर्भ सूची :-

१) कॉनेल, आर. डब्ल्यू. (२००९). लिंग: जागतिक दृष्टिकोनातून. पॉलिटी प्रेस.
२) गिडन्स, ए. (२०१८). समाजशास्त्र. पॉलिटी प्रेस.
३) ओकले, ए. (१९७२). लिंग, लैंगिकता आणि समाज. हार्पर अँड रो.
४) जागतिक आर्थिक मंच. जागतिक लैंगिक तफावत अहवाल.

34

आरोग्य शिक्षण

प्रा.डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय
आष्टी, जि.बीड.

प्रस्तावना:-

शिक्षणाचे मूळ उद्दिष्ट मानवाचा सर्वांगीण विकास करणे हे आहे. सर्वांगीण विकासात शारीरिक, मानसिक, सामाजिक व आर्थिक वगैरे घटकांचा समावेश होतो. भारतातील सामुदायिक आरोग्याचा विचार करताना आरोग्य शिक्षण हे एक महत्त्वाचे साधन म्हणून आपल्याला त्याकडे पहावे लागते. 'आरोग्य म्हणजे केवळ रोग नसणे किंवा दुबळे नसणे असे नव्हे तर आरोग्य ही शरीराची व मनाची सामाजिक प्राणी या नात्याने परिपूर्ण अवस्था असते.' अशी व्याख्या आरोग्य विषयी जागतिक आरोग्य संघटनेने केलेली आहे. आरोग्य शिक्षण ही संकल्पना तशी अमूर्त आहे. विविध अंगी समुदाय आरोग्याच्या प्रत्येक बाजूशी संबंधित विविध पैलू आहेत. समुदाय आरोग्य म्हणजेच आरोग्य शिक्षण असून समुदायातील प्रत्येक आरोग्य सेवासंबंधी कर्मचारी आरोग्य शिक्षक असतो. म्हणजेच आरोग्य शिक्षण ही संकल्पना समुदाय आरोग्याशी संबंधित आहे. आरोग्य शिक्षणाचा संबंध आरोग्याच्या विकसनाशी आणि वर्तन प्रभावी रोगाच्या निर्मूलनाशी येतो. वेगळ्या शब्दात आरोग्य शिक्षणाचा संबंध व्यक्तिगत आणि सामुदायिक सामूहिक अभिवृत्तीमध्ये व वर्तनामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याशी येतो.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

१) आरोग्य शिक्षण ही संकल्पना समजून घेणे.
२) समाजातील लोकांपर्यंत माहिती पुरविणे.
३) लोकांना आरोग्य शिक्षण घेण्यासाठी प्रेरित करणे.
४) प्रत्यक्ष कृती करून आरोग्य संवर्धन व संरक्षण करणे.
५) आरोग्य शिक्षणाची व्याख्या अभ्यासणे.

मुख्य शब्द :- आरोग्य शिक्षण.

शोधनिबंधाची गृहितके:-

१) समुदाय आरोग्यातून आरोग्य शिक्षण साध्य होऊ शकेल.
२) आरोग्य शिक्षणासाठी सरकारचा कृती कार्यक्रम आवश्यक.
३) निकोप जीवनासाठी आरोग्य शिक्षणातून समाजपरिवर्तन होत आहे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम सामुग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. यामध्ये पुस्तके, संदर्भग्रंथ, मासिके आणि वर्तमानपत्रातील संपादकीय लेख याचा आधार घेण्यात आला आहे.

विवरण आणि स्पष्टीकरण:-

आरोग्य शिक्षण म्हणजे काय?

१)अमेरिकन राष्ट्रीय परिषद:-

'लोकांना निकोप वर्तनपद्धती व जीवनपद्धती अंगीकृत करून सुरक्षित करण्यासाठी माहिती पुरविणारी, प्रवृत्त करणारी या उद्दिष्टांना साह्यभूत ठरणाऱ्या पर्यावरणीय बदलाचा पुरस्कार करणारी आणि याच उद्दिष्टासाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण संशोधन योजना राबवणारी प्रक्रिया म्हणजे आरोग्य शिक्षण होय.

२) डॉ. सुधाताई काळदाते:-

'राहणीमान सुधारणे, सकस आहार घेणे, शरीराची स्वच्छता राखणे आणि स्वतःचे व कुटुंबियाचे आरोग्य चांगले राहील याची काळजी घेणे याबाबतचे शिक्षण म्हणजे आरोग्य शिक्षण होय.

आरोग्य शिक्षणाचा आशय:-

१) मानवी शरीरचना:-

केवळ डॉक्टर वा तज्ञ म्हणून नाही तर एक सामान्य व्यक्ती म्हणून आपल्या शरीराची रचना आणि कार्य याची तोंडओळख असणे महत्त्वाचे आहे. आपले शरीर कोणत्याही आजाराला बळी पडू नये म्हणून आवश्यक गोष्टी शिकणे महत्त्वाचे आहे. योग्य विश्रांती, चांगली झोप, चांगले अन्न आणि व्यायाम करणे आवश्यक आहे. तसेच आपली शरीरचना चांगली राहण्यासाठी धुम्रपान, मद्यपान यापासून दूर राहणे आवश्यक आहे.

२) पोषक आहार:-

आरोग्य आणि आहार याचा खूप घनिष्ठ संबंध आहे. एवढेच नाही तर आहारावरच आपले आरोग्य अवलंबून आहे. प्रत्येक व्यक्तीला सकस आहाराबद्दल माहिती असणे आवश्यक आहे. कारण उत्तम आहार घेतला तर आपण रोगापासून दूर राहू शकतो. त्यामुळे कोणते अन्न खावे, का खावे, कधी खावे याचे शिक्षण आरोग्य शिक्षणातून मिळते. दूध, अंडी, फळे, पालेभाज्या, मोड आलेली कडधान्ये यांनी युक्त आहारला आपण समतोल आहार म्हणतो. तो सर्वांनी घेतला पाहिजे. जीवनसत्वे, खनिजे, क्षार, पाणी याचे प्रमाण आपल्या शरीरात योग्य असणे आवश्यक आहे. पोषक व समतोल आहारासंबंधीचे शिक्षण हे आरोग्य शिक्षणातून मिळते.

३) कुटुंब आरोग्यसंरक्षण:-

आपण पाहतो की कुटुंब हा आरोग्य निर्धारणाचा महत्त्वाचा घटक आहे. आई-मूल, वृद्ध-तरुण या सर्वांच्या आरोग्याचे रक्षण करण्याचे महत्त्वाचे साधन म्हणून कुटुंबाकडे पाहिले जाते. मानवी प्रजोत्पादन, कुटुंब नियोजन, लोकसंख्या गती, रोग प्रतिबंधन आहार इत्यादी क्रियांचा समावेश कुटुंब आरोग्यात होतो. त्यामुळे कौटुंबिक जीवनाची गुणवत्ता मजबूत व वृद्धिगंत करणे हा आरोग्य शिक्षणाचा हेतू आहे.

४) संसर्गजन्य व संसर्गरहित रोगाचे नियंत्रण:-

आरोग्य शिक्षण देणारे अनेक घटक आहेत. भारतात अनेक संसर्गजन्य व संसर्गरहित आजार आ वासून उभे आहेत. मलेरिया, गुप्तरोग, कुष्ठरोग, क्षय, कॅन्सर, मधुमेह इ. रोगांच्या स्वरूपासंबंधी प्राथमिक ज्ञान व उपायांचा आजही अभाव भारतीय समाजात आहे. आरोग्य शिक्षणातून लोकांना यासंबंधी ज्ञान देऊन संसर्गजन्य व इतर आजारांना आपण आळा घालू शकतो अशा रोगांचे प्राथमिक व प्रतिबंधात्मक ज्ञान आपण समाजातील लोकांना देऊ शकतो. लोकांना अनेक प्रकारच्या आरोग्य कार्यक्रमात आपण सहभागी करून घेऊ शकतो. उदा. पोलीओ रोगावर आपण आज १००% प्रतिबंधन केले आहे.

५) मानसिक आरोग्य:-

भारतात मानसिक आरोग्याची समस्या गंभीर आहे. अनेक लोक मनाला रोग होतो हे मान्यच करायला तयार नाहीत. मनाने आजारी असणाऱ्या व्यक्तीला ते तांत्रिक, भगत याकडे नेऊन अघोरी उपाय करतात. त्यामुळे यासंबंधी आरोग्य शिक्षण द्यायला खूप वाव आहे मनाने आजारी व्यक्तीला मानसोपचार दिले आणि योग्य औषधे आणि उपचार केले तर मानसिक रोगही बरे होऊ शकतात. फेपरे येणे, छिन्न मनस्कता, हे मानसिक रोग आहेत. ते औषधोपचाराने बरे होऊ शकतात. यासाठी आरोग्य शिक्षण देऊन समाजाचे प्रबोधन करणे आवश्यक आहे.

६) अपघाताची प्रतिबंधन:-

आधुनिक गुंतागुतीच्या आणि धावपळीच्या जगात अपघाताचे प्रमाण खूप वाढले आहे. दरवर्षी भारतात ५ लाख लोक विविध अपघातामध्ये मृत्यू पावतात. एकूण मृत्यूच्या ७% प्रमाण हे अपघाती मृत्यूचे आहे. अपघात हे कोठे होतील हे सांगता येत नाही. ते कुटुंब, रस्ते, कारखाना, इस्पितळे वगैरे ठिकाणी होतात. चूक मानवी असो किंवा अमानवी परंतु त्यात बरळी मानवाचाच जातो. त्यामुळे रस्ते, कारखाना, दवाखाने या ठिकाणी अग्नीसुरक्षा बसवणे, गतिरोधक टाकणे, लोकांचे प्रबोधन करणे यासाठी आवश्यक आहे. त्यासाठी आरोग्य शिक्षण देऊन अपघाताचे प्रतिबंधन करणे आवश्यक आहे. आरोग्य शिक्षणाने या अपघाताच्या प्रसंगावर नियंत्रण ठेवून मात करता येते.

७) आरोग्यसेवांचा वापर:-

भारत सरकार कमी-अधिक प्रमाणात आरोग्यसेवा जनतेसाठी उपलब्ध करून देत आहे. लोकांना या सेवांची माहिती पुरविणे आणि त्याचा वापर करण्यासंबंधी मार्गदर्शन करणे हा आरोग्य शिक्षणाचा एक महत्त्वाचा उद्देश आहे. उपलब्ध वैद्यकीय सेवांचा लाभ गरजू व्यक्तीलाच मिळावा हे पाहणे आवश्यक आहे. अनेक राष्ट्रीय लसीकरणाचे कार्यक्रम आहेत त्यात लोकांना सहभागी करून घेणे आवश्यक आहे. उदा. महात्मा फुले जन आरोग्य योजना गरीब व गरजू रुग्णांना आर्थिक मदत करते. त्याचबरोबर जनतेचे प्रबोधन करताना सार्वजनिक आरोग्य सेवांचा वापर काटकसरीने करणे आवश्यक आहे.

विषयाचे महत्त्व:-

आपण म्हणतो की अन्न वस्त्र आणि निवारा या मानवाच्या मूलभूत गरजा आहेत. यामध्ये आता शिक्षण आणि आरोग्य याची भर पडली आहे. आरोग्य हे आहारावर जेवढे अवलंबून आहे तेंवढेच ते आरोग्या विषयीचे ज्ञान म्हणजेच आरोग्य शिक्षणावर निर्भर आहे. स्त्रिया, बालके, प्रौढ, वृद्ध या सर्वांचेच आरोग्य राष्ट्राच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. व्यक्ती आणि समापजीवनाचा संबंध याच्याशी जोडलेला आहे. कारण स्वास्थ अस्वास्थ ही संकल्पना वैश्वीक आहे. आपण जेव्हा सर्वांसाठी आरोग्य असे म्हणतो तेव्हा ते आरोग्य शिक्षणातूनच साध्य होऊ शकते. आरोग्य विषयक दृष्टिकोनात बदल होत आहेत. आरोग्याची संकल्पना व्यक्तिसापेक्षा न राहता सामाजिक होत आहे. आज जगात आरोग्याचे दृष्टिकोन बदलत आहेत. मानव व पर्यावरण आणि आरोग्य यांचा संबंध निर्माण होत आहे. समूह स्वरूपाचे शरीर, कुटुंब व समाज केवळ आरोग्य शिक्षणामुळे निर्माण होऊ शकतो. आरोग्याचे मानसिक, शारीरिक व सामाजिक पैलू हे आरोग्य शिक्षणावर अवलंबून आहेत. लोकसंख्येचा दर्जा, सदृढता ही निकोप राहणीमानावर अवलंबून आहे. सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण आणि त्याच्या जोडीला आरोग्य शिक्षण दिले तर समाज आरोग्यदायी होऊ शकेल. दूषित पाणी आणि वैद्यकीय सोयींच्या अभावामुळे मानवी आरोग्य बिघडू नये म्हणून आरोग्य शिक्षण ही संकल्पना खूपच महत्त्वाची आहे.

संदर्भ सूची :-

१. दा. धो. काचोळे, 'वैद्यकीय समापशास्त्र' कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगपुरा औरंगाबाद. तृतीय आवृत्ती २८ जून १९९२.

२. सुद्धा काळदाते/ शंकर गायकवाड, 'वैद्यकीय समाजशास्त्र', श्रीलक्ष्मी प्रकाशन, औरंगपुरा औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती २४-४-१९९३.

३. कृष्णकुमार पुजारी, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगपुरा औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती ऑगस्ट १९९६.

४. बाजीराव पाटील, भोगाने रोगनिवारण, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती जून १९९५.

५. अंधश्रद्धा निर्मूलन वार्तापत्र, सांगली, अंक जुलै २०२४.

६. वसुमती धुरू, सकस आहार, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई. प्रथमावृत्ती ऑगस्ट १९९४.

35

समाज, संस्कृती आणि लोकउपासकांच्या विधिनाट्याचा रूपबंध

डॉ. अंकुश रामराव काळे
मराठी विभाग,
प्रमिलादेवी पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय,
नेकनूर ता जि. बीड

प्रस्तावना:-

लोकसंस्कृती ही समाजातील जनसामान्य लोकांच्या मौखिक परंपरेतून उत्स्फूर्त होणारी आणि पिढ्यानपिढ्या चालत राहणारी प्रक्रिया आहे. यामध्ये लोकगीते, लोककथा, लोककथागीते, लोकनृत्य, म्हणी-वाक्प्रचार, इत्यादीचा समावेश होतो. या सर्व मौखिक रचनेचा मुख्य स्त्रोत समाज आहे. हा समाज अभिव्यक्तींचा समूह आहे. या समूहामध्ये विभिन्न देवतांची उपासना करणारा, विभिन्न देवतांविषयी भक्तीभाव प्रकट करणारा लोकगायक वा लोकउपासक आहे. देवदेवतांच्या उपासनेची परंपरा धर्म आणि कला यांच्या परस्परसंबंधातून झालेली आहे. याविषयी प्रभाकर मांडे यांनी म्हटले की, "कला हा संस्कृतीचा एक बहुमोल ठेवा आहे. लोककलेमुळेच माणसाच्या जीवनात सौंदर्य निर्माण झाले. धर्म आणि त्यातील उपासनेमुळे परतत्वस्पर्श करण्याची युती मिळाली. त्याचप्रमाणे कलेमुळे अंतरंग सौंदर्याची दृष्टी प्राप्त झाली. त्यामुळेच माणसाचे धर्मजीवन आणि कला यांचे अत्यंत जवळचे संबंध आहेत. हे स्पष्ट झाले".[१] या दोन्हीचा अनुबंध जोडणाऱ्यांना लोक उपासक म्हटले जाते. समाजात निरनिराळ्यात देवतांची उपासना करणाऱ्या उपासकांचा एक वर्ग निर्माण झाला. हे उपासक लोकांसाठी आणि लोकांच्या वतीने देवतांशी संबंधित कुळाचार पार पाडू लागले.

लोकउपासक: समाज आणि संस्कृती:-

संत-महंताच्या रचनेत लोकउपासकांचे उल्लेख ठिकठिकाणी आले आहेत. जसे की, जोगी, पांगुळ, वासुदेव, भोरपे, बाळसंतोष, पोतराज, गोंधळी, वाघ्या-मुरळी, भराडी, कैकी आणि भाट इत्यादी. या लोकउपासकांची परंपरा फार प्राचीन आहे. प्राचीन धार्मिक ग्रंथांमध्ये त्यांच्या कवनाचा आणि गायनाचा उल्लेख येतो. एवढेच नव्हे तर अस्सल मराठी शाहिरी परंपरेचे मूळ लोकगायनात आहे. ते 'गाण' परंपरेतून पुढे आले आहे. लोकपरंपरेतील हे उपासक सांस्कृतिक जीवनपद्धतीचे अविभाज्य घटक आहेत. त्यांचा समाजाच्या जीवनशैलीशी निकटचा संबंध आहे. देवतांना मुलं अर्पण करण्याच्या जटील प्रथेतून उपासकांच्या निरनिराळ्या जाती निर्माण झाल्या. शासनाने आता मुलं वाहण्याच्या प्रथेला बंदी घातली आहे. तरीही समाजात अजूनही देवतांना मुलं अर्पण केली जातात. परंतु या प्रथेत वर्तमानात बदल होऊन मुली अर्पण करण्याची प्रथा नामशेष झाली आहे. त्यामुळे उपासकांच्या अपत्यांनाच या अनिष्ट प्रथेत जीवन जगावे लागत आहे. लोकउपासक निरनिराळ्या देवतांची कलेतून भक्तीगीते गातात. त्यामुळे त्यांना लोकगायक- लोककलावंत असेही म्हटले जाते. लोकउपासक आपल्या उपास्य देवतांवर रूपवर्णन, गुणवर्णन, शौर्यवर्णन आणि पौराणिक कथागीते स्वरूपी गीते गातात. त्यांची गीते मौखिक परंपरेतून पुढच्या पिढीकडे प्रचलित राहिली आहेत. कालपरत्वे त्यामध्ये बदल होतात. तर काही गीतांमध्ये लोकउपासक आपली नाममुद्रा गोवितात. या लोकउपासकांचे विधीनाट्य गण, आवाहन गीते, विविध गेय गीते, कथागीते अथवा आख्यान गीते या स्वरूपीचे असते.

लोकउपासकांच्या विधिनाट्याचा रूपबंध:-

लोकउपासकांच्या पूजाविधीचे स्वरूप विधिनाट्यातून होत असते. त्यांच्या विधिनाट्याचा रूपबंध पूजाविधी, देवतांची प्रतिष्ठापना, आणि पूजनानंतर गण, आवाहन गीते, संकीर्तन गीते आणि उत्तरार्धात आख्यान स्वरूपी कथागीतातून होत असतो. आख्यानाच्या नाट्यपूर्ण सादरीकरणात खांडणी, कथाप्रसंगानुरूप गीतांचा वापर,

कंडी, पदे, दोहे यांचा वापर रंजकतेसाठी करतात. गण लोकसंस्कृतीमध्ये कोणत्याही शुभ कार्याची सुरुवात गणाने होते. गोंधळी, वाघ्या-मुरळी, भराडी, पोतराज, डाक आपल्या विधीनाट्याचा प्रारंभ गणाने करतात. लोकसंस्कृतीमध्ये गोंधळाचे गण प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी एका आकर्षक चालीमध्ये गण गायलेली आहेत.

"सुंदर तो गणपती, कृपा करून दे मज मती राया ।
सुंदर तो गणपती ।।धृ।।
तारक शंभो हरा, शरण आलो गिरीजावरा ।
प्रसन्न तू ईश्वरा, असा गौरीच्या बाळा ।।"२

यासारख्या गणाची ठसकेबाज शाब्दरचना, पारंपरिक गाणसरणी आणि सोबत पारंपरिक वाद्याचा वापर, भक्तीभाव यामुळे भक्तांना खेळवून ठेवण्याची कला उपासकांना आत्मसात होती. आवाहन गीते लोकउपासकांमध्ये गोंधळी, वाघ्या-मुरळी, भराडी डाक आणि पोतराज यांनी आवाहन गीते गायली आहेत. विशेषतः देवीला आवाहन करणारी आवाहन गीते मौखिक परंपरेत प्रचलित आहेत.

"गुंधळ मांडीला गोंधळा यावं
अंबाबाईच्या नावानं गोंधुळ मांडला
कारणाकारणं गुंधळ मांडला
गुंधळ मांडला गोंधळा यावं"[३]

या आवाहन गीतामध्ये 'गोंधळ मांडीला', 'अंबाबाईचा गोंधळ मांडीला' किंवा 'जागरणाला यावं' अशी बिरुदे वापरून गोंधळ-जागरणाला येण्याचे आवाहन केले जाते. काही गीतात गण आणि आवाहन गीते सोबत येताना दिसतात.

"गणराज महाराज दयाळा, जागरणाला यावं...
जेजुरीच्या देव मल्हारी, जागरणाला यावं
तुळजापूरची तुळजाभवानी जागरणला यावं
कोल्हापूरची अंबाबाई जागरणाला यावं (संकलित)

या पद्धतीच्या सुट्या-सुट्या कडव्यातून आवाहन करण्याची पद्धती उपासकांनी गायलेली आहे. गणाची योजना या आवाहनपर गीतामध्ये त्यांनी योजिलेली आहे.

लौकिक गीते

पारंपरिक लौकिक गीताचा बाज संत-महंताच्या गवळणी, भारुड सारखा असतो. तर शाहिरी बाजातील लावण्याचा बाज देवदासी-मुरळी गीतातून येतो. कुटगीते कलगीतुरा, सवाल-जवाब आणि वासुदेवाचा फटका आणि अनंत फंदीचा फटका सारखा आहे. परंतु या लौकिक गीतामध्ये भक्तीभाव आहे. लोकरंजन नाही तसेच या दोन्ही रचनेचे साम्य बघता दोन्हीपैकी कोणते मूळ आहे हे समजून घेणे कठीण आहे. एवढे मात्र खरे की लौकिक गीतांचा रूपबंध प्राचीन आहे. या रूपबंधाचा आधार पुढे लिखित रचनाकारांनी घेऊन कवन रचना केली असावी. लौकिक गीताच्या रूपबंधामध्ये ध्रुपद, चरणातून आलेली कडवी, यमकांच्या वापरातून साधलेली गेयता, पारंपरिक वाद्याचा वापर करून सादरीकरण केले असल्याचे समजून येते.

कथागीते/ आख्यान गीते

लोकउपासकांच्या विधी नात्याचा उत्तरार्ध आख्यान गीत सादर करून होतो. तर शेवट आरतीतून होत असतो. आख्यान गीताच्या रूपबंधाचे स्वरूप नमन, खंड किंवा चौका-चौकात मांडणी, धावती शब्दरचना, यमकानुप्रासांचा वापर अशी असते. याच सारखा रूपबंध पोवाड्याचा असतो. परंतु पोवाड्याला लिखित संहिता असते. तर आख्यान अथवा कथागीतांना लिखित संहिता नसते. रा. चिं. ढेरे यांच्यामते, "महाराष्ट्रातील पोवाडे लोकधर्ममूलक आहेत. पुढे मराठ्यांचा उदय झाल्यानंतर गोंधळी-भराडी हे देवतांच्या पवाड्याप्रमाणेच त्या देवतांना [illegible] [४] शाहिरांनी कथागीतांच्या माध्यमातून पोवाडा रचनाप्रकार विकसित केला आहे. मात्र या दोन्हीमध्ये सादरीकरणाची पद्धती वेगळी असते. कथागीतांच्या सादरीकरणावेळी कथाप्रसंगानुरूप खांडणी, अंबा, खंडोबाची गाणी, मुरळी-देवदासीचे नृत्य, पदे, दोहे, कंडी म्हटली जाते. कथागीतांची अथवा आख्यान गीतांची सुरुवात नमनाने होते. वासुदेव, गोंधळी नमन गीतात दान कोणाच्या नावाने करायचे असते हे सांगून टाकतात. वासुदेव नमनाचा प्रारंभ 'हरा हरा हरा हरा ' असा आरोळी ठोकून करतो. त्याच्या साथीला टाळ असतात.

"महादेवा, एकनाथ स्वामी, सदाशिवा,
पार्वती गोराबाई आनंदा
आज नमन पुन्हा
गणपती गणराज हो गणपती"५

गोंधळी नमन-

" गजवंदन गणपती ।इनवितो तुम्हाला
पहिले नमन सर्वा आधी तुम्हाला
आशीर्वाद द्यावा आम्हाला" (संकलित)

वाघ्या मुरळी नमन-

"प्रथम घंटा घेतला हाती, नमू गणरायाला
नमू गणरायाला, नमितो संगे सारजा प्रार्थना करतो,
पायी पैंजण रे, पायी पैंजण, घागऱ्या वाजती
नमिले देव मल्हार म्हाळसापती ।।१।।

यानंतर मौखिक संहितेचा भाग खंडा- खंडात येतो.

"गणराज आले तेव्हा धावून, युद्ध मांडले जी,
युद्ध मांडले महादारुन, दैत्य कापिले दुष्ट मर्दन ।।
धावा करीती रे ।। धावा करती विघ्न हरती ।।
नमी नमीले देव ।।२।।"[६]

यासारख्या चार-पाच किंवा अधिक खंडामध्ये कथा गीत सादर होते. या कथागीताची रचना धावती व आवेशपूर्ण आवाजात म्हणता येणारी असते. शब्दयोजनेत यमकानुप्रसाचा वापर केलेला असतो. तर 'खांडणी' भोजनातील पदार्थ वर्णनातून केलेली असते. कंडीची योजनाही विनोदनिर्मितीच्या अंगाने येते.

समारोप:-

आजच्या काळात अनेक लोकउपासकांचे व्यवसाय लुप्त होत आहेत. लोकजागृती आणि मल्टीमीडियाच्या साधनांमुळे लोकउपासकांचे महत्त्व कमी होऊ पाहत आहे. यामध्ये जमेची बाजू अशी की, समाजातील अनिष्ट प्रथा, परंपरा कमी होऊन लोकांमध्ये परिवर्तन होत आहे.

लोकउपासकांनी लोकसंस्कृतीचे जतन आणि संवर्धनाचे कार्य केले. तरी पारंपरिक भगत अवस्थेतून त्यांची सुटका व्हायला हवी अथवा त्यांच्या कलेला शासन स्तरावरून अनुदान मिळायला हवे. त्यांच्या भक्ती कार्याला व्यावसायिकतेची जोड मिळायला हवी. त्यामुळे समाज आणि संस्कृती याचा अनुबंध जोडणाऱ्या उपासकांना रोजगाराची संधी उपलब्ध होईल. त्यांच्याकडील मौखिक साहित्याचे संकलन करण्याऐवजी त्यांना रोजगाराची उपलब्धी करून देता येईल.

संदर्भ सूची :-

१) मांडे प्रभाकर, लोकगायकांची परंपरा, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, पहिली आवृत्ती, २०११, पृष्ठ ३१.
२) तत्रैव पृष्ठ ११२.
३) बाबर सरोजिनी (संपा.), एक होता राजा, महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्य समिती, महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्य माला, पुष्प १०वे, पृष्ठ १८.
४) ढेरे रा. चिं., लोकसंस्कृतीचे उपासक, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, तृतीयावृत्ती, जुलै २००७, पृष्ठ १९०.
५) मांडे प्रभाकर, लोकगायकांची परंपरा पृष्ठ ६८.
६) बाबर सरोजिनी (संपा.) एक होता राजा, पृष्ठ ४६.

36

गांधार कला स्थापत्य शैली का ऐतिहासिक अध्ययन

प्रा. डॉ. राधाकृष्ण जोशी
इतिहास विभाग गांधी महाविद्यालय कडा
ता. आष्टी जी बीड.

प्रस्तावना -

भारतीय कला के इतिहास मे गांधार कला के तिथिक्रम विषय और शैली का बहुत महत्व है। गांधार कला में यद्यपि बुद्ध के जीवन से सम्बन्धित अनेक दृश्यों का अंकन किया गया है।गांधार शैली से सम्बन्धित दूसरा महत्वपूर्ण प्रश्न बुद्ध मूर्ति के प्रथम जन्म का है। कई पश्चिमी विद्वान बुद्ध मूर्ति के प्रथम निमार्ण का श्रेयगांधार कला को देते रहे है। उनके मतानुसार यूनानी कला के प्रभाव से गांधार शिल्पियों ने पहले-पहल बुद्ध प्रतिमा का निमार्ण किया। प्रतिमा शास्त्र की दृष्टि से गांधार कला की विशेषताएँ है-बुद्ध के जीवन की घटनाएँ बुद्ध और बोधिसत्व की मूर्तिया, जातक कथाएँ यूनानी देव-देवी और गाथाओ के दृश्य, भारतीय देवता और देवियों वास्तु सम्बधी विदेशी विन्यास, भारतीय अलंकरण एवं यूनानी, ईरानी और भारतीय अभिप्राय एवं अलंकरण गांधार कला में बुद्ध की जीवन घटनाओं के शिलापट्ट अत्यधिक है इनकी शैली भारतीय कला के कई केन्द्रों में उकेरे हुए दृश्यों से अधिक सजीव है।प्राचीन भारत के विभिन्न प्रसिद्ध राजवंशों में कुषाण वंश का अपना विशेष स्थान रहा है। कुषाण वंश अपने वैभव एवं शक्ति में विशिष्ट स्थान रखता था। कुषाण काल में भारत ने आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक, सामाजिक एवं सास्कृतिक उन्नति के शिखर को छुआ। कुषाण वंशी शासकों के समय में जो प्रगति भारतवर्ष ने प्राप्त की, उसकी बराबरी इतिहास में बहुत कम देखने को मिलती हैं। कला का मानव जीवन से गहरा संबंध होता है। किसी भी समाज की सभ्यता एवं विकास का ज्ञान कला से ही हो जाता है। कला संस्कृति का प्रमुख भाग है। कला विचारों को आगे बढ़ाने का एक साधन है। कला के माध्यम से मन के भाव प्रकट होतें हैं और उनमें स्थायीत्व आता है।

शोध निबंध के उद्देश -

१) गांधार कलाका अध्ययन करना ।

२) गांधार शिल्पकला का विश्लेषण करना ।

गांधार कला में गचकारी के मस्तक और बुद्ध और बोधीसत्व मूर्तियाँ बहुत प्रशंसित हुई है उनमें से कुछ उतनी ही श्रेष्ठ है जितनी बुद्ध कला भी सर्वोत्तम मूर्तियाँ। इसके फलस्वरूप भगवान बुद्ध की छवियों दुनिया मूर्ति या चित्र के रूप में अंकित की जाने लगी और बुद्ध के अंकन पर कोई धार्मिक प्रतिबंधन रहा। कनिष्क काल में बुद्ध की मूर्तिया बनवायी गई। इन मूर्तियो की शैली यूनानी अधिक थी। इस प्रकार की मूर्तियाँ पेशावर रावलपिंडी, तक्षशिला आदि शैलों में बनायी गई। यह क्षेत्र गांधार राज्य की सीमा के अन्तर्गत थे अतः इस शैली को गांधार शैली के नाम से पुकारा गया है। इन मूर्तियो का विषय भारतीय बौद्ध है परन्तु इस शैली पर यूनानी तथा रोमन छाप है। गांधार कला में यद्यपि बुद्ध के जीवन से सम्बन्धित अनेक दृश्यो का. अंकन किया गया है। परन्तु बुद्ध और बोधिसत्व के मुख्य अध्यात्म-भावना से शून्य है और उनमें बुद्ध की उस ध्वनि का आभाव है जो मथुरा की अन्तर्मुखी बुद्ध मूर्तियों में पायी जाती है गांधार शैली की बोधिसत्व की मूर्तिया आभूषणों से इतनी अलंकृत है कि वह एक बौद्ध भिक्षु की अपेक्षा यूनानी राजाओं की मूर्ति ज्यादा तर दिखती है।[१]

गांधारी का पहला उल्लेख ऋग्वेद में एक बार एक जनजाति के रूप में प्रमाणित होता है, जिसके पास अच्छी ऊन वाली भेड़ें होती हैं। अथर्ववेद में , गांधारी का उल्लेख मूजवंतों, अंगेय और मागधी के साथ एक भजन में किया गया है जिसमें बुखार को बीमार व्यक्ति के शरीर से

निकलकर उन जनजातियों में जाने के लिए कहा गया है। सूचीबद्ध जनजातियाँ मध्यदेश में सबसे दूर की सीमा पर स्थित जनजातियाँ थीं , पूर्व में अंगेय और मागधी और उत्तर में मूजवंत और गांधारी। इस अवधि के दौरान गांधार के शाही परिवार में गैर-ब्राह्मण धार्मिक परंपराओं का पालन किया जाता था। जैन उत्तराध्ययन सूत्र के अनुसार, नग्नजित, या नागग्गजी, एक प्रमुख राजा थे जिन्होंने जैन धर्मको अपनाया था और वे पांचाल के द्विमुख, विदेह के निमि कलिंग के करकंडु और विदर्भ के भीम के समकक्ष थे।[२]

गांधारकला का नाम एवं स्वरूप गांधार कला अपनी प्रभूत सामग्री के लिए विख्यात है। मूर्तियों का निमार्ण प्रायः गहरे भूरे स्लेटी पत्थर में हुआ है परन्तु अपेक्षाकृत बाद मे मिट्टी एवं प्लास्टर की मूर्तियों बनाई गई इस कला शैली के अस्तित्व में आने से पहले जातक व बुद्ध के जीवन की घटनाओं को पत्थर पर उकेरा तो जाता था, लेकिन बुद्ध को मानव के रूप में मूर्ति न बनाकर उनकी उपस्थिति प्रतीको के माध्यम से की जाती थी जैसे हाथी वृषभ, अश्व बोधिसत्व, छत्र, स्तुप, चरण चिन्ह घम चक्र, खाली सिंहासने आदि, लेकिन कुषाण युग तक आते-आते बुद्ध के निमार्ण में प्रवृन्त हुए।इसी समय मथुरा संप्रदाय की बुद्ध मूर्तियो के प्रभाव से गांधारमे भी बुद्ध हस्त मुद्राआं पर विशेष ध्यान दिया गया। गोद मे रखे गये दोनो हाथ एवं बन्द आखें ध्यानावस्था पहली तथा बीच कीऊंगलीया उठी हुई हाथ तक नीचे की ओर उंगुलियों उठी हुई अभय हथेलियों एक दुसरे के उपर घुमाने की मुद्रा में उपदेश या धर्म चक्र प्रवर्तन तथा दाहिनी हथेली से पृथ्वी का का स्पर्श प्रबोध का प्रतीक माना गया। गांधार कला की विषयवस्तु सम्राट अशोक के काल में बौद्ध धर्म ने इस क्षेत्र में प्रवेश किया। कुषाण शासक प्रथम कनिष्क के बौद्ध कथाओंधर्म के प्रति झुकाव के कारण उसके शासन काल में बौद्ध विषयों का व्यापक रूप से शिल्पांकन होना स्वभाविक था।गांधार शैली के शिल्पकार यद्यपि ग्रीक थे और गांधारकला पर भारतीय मूर्ति शैली की छाप है। अर्थात यह शैली यूनानी है। लेकिन विषय तो सर्वदा भारतीय ही है।[३]

गांधार कला का विषय बौद्ध है और एकमात्र बुद्ध की लीलाओं से अनुप्राणित है। यहाँ एक और बुद्ध के जन्म निष्क्रमण संबोधि लाभ' धर्म चक्र प्रवर्तन परिनिर्वाण सरीखे बौद्ध विषयों का अंकन है।बौद्ध विषयों पर माया देवी का स्वप्न उनका लुम्बिनी उद्यान मे जन्म सिद्धार्थ का जन्म उनकी सप्त पदी सिद्धार्थ का बोधिसत्व रूप। बोधिसत्व की शिक्षा सिद्धार्थ की विधाओं में परीक्षा, सिद्धार्थ और यशोधरा का विवाह संसार त्याग के लिए देवी की सिद्धार्थ से प्रार्थना इत्यादि ।बौद्ध धर्म से अत्याधिक लगाव के कारण गांधार कला में नारी मूर्तिया है वे प्रायः बुद्ध की माता. माया देवी का ही अंकन करती है। बौद्ध धर्म में नारी का कोई विशेष स्थान न था।बौद्ध कला को ग्रीक प्रभाव से युक्त होने के कारण ग्रीक बौद्ध कला भी कहा गया है। इसका प्रभाव अनेक अभिप्रायों के रूप मे प्रकट हुआ है जिनमें नारी सिंह श्येन सिंह बालक नर अश्व तथा अश्वमुखी मछली आदि प्रमुख है। उपर की सूची में बुद्ध के जीवन से सम्बन्धित छाया दृश्य है। इनमे सूचित होता है कि गांधारके शिल्पी इस दिशा में सबको पीछे छोड़ गए थे।[४] उन्हें बुद्ध जीवन की छोटी-बडी सभी घटनाओं में रूचि थी और वे मानवी गौतम के इहलोकिक स्वरूप मे रूचि प्रदर्शित कर रहे थे। साथ ही बुद्ध के लोकोत्तर जीवन की और से भी वे निरपेक्ष न थे। यदि इन घटनाओं के साथ बुद्ध की जातक लीलाओं को मिला दिया जाय तो गांधारकला का महान चित्र सामने आ जाता है।गांधार कला की विशेषताएँ-गांधार कला शैली अपने आप में इतनी अधिकअसाधारण विशेषताएँ लिए हुए है कि यह कला शैली भारत की अन्य कला शैलियों से अलग दिखाई देती है। गांधार शैली की जो मूर्तियाँ प्राप्त हुई हैं उनका संग्रह लाहौर और पेशावर के संग्राहालयों में किया गया है। ६५ इन मूर्तियों की विशेषताएं हैं जिनके आधार पर इनकी अपनी अलग पहचान है। इन मूर्तियों के निर्माण में मनुष्य के शरीर को यथार्थ चित्रित करते समय विशेष ध्यान दिया गया है। इस शैली में मानवीय माँसपेशियों, मूछों, लहरदार बालों को बड़ी बारीकी के साथ दिखाया गया है। बुद्ध को यूनानी वेश-भूषा में दिखाया गया है, उनके पैरों में जूते हैं. प्रभावमंडल सादगी पूर्ण एवं सजावट रहित है और शरीर से बिल्कुल सटे अंग-प्रत्यंग दिखाने वाले अत्यंत बारीक वस्त्रों का अंकन हुआ है। उनके सिर पर घुँघराले बाल की मूर्तियाँ यूनानी देवता अपोलों जैसी लगती है।[५]

इस सत्र सामग्री से स्पष्ट है कि गांधारशैली कितनी मौलिक और बहुमुखी थी। इस दृश्यों के उकेरनें में मानवीय भावों को प्रधानता दी गई।ध्यान मुद्रा और पदासन में बैठे हुए बुद्ध की उभयाजिक संघाटी युक्त मूर्ति जिनकी दृष्टि बाहर की और है गांधारकला की अपनी विशेषता है। वे खड़ी हुई बुद्ध मूर्तियों भी आकर्षक है। जो दोनों कन्धो

पर प्रवाह सा सिलवटें लिए हुए मोटी संघाटी पहने हुए है। बुद्ध के मुख पर शान्त व प्रसन्नाता भाव है और वे दृश्यों से अभिन्न जान पड़ते है। सहरी बहलोल से प्राप्त मूर्ति जिसमे बुद्ध काश्यप को नागराज का समर्पण कर रहे है। इस कला की भाविकता का ऊँचा उदाहरण है।गांधारकला की विशेषताएँ गांधारकला के अन्तर्गत बामियान' के बाद की अदभफद से भी बीस गुना अधिक ऊँचा प्रतिभाओं के निर्माण में बौद्ध मूर्तिकला के इतिहास विशाल मूर्तियोका निर्माण की सर्वथा नई परंपरा का श्री गणेश किया। इसका उद्देश्य संभवतः बुद्ध को अतिमानव एवं महापुरूषके रूप में प्रदर्शित करना रहा होगा।[६]

निष्कर्ष -

बौद्ध के जीवन दृश्यों को सजीव शैली में उकेरा गया है किन्तु बुद्ध और बोधिसत्वों की मुखाकृति आध्यात्म भावना शून्य है वस्तुत. यहाँ की मूर्ति में योगीश्वर बुद्ध की उस छवि का सर्वथा अभाव है जो मथुरा की बुद्ध प्रतिमाओं में पाई जाती है। यहाँ की मूर्ति में भावात्मकता एवं स्वाभाविकता है ही नहीं।गांधारकला की मूर्तियाँ अपनी विशेष सज्जा अभिव्यक्ति तथा शारिरिक सुडोलता के कारण सरलता से पहचानी जा सकती है। गांधारमूर्तिकला की एक विशेषता यह है कि बुद्ध की प्रतिमाएँ चारो और से नहीं गढ़ी गई। उन्हें पीछे से अगढ़ ही छीड़ दिवा है पर सामने शिल्प इतना उत्कृष्ट है कि आगे-आगे देखने से वे चारो और से कोरी जान पडती है। बुद्ध के सिर पर पीछे का तेज पुंज गांधारशैली की ही देन है। जो विदेशी आकृतियों से लिया गया है।शैलीगत दृष्टी से विदेशी होते हुए भी भारतीय है।

संदर्भ सूची :-

१. शामशर्मा, भारतीय प्राचीन भारतीय कला एवं मुर्तीकला, अनुपम प्रकाशन, कानपूर २०१८ पृ१९२
२. दिनकर जगताप, प्राचीन भारताचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद, २०१७ पृ.१२२
३. श्री. म. माटे, प्राचीन भारतीय मूर्तीकला, राधा पब्लिकेशन दिल्ली,२०१५ पृ.१३४
४. आशीर्वादीलाल श्रीवास्तव, प्राचीन भारतीय मुर्तीकला, लक्ष्मीनाराण प्रकाशन आग्रा, २०१९ पृ.१४६
५. ए.जी.थोरात, प्राचीन भारताचा इतिहास, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, २०१६ पृ ८६
६. रा.श्री. मोरवंचीकर, प्राचीन भारताचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद, २०१५ पृ.१२८

37

भारताचे शाश्वत भविष्य आणि लोकसंख्या विस्फोट

प्रा. डॉ. शिवाजी भोसले
समाजशास्त्र विभाग,
गांधी महाविदयालय कडा.

प्रास्तावना :-

भारताने एप्रिल २०२३ मध्ये लोकसंख्येच्या बाबतीत चीनला मागे टाकुन जगात सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला नंबर एकचा देश बनला आहे. सन २०११ मध्ये भारताची लोकसंख्या १२१ कोटी होती तर सन २०२५ मध्ये भारताची अंदाजित लोकसंख्या १४६ कोटी झाली आहे. भारतातील लोकसंख्या वाढीचे स्वरूप पाहता यास लोकसंख्या विस्फोट हाच शब्द योग्य ठरतो. लोकसंख्या विस्फोट म्हणजे लोकसंख्येची जलद वाढ, ज्यामुळे संसाधनावर ताण येतो. लोकसंख्या विस्फोट हे भारतासमोरील एक महत्वाचे आव्हान असून भारताच्या शाश्वत भविष्यासाठी या ज्वलंत समस्येवर उपाययोजना केली नाही तर भारताचे भविष्य अंधकारमय होईल. विकसीत भारताचे स्वप्न त्यामुळे पूर्ण होऊ शकणार नाही.

संशोधनाची उधिष्टये :-

१] भारतातील लोकसंख्या विस्फोटाच्या स्वरुपाचा अभ्यास करणे.

२] भारतातील लोकसंख्या विस्फोटाची कारणे आणि परिणामाचा अभ्यास करणे.

३] भारताच्या शाश्वत भविष्यासाठी लोकसंख्यावाढीवर उपाय सूचवणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये दुय्यम स्त्रोताचा आधार घेलला गेला आहे. संदर्भ ग्रंथ, शासनाचे विविध अहवाल, वर्तमानपत्रे, इंटरनेटचा वापर इत्यादी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर केला आहे.

भारतातील लोकसंख्या विस्फोटाचे स्वरूप :

प्रसिद्ध लोकसंख्या तज्ञ माल्यस यांनी इ.स. १७९८ मध्ये लोकसंख्येबाबत एक सिद्धांत मांडला. त्यांच्या मते जीवन निर्वाहाची साधने ही अंकगणितीय प्रमाणात वाढतात तर लोकसंख्या ही भूमितीय प्रमाणात वाढते. हा सिद्धांत आज देखील काही प्रमाणात लागू पडतो. १९४७ साली भारत स्वतंत्र झाला त्यावेळी भारताची लोकसंख्या ३३ कोटी होती. आज ती १४६ कोटी झाली आहे. १९६२ च्या हरित क्रांती नंतर कृषी उत्पादन मोठ्या प्रमाणात वाढले. आरोग्य, शिक्षण, उद्योग, मूलभूत सुविधा या क्षेत्रात लक्षणीय वाढ झाली मात्र लोकसंख्येच्या प्रचंड वाढीमुळे विकासाचा फायदा सर्वसामान्य जनतेला पाहिजे तेवढा झाला नाही. त्यामुळे स्वातंर्त्याच्या ७८ वर्षानंतरही भारतात अन्न, वस्त्र, निवारा, वीज, पाणी यासारख्या मूलभूत गरजा ही पूर्ण झाल्या नाहीत.

सन २०२५ मध्ये जागतिक लोकसंख्या ८२० कोटी च्या पुढे गेले असून त्यामध्ये भारताचा वाटा १४६ कोटी आहे. म्हणजेच एकूण जागतिक लोकसंख्येच्या १७.७८ टक्के लोकसंख्या एकट्या भारतात राहते. क्षेत्रफळाचा विचार करता एकूण जागतिक क्षेत्रफळापैकी फक्त २.४ टक्के वाटा भारताकडे आहे. म्हणजेच कमी क्षेत्रफळात प्रचंड लोकसंख्या भारतात राहते. त्यामुळे देशात अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. जगातील सर्वात मोठा देश असलेला रशियाचे क्षेत्रफळ १७.१ दशलक्ष चौ.किमी असून लोकसंख्या १४.३९ कोटी आहे तर लोकसंख्येची घनता फक्त ९ आहे. कॅनडाचे क्षेत्रफळ ९.९८ दशलक्ष चौ.किमी असून लोकसंख्या ४.०३ कोटी आहे. तर लोकसंख्येची घनता फक्त ४ आहे. चीनचे क्षेत्रफळ ९.६ दशलक्ष चौ. किमी असून लोकसंख्या १४१ कोटी आहे तर लोकसंख्येची घनता १५१ आहे. अमेरिकेचे क्षेत्रफळ ९.८ दशलक्ष चौ. किमी असून लोकसंख्या ३५.९

कोटी आहे तर लोकसंख्येची घनता ३८ आहे. ऑस्ट्रेलियाचे क्षेत्रफळ ७.६ दशलक्ष चौ. किमी असून लोकसंख्या २.७६ कोटी आहे तर लोकसंख्येची घनता ४ आहे. भारताचे क्षेत्रफळ ३.२८ दशलक्ष् चौ. किमी असून लोकसंख्या १४६ कोटी आहे तर लोकसंख्येची घनता ४९२ आहे.

भारतातील लोकसंख्या वाढीचे स्वरूपावरुन असे दिसून येते की भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळापेक्षा स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त आहे.

भारतातील लोकसंख्यावाढ

अ.क्र.	वर्ष	लोकसंख्या (कोटीमध्ये)	लोकसंख्येची घनता
1	1901	23.8	77
2	1911	25.2	82
3	1921	25.1	81
4	1931	27.9	90
5	1941	31.9	103
6	1951	36.1	117
7	1961	43.9	142
8	1971	54.8	177
9	1981	68.3	216
10	1991	84.3	269
11	2001	102.7	324
12	2011	121	382
13	2025 (अंदाजित)	146	492

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की भारतात १९५१ नंतर लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढून लोकसंख्येची घनता देखील वाढली आहे. भारतातील लोकसंख्या अशीच वाढत राहिली तर यातून मोठ्या प्रमाणावर समस्या निर्माण होतील.

भारतातील लोकसंख्या वाढीची कारणे :

भारताच्या स्वातंत्र्यावेळी ३३ कोटी असणारी भारताची लोकसंख्या सन २०२५ मध्ये १४६ कोटी झाले आहे. अशा प्रकारची लोकसंख्या भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी धोक्याची आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर शासकीय पातळीवरून लोकसंख्या नियंत्रणासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करूनही लोकसंख्या नियंत्रित न होता प्रचंड प्रमाणात वाढली आहे. लोकसंख्या वाढ ही एका देशाची समस्या नसून ही एक जागतिक समस्या आहे. भारताने लोकसंख्या वाढीचा धोका स्वातंत्र्यानंतर ओळखला होता. त्यामुळे भारताने १९५२ मध्ये कुटुंब नियोजनास सुरुवात केली. त्यानंतर भारताने १९७६ मध्ये राबवलेले लोकसंख्या धोरण आणि त्यानंतर २००२ च्या लोकसंख्या धोरणातून भारताने वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालण्यासाठी प्रयत्न केले. भारताने जरी लोकसंख्या नियंत्रणासाठी विविध योजना राबविल्या असल्या तरी कोणतेही धोरण सक्तीचे केलेले नाही. हम दो - हमारे दो, छोटे कुटुंब - सुखी कुटुंब याचा प्रचार केला परंतु सक्ती केली नाही. परिणामी भारताची लोकसंख्या वाढत गेली.

१) जन्मदरात वाढ आणि मृत्यू दरात घट :

भारतातील लोकसंख्या वाढीसाठी वाढता जन्मदर आणि मृत्यूदरातील घट हे एक मुख्य कारण आहे. भारतात स्वातंत्र्यानंतर जन्मदरात वाढ होत गेली. वैद्यकीय सुविधा, धर्माचा प्रभाव, संयुक्त कुटुंब पद्धती यामुळे जन्मदरात वाढ झाली आणि याबरोबरच आरोग्याच्या सुविधा,अन्नधान्य उत्पादनात वाढ, साथींच्या रोगावर नियंत्रण यामुळे मृत्यूदरात घट झाली.

२) अज्ञान, अंधश्रद्धा, रुढी, परंपरा :

भारतीय समाजावर अंधश्रद्धा रूढी परंपराचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर होता. मुलगा हा वंशाचा दिवा आहे. मुलगी परक्याचे धन आहे. त्यामुळे जोपर्यंत मुलगा होत नाही तोपर्यंत कुटुंब नियोजन केले जात नाही. परिणामी लोकसंख्येत वाढ होते. त्याबरोबरच काही धर्मामध्ये कुटुंब नियोजन करणे धर्मविरोधी मानले जाते. त्यामुळे देखील लोकसंख्या वाढत आहे.

३. दुष्काळावर नियंत्रण :

स्वातंत्र्यपूर्व काळात दुष्काळामुळे अन्नपाण्या वाचून लाखो लोक मरत असतात परंतु अलीकडील का दळणवळण साधनांची विपूलता, आर्थिक सुबत्ता, अन्नधान्याची साठवणूक यामुळे भूक बळी पडू न देण्याचा प्रयत्न केला जातो.

४. घुसखोरी :

१९४७ साली भारताची फाळणी धार्मिक आधारावर करण्यात आली. परंतु भारतातून पाकिस्तानात जाणा?या मुस्लिमांचे प्रमाण कमी आणि पाकिस्तानातून भारतात येणाऱ्या हिंदूंचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे लोकसंख्येत वाढ झाली. तसेच स्वातंत्र्यानंतर पाकिस्तान, बांग्लादेश, म्यानमार येथून भारतात घुसखोरीचे प्रमाण वाढले आहे. परिणामी लोकसंख्येत मोठी वाढ झाली.

५. स्त्रियांचे सामाजिक स्थान :

भारतातील पुरुषप्रधान संस्कृतीत प्राचीन

काळापासून स्त्रियांचे स्थान दुयमच राहिले. बालविवाह, बहुपत्नी पद्धती, मुलींमध्ये शिक्षणाचे कमी प्रमाण या कारणांमुळे स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत कायमच पुरुषी वर्चस्व सहन करावे लागले. स्त्री ही फक्त उपभोगाचे साधन आहे अशी मानसिकता निर्माण झाल्याने अपत्याचे प्रमाण वाढत गेले.

६. वैद्यकीय सोयी सुविधा :

भारतात पूर्वीच्या तुलनेत अलीकडील काळात वैद्यकीय सोयी सुविधा मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध झाल्या आहेत. साथीच्या रोगावर नियंत्रण, असाध्य आजारावर विलाज, औषधांची उपलब्धता त्यामुळे लोकांचे आयुष्यमान वाढले आहे. एकंदरीत वैद्यकीय क्षेत्रात कमालीचे शोध लागल्याने मानवाचे जीवन सुकर झाले आहे.

वरील प्रमाणे अनेक कारणांमुळे भारताची लोकसंख्या प्रचंड वाढली. याबरोबरच मतपेटीचे राजकारण, धोरणांची अयोग्य अंमलबजावणी, अन्नधान्यात वाढ हे घटक देखील लोकसंख्या वाढीला कारणीभूत ठरले.

लोकसंख्या वाढीचे परिणाम :

कोणत्याही देशाच्या अस्तित्वासाठी आणि प्रगतीसाठी लोकसंख्या आवश्यक असते. देशाच्या साधनसंपत्तीच्या तुलनेत लोकसंख्येचे प्रमाण योग्य असेल तर यशाची प्राप्ती होते. या उलट देशाची साधनसंपत्तीच्या तुलनेत लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली तर देशात अनेक समस्या निर्माण होतात. हीच परिस्थिती भारतात दिसून येते. भारतात लोकसंख्येच्या विस्फोटामुळे अनेक दुष्परिणाम झालेले आहेत ते पुढील प्रमाणे

१. पायाभूत सुविधांवर ताण :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने लोक कल्याणासाठी अनेक योजना राबवल्या. पायाभूत सुविधा निर्माण केल्या. आरोग्य सुविधा, शिक्षण, वाहतूक आणि दळणवळण, पाणीपुरवठा, अन्नधान्य पुरवठा, स्वच्छता, रस्ते, रेल्वे, विमानसेवा यावर मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करून सुविधा उपलब्ध करून दिल्या परंतु वाढत्या लोकसंख्येमुळे या सुविधा अपुऱ्या पडत आहेत. शासकीय दवाखान्यात प्रचंड गर्दी, शिक्षणबाहय मुले, ट्रॅफिक जाम, पाण्याची कमतरता, शहर तसेच ग्रामीण भागात घाण हे सर्व लोकसंख्या वाढीमुळे घडत आहे.

२. सामाजिक आणि आर्थिक समस्या :

वाढत्या लोकसंख्येमुळे भारतात सामाजिक आणि आर्थिक समस्या वाढत आहेत. उद्योगधंद्याची वाढ होऊन देखील बेरोजगारीचे प्रमाण वाढत आहे. देशाची अर्थव्यवस्था सुधारत असली तरी लोकसंख्यावाढीमुळे दरडोई उत्पन्न कमीच आहे. दारिद्रय रेषेखालील लोकांचे प्रमाण लक्षणीय आहे. समाजात गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढत आहे. जिवनावश्यक वस्तूंच्या किंमती वाढत आहेत. जमिनीच्या वाटणी मुळे लहान लहान तुकडे होत आहेत. शहरे आणि ग्रामीण भागातुन बेकारीचे प्रमाण वाढले आहे. समाजात दारिर्द्य, भूकबळी, निवास, चोऱ्या इत्यादी समस्या वाढल्या आहेत.

३. पर्यावरणाचा ऱ्हास :

वाढत्या लोकसंख्येचा सर्वात मोठा परिणाम पर्यावरणावर झाला आहे. जंगलतोड वाढली आहे. उद्योगधंद्यामुळे वायुप्रदूषण, जल प्रदूषण वाढले आहे. रासायनिक खते आणि तणनाशकामुळे जमिनीचे आरोग्य धोक्यात आले आहे. ग्लोबल वार्मिंगमुळे निसर्ग चक्र बदलत आहे.

४. नैसर्गिक संसाधनाची कमतरता :

वाढत्या लोकसंख्येमुळे अन्न पाणी आणि इतर नैसर्गिक संसाधनाची मागणी वाढत आहे. त्यामुळे जंगल तोड करून शेतीचे प्रमाण वाढवण्याचा प्रयत्न केला जातो. पेट्रोल, डिझेल, कोळसा यांच्या अति वापर केला जात आहे.

५. शहरीकरण आणि झोपडपट्टी ची समस्या :

वाढत्या लोकसंख्येमध्ये लोकांच्या निवासाचा प्रश्न गंभीर झाला आहे. शहरातून झोपडपट्ट्यांचे प्रमाण वेगाने वाढत आहे. झोपडपट्टीतील जीवन नरकमय झाले आहे. शहरीकरण आणि औद्योगीकरणामुळे प्रदूषणाची समस्या शहरातून तीव्रपणे जाणवत आहे.

वरील प्रमाणे लोकसंख्या वाढीमुळे देशात अनेक समस्यांनी उग्ररूप धारण केले आहे. यासाठी लोकसंख्या वाढीव नियंत्रण आवश्यक आहे.

लोकसंख्या वाढीवरील उपाय :

भारताने २०४७ पर्यंत विकसित भारताचे ध्येय निर्धारित करून त्या दिशेने वाटचाल करत आहे. भारताला जगातील एक महत्त्वाचे आर्थिक महासत्ता बनवण्याचे स्वप्न आहे. परंतु हे स्वप्न साकार करण्यामध्ये अनेक सद्यकालीन आव्हाने आहेत की जे भारताच्या शाश्वत भविष्यासाठी अडथळे निर्माण करत आहेत. भारतात आजही अनेक ज्वलंत समस्या आहेत. त्या ज्वलंत समस्यावर उपाय केले नाहीत तर विकसित भारताचे स्वप्न अधुरेच राहील. भारतातील अनेक समस्यांपैकी एक महत्त्वाची

समस्या ही लोकसंख्या विस्फोट आहे. या समस्येवर उपाय करणे आवश्यक आहे.

१. लोकसंख्या धोरणाची कडक अंमलबजावणी :

भारताने स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकसंख्या नियंत्रणासाठी अनेक धोरणे आखली परंतु त्याची योग्य आणि कडक अंमलबजावणी केली नाही अपवाद फक्त १९७४ ते १९७७ दरम्यान कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाची कडक अंमलबजावणी केली. इतर वेळी मात्र कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाची अंमलबजावणी योग्यरीत्या झाली नाही. आजही एका एका दांपत्याला आठ ते दहा अपत्य असल्याचे दिसून येते. भारतात देशापेक्षा धर्माला महत्व दिले जाते. राजकारणी लोक स्वतःच्या स्वार्थी राजकारणासाठी दोन अपत्याचा कायदा करत नाहीत जोपर्यंत दोन अपत्याचा कायदा करून कडक अंमलबजावणी होत नाही तोपर्यंत लोकसंख्या वाढीला आळा बसणार नाही. याबरोबर दोन पेक्षा जास्त आपत्ये झाल्यास मतदानाचा अधिकार काढून घेणे, शासकीय योजनांचा लाभ बंद करणे आणि शिक्षेची तरतूद करणे आवश्यक आहे.

२. शिक्षण आणि जागरूकता :

ज्या समाजात शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे त्या समाजात लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त आहे. त्यामुळे शिक्षणाचे प्रमाण जास्त असेल तर लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी होईल. शिक्षणाच्या अभावामुळे लोकसंख्या वाढ, त्याचे दुष्परिणाम, लोकसंख्या नियंत्रण याची जाणीव जनतेला होत नाही. विशेषतः महिलांना शिक्षण आवश्यक आहे. शिक्षणामुळे लोकांची विचारसरणी बदलते. शिक्षणाबरोबर शासन आणि सेवाभावी संस्थांनी लोकसंख्या नियंत्रणासाठी समाजात जागृती निर्माण केली पाहिजे. लोकसंख्या नियंत्रणाचे महत्त्व, छोट्या कुटुंबाचे महत्त्व आणि लोकसंख्या वाढीचे दुष्परिणाम लोकापर्यंत विविध कार्यक्रमाचे आयोजन करून पटवून दिले पाहिजे.

३. कुटुंब नियोजन कार्यक्रम राबवणे :

लोकसंख्या नियंत्रणासाठी कुटुंब नियोजन कार्यक्रम राबवणे आवश्यक आहे त्यासाठी समाजात जागृती करून कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया मोफत करणे, आर्थिक स्वरूपात मदत करणे, गर्भनिरोधक साधने उपलब्ध करून देणे इत्यादी पद्धतीचा अवलंब केला पाहिजे त्यामुळे जन्मदर कमी होईल.

४. अवैध घुसखोरी थांबवणे :

भारतात लोकसंख्या वाढीसाठी इतर देशातून भारतात होत असलेली घुसखोरी हे एक महत्त्वाचे कारण आहे. शेजारील देश पाकिस्तान, बांगलादेश, म्यानमार या देशातून अवैध मार्गाने कोट्यावधी लोक भारतात घुसखोरी करून राहत आहेत यासाठी सीमेवर लाच दिली जाते तसेच भारतात आल्यानंतर लाच देऊन रहिवासी पुरावे घुसखोरांना मिळतात. भारतातील काही लोक घुसखोरांना आसरा देतात तसेच काही राजकीय पक्ष ही स्वतःच्या मतासाठी सत्तेसाठी या प्रत्यक्षपणे घुसखोरांचे समर्थन करतात तेव्हा सर्वप्रथम भारतातील घुसखोरांची ओळख पटवून त्यांना देशाबाहेर काढले पाहिजे आणि नवीन घुसखोर घुसणार नाहीत याची काळजी घेतली पाहिजे.

निष्कर्ष :

सन २०४७ पर्यंत विकसित भारताचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी, भारताला आर्थिक महासत्ता बनवण्यासाठी, सर्वसामान्य जनतेने जीवनमान सुधारण्यासाठी अर्थात भारताच्या शाश्वत भविष्यासाठी प्रयत्न करायचे असतील तर सर्व समस्यांचे मूळ असलेले लोकसंख्या वाढ थांबवली पाहिजे तरच भारताचे भविष्य उज्वल आहे.

संदर्भ सूची :-

१) डॉ. एस. एन. कुलकर्णी,१९९८,लोकसंख्या शास्त्र आणि लोकसंख्या शिक्षण, विद्या प्रकाशन नागपूर.
२) डॉ. मोहन गुळवे, २००५, लोकसंख्या भूगोल, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद
३) डॉ. दा. धो. काचोळे, २०१०, लोकसंख्या समस्या, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद

38

निवडणूक सुधारणेतील गरज,समस्या व महत्वाच्या सुधारणा

प्रा.मनोज बबनराव देवकर
इतिहास विभागप्रमुख,
राजीव गांधी कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,करमाड
ता.जि.छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना :

लोकशाही शासन व्यवस्थेत निवडणूक हा सर्वात महत्त्वाचा उत्सव मानला जातो. राज्यघटनेच्या कलम ३२४ अन्वये भारतीय निवडणूक आयोगाची स्थापना करण्यात आलेली असून संसद आणि राज्य विधिमंडळाच्या निवडणुका घेण्याची जबाबदारी आयोगावर आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून ते आतापर्यंत भारताने अनेक निवडणुका यशस्वीरित्या पार पाडल्या आहेत. बॅलेट पेपर ते ईव्हीएम असा हा थक्क करणारा प्रवास आहे. तथापि, बदलत्या काळानुसार निवडणूक प्रक्रियेत अनेक अपप्रवृत्तींचा शिरकाव झाला आहे, ज्याचा लोकशाहीच्या गाभ्यावर परिणाम होत आहे.

भारतातील निवडणूक विषयक सुधारणांचा प्रश्न सध्या मोठ्या प्रमाणावर चर्चेत आहे. लोकशाही देशांमध्ये रक्ताचा एक थेंबही न सांडवता सत्तांतर घडवले जाते. त्यासाठी नियमित निवडणुका, कारभारातील पारदर्शकता व निर्भय मतदान आवश्यक ठरते, यासाठी मागील काही वर्षात केंद्र सरकारने दोन गोष्टी प्रामुख्याने केलेल्या दिसतात. एक म्हणजे सर्वोच्च न्यायालयाच्य निर्देशाप्रमाणे निवडणूक आयुक्ताच्या नेमणूकीबद्दलचे विधेयक तयार केले. त्यासाठी माजी राष्ट्रपती रामनाथ कोविंद यांच्या अध्यक्षतेखाली एक देश - एक निवडणुका सुधारणा समिती देखील स्थापन झाली.

निवडणूक प्रक्रीये समोरील आव्हाने, समस्या :

१) निवडणूकांमध्ये धनशक्तीचा अमर्याद वापर सुरु झालेला आहे. निवडणुका जिंकण्यासाठी उमेदवार आणि राजकीय पक्ष पाण्याच्यासारखा पैसा खर्च करतात. निवडणूक आयोगाने खर्चाची मर्यादा निश्चित केली असली तरी, "पेड न्यूज", मतदारांना पैसे वाटणे आणि भेटवस्तू देणे या माध्यमातून बेकायदेशीर खर्च केला जातो. यामुळे सामान्य पण प्रामाणिक उमेदवाराला निवडणूक लढवणे कठीण होते.

२) राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण मोठ्या प्रमाणात होत असल्याचे दिसून येते. असोसिएशन फॉर डेमोक्रॅटिक रिफॉर्म्स च्या अहवालानुसार, अनेक खासदारांवर आणि आमदारांवर गंभीर गुन्हे दाखल आहेत. गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या व्यक्ती निवडून येणे हे लोकशाहीसाठी घातक आहे. राजकीय पक्ष निवडून येण्याच्या क्षमतेवर गुन्हेगारांना तिकीट देतात.

३) निवडणूकांमध्ये जाती आणि धर्माचा वापर केल्या जातो. निवडणुकीत विकासकामांपेक्षा जात आणि धर्म या मुद्द्यांवर मते मागितली जातात. "व्होट बँके"चे राजकारण समाजातील तेढ वाढवते आणि मूळ प्रश्नांना बाजूला सारते.

४) ईव्हीएम वरील संशयामध्ये वाढ होत आहे. जरी निवडणूक आयोगाने अनेकदा सिद्ध केले असले की ईव्हीएम हॅक करता येत नाही, तरीही काही घटकांमध्ये ईव्हीएमच्या विश्वासार्हतेबद्दल प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जातात. यामुळे मतदारांच्या मनात संभ्रम निर्माण होतो.

५) सध्याच्या काळात व्हॉट्सॲप, फेसबुक आणि ट्विटरचा सारख्या समाजमाध्यमांचा वापर करून मतदारांची दिशाभूल करणे सोपे झाले आहे. फेक न्यूज पसरवून जनमत तयार करणे हे एक मोठे आव्हान बनले आहे.

६) भयमुक्त प्रामाणिक मतदान प्रक्रिया पार पाडण्यासाठी निवडणूक सुधारणांची गरज आहे. मोकळ्या वातावरणात भयमुक्त वातावरणात व निर्भयपणे मतदान ही लोकशाही शासनाची मुलभूत गरज आहे. काळाच्या ओघात निवडणूक प्रक्रियेसमोर अनेक प्रश्न उभे राहत गेले. पैसा, सत्ता यांचा गैरवापर वाढला.

७) राजकीय पक्षांमध्ये देखील अंतर्गत लोकशाही प्रणालीचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे लोकशाहीस धोका निर्माण होऊन विविध समस्या उभ्या राहतात.

८) घटनात्मक तरतुदीमुळे देखील निवडणूक सुधारणा करणे गरजेचे असल्याचे दिसून येते. आर्टीकल ३२४ नुसार निवडणूक प्रक्रिया राबविण्यासाठी निवडणूक आयोगास अधिकार देण्यात आलेले आहेत. निवडणूक आयोगच संसद व देशांतर्गत राज्यातील विधानसभांच्या निवडणूका घेत असते. निवडणूक आयोगाला वाटल्यास ते निवडणूक सुधारणा करु शकते. त्यासाठी त्यांनी एक चौकट निश्चित केलेली असते.

भारतातील महत्वाच्या निवडणूक सुधारणा :

निवडणूक समस्या लक्षात घेऊन वेळोवेळी काही सुधारणा करण्यात आल्या. त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे :

१) ६१ वी घटना दुरुस्ती १९८८ नुसार मतदान करण्यासाठीच्या वयाच्या अटीमध्ये शिथिलता देण्यात आली व मतदाराचे वर्य २१ वरुन १८ वर्ष असे करण्यात आले.त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर तरुण वर्गाला लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होता आले.

२) राज्यसभा व राज्यातील विधानपरिषदांमध्ये देखील प्रत्यक्ष मतदानाद्वारे निवडणूक करण्याचे प्रमाण १० टक्के पर्यंत वाढविण्यात आले. त्यामुळे खोाट्या उमेदवारांना आळा बसला.

३) मतदान केंद्र ताब्यात घेण्याचा प्रकार घडल्यास तेथील निवडणूक थांबविण्यासंदर्भात विशेष कायदा करण्यात आला.

४) मतदारास फोटो ओळखपत्र अनिवार्य करण्यात आले. खोटे मतदान टाळण्यासाठी निवडणूक आयोगाने मतदारास स्वतःचा फोटो असलेले ओळखपत्र अनिवार्य केले. मतदान करण्यासाठी मतदाराजवळ त्याचे मुळ ओळखपत्र त्याच्या जवळ असणे बंध्रनकारक आहे.

५) आधुनिक काळातील निवडणूक प्रक्रिया गतिमान झालेली आहे. त्यासाठी आयोगाने १९९८ पासून आधुनिक मतदान यंत्राचा (EVM) वापर सुरु केलेला आहे.

६) निवडणूकीपुर्वी उमेदवाराचा मृत्यू झाल्यास याअगोदर निवडणूक रद्द केली जात असे. परंतु आता असे घडल्यास मृत व्यक्तीऐवजी दुसरा उमेदवार सात दिवसाच्या आत संबंधित पक्ष देऊ शकतो.

७) निवडणूकीतील अर्ज मागे घेण्याच्या दिनांकापासून ते मतदानाच्या दिवसातील कालावधी आता आयोगाने २० ऐवजी १४ दिवस इतका केलेला आहे.

८) निवडणूक आयोगाने पोस्टाद्वारे मतदान करण्याची सुविधा निवडणूक कार्य करणान्या कर्मचान्यांना उपलब्ध करुन दिली आहे.

९) २०२३ च्या तरतुदीनुसार बदली व्यक्तीद्वारे मतदान करण्याची सुविधा उपलब्ध करण्यात आलेली आहे. संरक्षण क्षेत्रातील कार्यरत अधिकान्यांना याचा लाभ घेता येतो.

१०) एक उमेदवार एकावेळी केवळ दोन मतदार संघातून निवडणूक लढवू शकतो.

११) मतदाराला जर निवडणूकीत उभ्या असणान्या उमेदवारापैकी कोणताही उमेदवार पसंत नसेल तर त्याला आता (NOTA) म्हणजे यापैकी कुणीही नाही हा पर्याय देण्यात आलेला आहे.

१२) निवडणूक प्रक्रियेतील गैरव्यवहाराला आळा घालण्यासाठी व मतदारामध्ये विश्वासार्हता वाढण्यासाठी (VVPAT) हे यंत्र वापरण्यात येऊ लागले.

निवडणूक सुधारणांची गरज :

देशातील निवडणूक निर्भय वातावरणात होण्यासाठी तसेच लोकशाहीवरील विश्वास जनमाणसात टिकून राहण्यासाठी पुढील सुधारणांची, उपाययोजनांची आवश्यकता वाटते.

१) इंद्रजीत गुप्ता समितीने शिफारस केल्याप्रमाणे, राजकीय पक्षांना खाजगी देणग्यांऐवजी शासनाकडून निवडणूक लढवण्यासाठी निधी दिला जावा. यामुळे काळ्या पैशाचा वापर थांबेल आणि गरीब उमेदवारांना समान संधी मिळेल.

२) ज्या व्यक्तींवर गंभीर गुन्ह्यांचे आरोप सिद्ध झाले आहेत किंवा ज्यांच्यावर गंभीर गुन्हे दाखल आहेत, त्यांना निवडणूक लढवण्यापासून कायमस्वरूपी बंदी घालण्यासाठी कायद्यात बदल करणे आवश्यक आहे. यासाठी "फास्ट ट्रॅक कोर्ट"द्वारे खटले लवकर निकाली काढले पाहिजेत.

३) मतदानाच्या काही दिवस आधी येणारे ओपिनियन पोल्स मतदारांच्या मानसिकतेवर परिणाम करतात. त्यामुळे यावर कडक निर्बंध किंवा बंदी घालणे गरजेचे आहे.

४) वारंवार होणान्या निवडणुकांमुळे विकासकामांत अडथळा येतो आणि शासकीय खर्च वाढतो. त्यामुळे लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुका एकाच वेळी घेणे हा एक चांगला उपाय ठ डिग्री शकतो.

५) निवडणूक आयोगाला अधिक कायदेशीर अधिकार देणे गरजेचे आहे. आचारसंहितेचा भंग करणान्यांवर त्वरित

आणि कडक कारवाई करण्याचे अधिकार आयोगाकडे असावेत.

६) केवळ यंत्रणा बदलून चालणार नाही, तर मतदारांनीही सजग राहणे गरजेचे आहे. जर उमेदवार योग्य नसतील तर "नोटा" पर्यायाचा वापर वाढल्यास राजकीय पक्षांवर चांगल्या चारित्र्याचे उमेदवार देण्याचा दबाव येईल.

समारोप :

भारत ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही आहे. लोकशाहीच्या बळकटीकरणासाठी मुक्त, निपक्ष आणि पारदर्शक निवडणुका घेणे आवश्यक असते. भारतीय निवडणूक प्रक्रिया ही जगातील एक आश्चर्यकारक व्यवस्थापन प्रक्रिया आहे. परंतु, धनशक्ती आणि गुन्हेगारीकरण यांसारख्या रोगांनी तिला ग्रासले आहे. मुक्त आणि निपक्ष निवडणुका हा लोकशाहीचा आत्मा आहे. त्यामुळे केवळ निवडणूक आयोगानेच नव्हे, तर संसद, न्यायपालिका आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे नागरिकांनी एकत्रितपणे या सुधारणांसाठी आग्रही राहणे काळाची गरज आहे. तंत्रज्ञानाचा वापर आणि नैतिक मूल्यांची जपणूक यातूनच आपण आपली निवडणूक प्रक्रिया दोषमुक्त क डिग्री शकतो.

संदर्भ सूची :

१) कांबळे बाळ,भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने,डायमंड पब्लिकेशन्स,पुणे

२) गोडबोले माधव, भारताच्या संसदीय लोकशाहीची अग्निपरीक्षा,राजहंस प्रकाशन,पुणे.

३) चपळगावकर नरेंद्र,निवडणूक कायदा, साहित्यसेवा प्रकाशन,औरंगाबाद

४) पटवे दीपक,चला राजकारणात, राजहंस प्रकाशन,पुणे.

५) पाटील बी.बी.,भारतीय शासन आणि राजकारण, फडके प्रकाशन,कोल्हापूर

39

सशस्त्र क्रांतीकारी चळवळीला महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे योगदान

जगदिश भाऊसाहेब शेळके
संशोधक विद्यार्थी
इतिहास विभाग

प्रा. डॉ. आर. एल. जोशी
इतिहास विभाग
श्रीमती एस.के. गांधी महाविद्यालय,
कडा ता.आष्टी जि.बीड

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रातील सशस्त्र राष्ट्रवादास बंगालची फाळणी, कझ्र्नशाही, विद्यार्थी वर्गाला राजकीय सभाबंदी करणारे कार्लाइल सर्क्युलर वगैरेंची पार्श्वभूमी होती. गणेशोत्सव व शिवाजी महाराजांच्या उत्सवामुळे महाराष्ट्रात राजद्रोहाची भावना झाली होती. विद्यापीठांची स्वायत्तता नष्ट करून शिक्षणाचे सरकारीकरण १९०४ मध्ये सुरू झालेले होते[१]. त्याविरुध्द गोपाळ कृष्ण गोखले व फिरोजशहा मेहतांनी कायदेमंडळामध्ये व्यासपीठावरून व वर्तमानपत्रांमधून लढा सुरू केलेला होता. विद्यार्थ्यांचे उद्‌बोधन प्रगतीसाठी हा लढा असल्याने हा वर्ग जागृत झालेला होता. बंगालमधील तरुण वर्ग राष्ट्रीय चळवळीमुळे आकर्षित झालेला होता. ही नजीकच्या काळातील पार्श्वभूमी होती.

लोकमान्य व क्रांतिकारकांमधील परस्पर संबंध नंतर स्पष्ट करताना वि. दा. सावरकर म्हणतात की ते खड~गाची मूठ होते. आम्ही क्रांतिकारक त्याचे पाते होतो. खड~गाची मूठ हे जरी पाते होऊ शकत नाही तरी पाते हे मुठीच्याच आधारे रंणकंदनी लवलवते पाते मुठीच्याच मनोगताचे पारणे फेडत असते.[२] याचाच अर्थ टिळकांच्या मनोगताप्रमाणे क्रांतिकारक कारवाया करीत होते पण, हे ही पूर्ण सत्य नव्हे, टिळकांनी वेळोवेळी दिलेली ताकीद व सबुरीचा सल्ला साहसी युवकांनी मानला नाही आणि म्हणून त्यांना मात्र परिणाम भोगावे लागले.

उददीष्टये :

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा सशस्त्र क्रांतीकारी चळवळीतील कार्याचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी सशस्त्र क्रांतीकारक यांना वेळोवेळी सहकार्य केले.

उपयुक्तता :

इतिहासाच्या अभ्यासकांना महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे सशस्त्र क्रांतीकारी चळवळीतील योगदानाचा इतिहास ज्ञात व्हावा यासाठी याविषयाची निवड केलेली आहे.

सयाजीराव गायकवाडांचे चळवळीला योगदान :

सयाजीराव महाराजांचा काँग्रेस नेत्यांशी आणि जहाल आंदोलकांशी नुसता संपर्कच नसे तर ते सक्रिय मदत करीत असत. महात्मा गांधींना ते विलायतेत भेटत असत. टिळकांनाही त्यांनी वित्तीय साहाय्य दिले होते. काँग्रेसचे अध्यक्षपद भूषविलेल्या दादाभाई नौरोजी यांना आणि रोमेशचंद्र दत्त यांना महाराजांनी दिवाणपदी नेमून काँग्रेसशी अंतःरथ संबंध प्रस्थापित केले होते. न्या महादेव गोविंद रानडेंनी १८९६ मध्ये दिवाणपद स्वीकारावे यासाठी महाराजांनी पंडित नामक हितेच्छूमार्फत रानडेंना पाचारण केले होते. महाराजांचा हा उदार देकार रानडेंनी प्रकृती अस्वास्थ्य व काही वादांच्या मुद्यांवरून नाकारला होता.

८ पुरोगामी विचारांचे सयाजीराव कोणत्याही मराठी भाषिक संस्थानिकापेक्षा अस्सल पुरोगामी व स्वराज्यवादी आणि काळाच्या फार पुढे होते हे स्पष्ट दिसते. म्हणूनही १९०३ सालातील काँग्रेसचे अध्यक्षपद महाराजांना द्यावे असा एक प्रस्ताव होता. कांतिकारकांच्या गुप्त संघटनेचे नेते अरविंद घोष आणि बॅ.केशवराव देशपांडे यांना महाराजांनी बडोदा संस्थानात लाभाची अधिकारपदे दिलेली होती. विरेंद्रकुमार घोष व त्यांच्या काही युगांतर क्रांतिकारक साथीदारांची जडणघडण बडोद्यातच झाली होती. येथून बंगाल मध्ये गेल्यानंतर विरेंद्रकुमारांनी युगांतर पत्रक व युगांतर क्रांतिकारक पक्ष स्थापन केला आणि अरविंदानी वंदे मातरम पत्रक व चळवळ सुरू केली. मुळचे कोल्हापुरातील बॅ. केशवराव देशपांडे व अरविंदानी १९०० सालापासून बडोद्यात गुप्त संघटना बांधण्यास प्रारंभ केला होता. बारींद्र बाबू आणि जतिन बॅनर्जी यांच्यामार्फत अनुशीलन समितीचे सूत्रधार प्रमथनाथ मित्रा आणि स्वामी विवेकानंदांची शिष्या "सिस्टर निवेदिता" यांना बडोद्यातून देशपांडे व अरविंदांनी उत्तेजन दिले.

सखाराम गणेश देऊसकर हे मराठी बंगाली पत्रकार टिळक व बारींद्र यांच्या दरम्यान दुवा साधणारे होते. त्यांनी १९०२

साली प्रथमच बंगालमध्ये शिवाजी उत्सव साजरा केला होता. थोर क्रांतिकारक हेमचंद्रदास कानुनगो यांनी मान्य केल्याप्रमाणे वंगभंगापूर्वीच्या काळात क्रांतिकारकांच्या ध्येयाचे प्रतिपादन करणारे साहित्य बंगाली भाषेत देऊसकरांनीच लिहिले होते. त्यांच्या पुस्तकाच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या आणि म्हणून सरकारने ते जप्त केले [illegible]

१९०२ सालच्या अहमदाबाद काँग्रेसला जोडून औद्योगिक अधिवेशन भरले होते. त्याचे उद्‌घाटन सयाजीरावांनीच केले होते. या प्रसंगापासून महाराज व टिळक यांच्यात जवळीक निर्माण झाली. क्रांतिकारक पक्षाचे नेतृत्व केवळ टिळकच करू शकतील या कल्पनेने आपण त्यांची भेट एकांतात घेतली असे महाराजांनी अरविंदांना सांगितले होते.

सशस्त्र क्रांतिकारकांच्या साहसी उद्योगांना महाराजांनी उघडपणे साहाय्य केले असे नव्हे. तरी गोखले, टिळक, अरविंद घोष, भगिनी निवेदिता. केशवराव देशपांडे, गणेश सावरकर वगैरेंच्या हालचालीकडे महाराज जाणूनबुजून काणाडोळा करीत. गणेशरावांचे एक मित्र शंकरराव वाघ, अण्णासाहेब पटवर्धन वगैरेंच्या उलाढालीशी किवा इतर जहाल युवकांशी संबंध ठेवू नयेत असा ब्रिटिश अंमलदारांनी इशारा दिला असतानाही सयाजीराव त्यांना भेटत असत. इतकेच नव्हे तर शंकरराव वाघ यांना महाराजांनी इंग्लंड-अमेरिकेच्या दौ-यात बरोबर नेले होते. परदेशातील आपल्या वास्तव्यात सयाजीराव स्वतः मादाम कामा, सेनापती बापट, तारकनाथ दास या क्रांतिकारकांना भेटले, असे सरकारलाही समजले होते. तसेच सयाजीराव राजद्रोहाची कृत्ये करणा-या जहालांना पाठीशी घालतात आणि त्यांच्याविरूद्ध कसलीच कारवाई करीत नाही, अशा लेखी तक्रारी ब्रिटिश राजप्रतिनिधी तसेच व्हाइसरॉय लॉर्ड हार्डिंज यांनी देखील भारतमंत्री महोदयांकडे केल्या होत्या. याविषयी महत्वाचे दस्तऐवजांमध्ये पुरावे आढळले आहेत[४].

वस्तुतः १९१४ मध्येही महाराज विलायतेत जाण्यापूर्वी राजप्रतिनिधीच्या मार्फत त्यांना सरकारकडून कळविण्यात आले होते की, जॅक्सनच्या व कलेक्टर ॲशच्या खुनाशी संबंधित असलेले वीरेंद्रनाथ चट्टोपाध्याय, मादाम कामा, श्यामजी कृष्ण वर्मा, एस.आर. राणा, चंपकरमण पिल्ले, निरंजन पाल, जफर अली खान आणि तीन इंग्रज विरोधक यांना त्यांनी भेट देऊ नये. इजिप्तमधील काही क्रांतिकारक भारतीयांच्या लढ्याविषयी सहमती व सहवेदना व्यक्त करून मदनलाल धिंग्रा व वि.दा. सावरकरांचे उदात्तीकरण करत होते. म्हणून सयाजीरावांनी त्यांना भेट देऊ नये असेही सरकारने त्यांना बजावले होते[५].

मात्र सेनापती पांडुरंग महादेव बापट यांनी सयाजीराव महाराजांशी ऑक्टोबर १९०६ मध्ये लंडनच्या रिट्झ हॉटेलात झालेल्या भेटीची आठवण पत्ररूपाने जतन करून ठेवली आहे. या भेटीत त्यांचे महाराजांशी वीस मिनिटे मनमोकळे बोलणे झाले होते. नाशिकचे काँग्रेसजन रामचंद्र गणेश प्रधानही महाराजांना त्याच दिवशी भेटले होते. महाराज बापटांशी "अपेक्षेपेक्षाही जास्त सौहार्दाने आणि स्पष्टपणे" बोलले होते असा उल्लेख बापटांच्या पत्रात आहे. हिंदी तरूणांच्या क्रांतिविषयक आकांक्षा बापटांनी तेव्हा कथन केल्या होत्या. तेव्हा महाराजांनी त्याविषयी "संपूर्ण सहानुभूती व्यक्त केली." या भेटीत सयाजीरावांनी लोकशाहीची संकल्पना मांडली ती अशी, "राजा म्हणून गेल्या दहा वर्षांचा अनुभव आहे आणि माझ्या युरोपाच्या आणि इंग्लंड वगैरे देशांच्या दौ-यांत मी भिन्न भिन्न शासनपद्धतींचा अभ्यास केला आहे. त्यासंबंधी चिंतन केल्यावर दुस-या कोणत्याही राज्यपद्धतीपेक्षा गणराज्य पद्धत मला अधिक पसंत आहे[६]." देशातील राष्ट्रवाद्यांच्या मागण्यांबद्दल महाराजांना निश्चित सहानुभूती वाटत होती. काही प्रसंगी त्यांनी कर्झनसारख्या बलदंड व गर्विष्ठ व्हाइसरॉयचाही त्यांनी मुलाहिजा ठेवला नव्हता.

सयाजीराव स्वतःस इंग्लंडच्या बादशहांच्या तोडीचे समजत असत. म्हणून कोणत्याही कारणावरून महाराज व भारत सरकार यांच्यामध्ये तणाव निर्माण होत. असा अनुभव जसा कर्झनला आला होता तसाच हार्डिंजलाही आला. अशी विस्तृत तक्रार लॉर्ड हार्डिज व त्याच्या मंत्रिमंडळातील सर्व सभासदांनी नोव्हेंबर १९११ च्या खलित्याद्वारे भारतमंत्री लॉर्ड क्रुव यांचेकडे केली होती. कर्झनच्या कार्यकाळात तर हा तणाव फारच वाढलेला होता. राजद्रोह आणि जहाल युवकांचे अराजक दडपून टाकण्याच्या कामात सयाजीराव ब्रिटिशांना सहकार्य देत नाहीत. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या उक्तीत व कृतीमध्ये राजनिष्ठेचा अभाव आहे, अशी या दोन्ही व्हाइसरॉय महोदयांची तक्रार होती. सयाजीराव काँग्रेसला मदत करतात आणि पुण्याचे राजद्रोही ब्राह्मण बडोद्यात आश्रय घेऊन तेथील इंग्रज आस्थापनास विरोध करतात, ही राजप्रतिनिधींची नेहमीच तक्रार असे. याबाबतचे अनेक गोपनीय सरकारी दस्तऐवज उपलब्ध आहेत.

संदर्भ सूची :-

१) फाटक न.र., लोकमान्य पृ. २५३
२) सावरकर वि.दा., समग्र सावरकर वाड.मय, खंड १, १९६३ पृ. १४९
३) समर्थ अनिल, शिवाजी अँड द इंडियन नॅशनल मुव्हमेंट, १९७५ पृ. ६४-६६
४) सोर्स मटेरीअल फॉर हिस्टरी ऑफ फ्रीडम मुव्हमेंट, खंड दोन १९५८ पृ.५७०-८६
५) कित्ता, पृ. ५८७
६) फडके य.दी. सेनापती बापट नवी दिल्ली, २००७, पृ. १३-१४

40

लोकशाही सक्षमीकरणात भारतीय निवडणूक आयोगाची भूमिका

ऐश्वर्या अशोक कांबळे
संशोधक
संशोधन केंद्र : विवेकानंद कला, सरदार दलिपसिंह वाणिज्य
आणि विज्ञान महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

प्रा.डॉ. संजय जी. कांबळे
मार्गदर्शक, प्राध्यापक व लोकप्रशासन विभागप्रमुख,
राजर्षी शाहू कला व विज्ञान महाविद्यालय, वाळूज,
ता. गंगापूर, जि. छत्रपती संभाजीनगर

सारांश

लोकशाही सक्षमीकरणासाठी मुक्त, निष्पक्ष व पारदर्शक निवडणूक प्रक्रिया ही अत्यंत आवश्यक आहे. लोकशाही व्यवस्थेत सार्वभौम सत्ता जनतेकडे असते आणि त्या सत्तेचा प्रत्यक्ष आविष्कार मतदान प्रक्रियेतून होतो. भारतासारख्या विशाल, बहुभाषिक व सामाजिकदृष्ट्या विविध देशात ही प्रक्रिया प्रभावीपणे राबवण्याचे कार्य भारतीय निवडणूक आयोग करतो. भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३२४ नुसार स्थापन झालेला निवडणूक आयोग ही एक स्वतंत्र, स्वायत्त व घटनात्मक संस्था आहे. निवडणूक आयोगाने मुक्त व निष्पक्ष निवडणुका आयोजित करून लोकांचा लोकशाही प्रक्रियेवरील विश्वास वाढवला आहे. आदर्श आचारसंहितेची अंमलबजावणी करून सत्तेचा गैरवापर रोखण्यात आला असून राजकीय प्रचारात शिस्त निर्माण झाली आहे. सतत मतदार नोंदणी व जागृती कार्यक्रमांद्वारे (SVEEP) महिला, युवक व वंचित घटकांचा सहभाग वाढवण्यात आयोग यशस्वी ठरला आहे. तसेच, EVM व VVPAT सारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे निवडणूक प्रक्रिया अधिक पारदर्शक, सुरक्षित व विश्वासार्ह झाली आहे. राजकीय पक्षांचे नियमन, निवडणूक खर्चावर नियंत्रण आणि दिव्यांग व ज्येष्ठ नागरिकांसाठी विशेष सुविधा उपलब्ध करून देणे या माध्यमातून सामाजिक समावेशनास चालना मिळाली आहे. तथापि, वाढता पैसा व बाहुबल, सोशल मीडियावरील अपप्रचार, राजकीय दबाव आणि मतदानातील उदासीनता ही निवडणूक आयोगासमोरील महत्त्वाची आव्हाने आहेत. योग्य निवडणूक सुधारणा, कठोर कायदे व व्यापक मतदार प्रशिक्षणाद्वारे ही आव्हाने दूर करता येतील. निष्कर्षतः भारतीय निवडणूक आयोग हा भारतीय लोकशाहीचा कणा असून लोकशाही सक्षमीकरणात त्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण व अपरिहार्य आहे.

प्रस्तावना :

लोकशाही ही केवळ शासनपद्धती नसून ती लोकसहभाग लोकसत्ता आणि जनतेच्या सार्वभौमत्वावर आधारित एक व्यापक जीवनपद्धती आहे. लोकशाही व्यवस्थेत नागरिकांना मिळणारा मतदानाचा अधिकार हा त्यांच्या राजकीय सक्षमीकरणाचा मूलभूत आधार मानला जातो. या अधिकाराच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी मुक्त, निष्पक्ष, पारदर्शक आणि विश्वासार्ह निवडणूक प्रक्रियेच्या माध्यमातूनच जनता आपल्या प्रतिनिधींची निवड करून शासनव्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवते. त्यामुळे निवडणुका हे लोकशाहीचे हृदय मानले जाते. भारतासारख्या विशाल, बहुविध सामाजिक, सांस्कृतिक व भाषिक विविधतेच्या देशात निवडणूक प्रक्रिया पार पाडणे हे अत्यंत जटिल व आव्हानात्मक कार्य आहे. अशा परिस्थितीत निवडणूक प्रक्रियेची शुचिता, निष्पक्षता व विश्वासार्हता कायम राखण्याची जबाबदारी भारतीय निवडणूक आयोगावर सोपविण्यात आलेली आहे. भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३२४ नुसार स्थापन झालेली भारतीय निवडणूक आयोग ही एक स्वतंत्र व स्वायत्त घटनात्मक संस्था असून लोकसभा, राज्य विधानसभा तसेच राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती निवडणुकांचे आयोजन करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य तो पार पाडतो.

लोकशाही सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत निवडणूक आयोगाची भूमिका केवळ निवडणुका घेण्यापुरती मर्यादित नसून ती मतदार जागृती, राजकीय संस्कृती निर्माण करण्याशी संबंधित आहे. मुक्त व निष्पक्ष निवडणुकांच्या माध्यमातून नागरिकांचा शासनावर विश्वास दृढ होतो, सत्तेचे शांततापूर्ण हस्तांतरण घडते आणि लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण होते. म्हणूनच भारतीय लोकशाहीच्या सुदृढतेसाठी आणि सक्षमीकरणासाठी निवडणूक आयोगाची भूमिका अभ्यासणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनात लोकशाही सक्षमीकरणात भारतीय निवडणूक आयोगाची भूमिका सविस्तरपणे

विश्लेषित करण्यात येणार आहे.

संशोधनाची गृहितके :

१) भारतीय निवडणूक आयोग लोकशाही सक्षमीकरणात महत्त्वपूर्ण व प्रभावी भूमिका बजावते.

२) भारतीय मुक्त, निष्पक्ष आणि पारदर्शक निवडणूक प्रक्रिया लोकशाही सुदृढतेसाठी आवश्यक असून ती सुनिश्चित करण्यात निवडणूक आयोग यशस्वी ठरतो.

३) आदर्श आचारसंहिता व मतदार जागृती कार्यक्रमांमुळे नागरिकांचा राजकीय सहभाग वाढलेला आहे.

४) EVM व VVPAT सारख्या तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे निवडणूक प्रक्रियेतील पारदर्शकता आणि विश्वासार्हता वाढली आहे.

५) निवडणूक आयोगाच्या कार्यामुळे महिला, युवक व दुर्बल घटकांचे लोकशाही प्रक्रियेत सक्षमीकरण झाले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१) लोकशाही सक्षमीकरणाची संकल्पना व तिचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

२) मुक्त, निष्पक्ष व पारदर्शक निवडणूक प्रक्रियेत निवडणूक आयोगाची भूमिका विशद करणे.

३) भारतीय निवडणूक आयोगाची घटनात्मक रचना, अधिकार व कार्ये यांचा अभ्यास करणे.

४) मतदार जागृती, तंत्रज्ञानाचा वापर व सामाजिक समावेशनाच्या माध्यमातून लोकशाही सक्षमीकरणात आयोगाच्या योगदानाचे मूल्यमापन करणे.

५) भारतीय निवडणूक आयोगासमोरील आव्हाने व त्यावरील संभाव्य सुधारणा सुचवणे.

लोकशाही सक्षमीकरणाची संकल्पना :

लोकशाही सक्षमीकरण म्हणजे नागरिकांना शासनप्रक्रियेत सक्रिय, समान आणि अर्थपूर्ण सहभाग घेण्यास सक्षम बनविण्याची प्रक्रिया होय. लोकशाही ही केवळ निवडणुकांपुरती मर्यादित नसून ती नागरिकांच्या राजकीय, सामाजिक व प्रशासकीय सहभागावर आधारलेली व्यवस्था आहे. लोकशाही सक्षमीकरणाच्या माध्यमातून निवडण्याचा, धोरणनिर्मितीत सहभागी होण्याचा आणि शासनावर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार प्राप्त होतो.

लोकशाही सक्षमीकरणाचा केंद्रबिंदू म्हणजे मतदानाचा अधिकार. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकारामुळे जात, धर्म, लिंग, आर्थिक स्थिती किंवा सामाजिक दर्जा यातील भेदभाव न करता प्रत्येक नागरिकाला समान राजकीय अधिकार मिळतो. यामुळे राजकीय समता प्रस्थापित होते आणि लोकसत्ता अधिक मजबूत बनते. यासोबतच स्वच्छ, निष्पक्ष व पारदर्शक निवडणूक प्रक्रिया लोकशाही सक्षमीकरणासाठी अनिवार्य ठरते. लोकशाही सक्षमीकरणामध्ये मतदार जागृती, राजकीय शिक्षण, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, संघटन स्वातंत्र्य आणि जबाबदार शासन या घटकांचा समावेश होतो. नागरिक जागरूक व सुजाण असल्यास ते सत्ताधाऱ्यांना जबाबदार धरू शकतात. तसेच महिलांचे, युवकांचे, दुर्बल व वंचित घटकांचे राजकीय सक्षमीकरण झाल्यास लोकशाही अधिक समावेशक व प्रतिनिधिक बनते. थोडक्यात, लोकशाही सक्षमीकरण म्हणजे लोकांचा शासनातील सहभाग वाढवून लोकशाही मूल्य दृढ करणे होय. या प्रक्रियेत स्वतंत्र व स्वायत्त संस्थांची, विशेषतः भारतीय निवडणूक आयोगासारख्या घटनात्मक संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

भारतीय निवडणूक आयोग : घटनात्मक पार्श्वभूमी

भारतीय निवडणूक आयोग हा भारतातील लोकशाही व्यवस्थेचा एक अत्यंत महत्त्वाचा स्तंभ असून त्याची स्थापना भारतीय राज्यघटनेच्या तरतुदींनुसार करण्यात आली आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारतात सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकारावर आधारित लोकशाही शासनव्यवस्थेच्या प्रभावीपणे राबवण्यासाठी एक स्वतंत्र, निष्पक्ष व स्वायत्त निवडणूक यंत्रणा आवश्यक होती. या उद्देशाने भारतीय संविधानकर्त्यांनी निवडणूक आयोगाला घटनात्मक दर्जा दिला. भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३२४ नुसार भारतीय निवडणूक आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे. या कलमानुसार संसद, राज्य विधिमंडळे, राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुकांचे अधीक्षण, नियंत्रण व मार्गदर्शन करण्याचे अधिकार निवडणूक आयोगाला देण्यात आले आहेत. त्यामुळे निवडणूक प्रक्रियेतील सर्व महत्त्वपूर्ण बाबींवर आयोगाचा संपूर्ण अधिकार प्रस्थापित होतो.

२५ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय निवडणूक आयोगाची औपचारिक स्थापना झाली. प्रारंभी आयोग एक सदस्यी होता; परंतु निवडणूक प्रक्रियेची वाढती व्याप्ती लक्षात घेऊन १९९३ मध्ये आयोगाला बहुसदस्यीय स्वरूप देण्यात आले. सध्या आयोगात मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि दोन निवडणूक आयुक्त असतात. मुख्य निवडणूक आयुक्तांना विशेष सेवा-सुरक्षा देण्यात आली असून त्यांना सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाप्रमाणे पदावरून हटविण्याची प्रक्रिया अवलंबली जाते. राज्यघटनेतील कलम ३२५, ३२६, ३२७ व ३२८ या कलमांमधून मतदार नोंदणी, सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार आणि निवडणूक कायदे याबाबतची तरतूद करण्यात आली आहे. या घटनात्मक चौकटीत भारतीय निवडणूक आयोग कार्यरत असून त्यामधून निवडणूक प्रक्रियेची भारतीय लोकशाहीच्या सक्षमीकरणात निवडणूक आयोगाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते.

भारतीय निवडणूक आयोगाची रचना :

भारतीय निवडणूक आयोग ही भारतीय राज्यघटनेने स्थापन केलेली एक स्वायत्त व घटनात्मक संस्था असून तिची रचना निवडणूक प्रक्रिया प्रभावी, निष्पक्ष आणि पारदर्शकपणे राबवण्यासाठी

करण्यात आली आहे. निवडणूक आयोगाची रचना केंद्र, राज्य व स्थानिक स्तरावर कार्य करणाऱ्या प्रशासकीय यंत्रणांच्या समन्वयातून तयार झाली आहे. भारतीय निवडणूक आयोगात सध्या तीन सदस्य [illegible] (Chief Election Commissioner) आणि दोन निवडणूक आयुक्त (Election Commissioners) यांचा समावेश होतो. हे तिन्ही आयुक्त समकक्ष दर्जाचे असून निर्णय बहुसंख्येने घेतले जातात. मुख्य निवडणूक आयुक्तांना विशेष सेवा-सुरक्षा देण्यात आली असून त्यांना सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाप्रमाणे पदावरून हटविण्याची प्रक्रिया अवलंबली जाते. यामुळे आयोगाची स्वायत्तता आणि निष्पक्षता कायम राहते.

निवडणूक आयोगाचे मुख्यालय नवी दिल्ली येथे आहे. आयोगाच्या कार्यासाठी केंद्रीय स्तरावर सचिवालय, विविध विभाग आणि तांत्रिक व प्रशासकीय अधिकारी कार्यरत असतात. राज्य पातळीवर मुख्य निवडणूक अधिकारी (Chief Electoral Officer) नियुक्त केले जातात. जिल्हा स्तरावर जिल्हाधिकारी (District Election Officer) आणि रिटर्निंग अधिकारी नियुक्त केले जातात. मतदान केंद्र स्तरावर मतदान अधिकारी व कर्मचारी कार्यरत असतात. ही बहुस्तरीय रचना निवडणूक प्रक्रियेचे नियोजन, अंमलबजावणी, देखरेख आणि नियंत्रण प्रभावीपणे करते. अशा प्रकारे केंद्र ते मतदान पार पाडण्यासाठी उपयुक्त भारतीय निवडणूक आयोगाची रचना लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करत मुक्त, निष्पक्ष व विश्वासार्ह निवडणूक प्रक्रिया सुनिश्चित करते.

निवडणूक आयोगाची भूमिका :

लोकशाही सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत भारतीय निवडणूक आयोगाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण व बहुआयामी आहे. आयोगाच्या कार्यामुळे लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण होऊन नागरिकांचा राजकीय सहभाग वाढलेला दिसून येतो. खालील विविध माध्यमातून निवडणूक आयोग लोकशाही सक्षमीकरणात मोलाचे योगदान देतो.

१) मुक्त व निष्पक्ष निवडणुका : निवडणूक आयोगाचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे मुक्त, निष्पक्ष व पारदर्शक निवडणुका घेणे होय. आयोग निवडणूक प्रक्रियेवर संपूर्ण नियंत्रण ठेवून सत्तेबाहेरील पक्षांकडून होणारा प्रशासकीय यंत्रणेचा गैरवापर रोखतो. सर्व राजकीय पक्षांना समान संधी उपलब्ध करून दिल्यामुळे निवडणुकांमध्ये समता प्रस्थापित होते आणि जनतेचा लोकशाही प्रक्रियेवरील विश्वास दृढ होतो.

२) आदर्श आचारसंहिता : निवडणूक आयोगाने लागू केलेली आदर्श आचारसंहिता (Model Code of Conduct) ही लोकशाही सक्षमीकरणाचे एक प्रभावी साधन आहे. या आचारसंहितेमुळे सत्तेचा गैरवापर टाळला जातो, निवडणुकीतील हिंसाचार व गैरप्रकारांवर नियंत्रण ठेवले जाते आणि राजकीय प्रचारात शिस्त व मर्यादा राखली जाते. परिणामी निवडणूक प्रक्रिया अधिक स्वच्छ व न्याय्य बनते.

३) मतदार नोंदणी व जागृती : निवडणूक आयोगाने SVEEP (Systematic Voters' Education and Electoral Participation) कार्यक्रमाच्या माध्यमातून मतदार जागृती वाढवली आहे. या उपक्रमामुळे महिला मतदारांचा सहभाग वाढला असून तरुण मतदार अधिक सक्रिय झाले आहेत. तसेच ग्रामीण भागातील व दुर्बल घटक मतदान प्रक्रियेत मोठ्या प्रमाणावर सहभागी झाले आहेत.

४) तंत्रज्ञानाचा वापर : EVM आणि VVPAT सारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे मतदान प्रक्रिया अधिक पारदर्शक, सुरक्षित व विश्वासार्ह बनली आहे. मतमोजणी जलद व अचूक झाली असून निवडणूक प्रक्रियेतील फसवणूक व अनियमिततेला मोठ्या प्रमाणावर आळा बसला आहे.

५) राजकीय पक्षांचे नियमन : निवडणूक आयोग राजकीय पक्षांची नोंदणी करतो तसेच त्यांच्यासाठी नियम व मार्गदर्शक तत्वे ठरवतो. पक्षांतर्गत लोकशाहीला चालना देणे, निवडणूक खर्चावर मर्यादा घालणे आणि निवडणूक चिन्हांचे न्याय्य वाटप करणे या माध्यमातून लोकशाही अधिक बळकट केली जाते.

६) दुर्बल व वंचित घटकांचे सक्षमीकरण : निवडणूक आयोगाने दिव्यांग, ज्येष्ठ नागरिक, महिला व स्थलांतरित मतदारांसाठी विशेष सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत. यामुळे लोकशाही अधिक सर्वसमावेशक बनली आहे.

निवडणूक आयोगाचे योगदान : मूल्यमापन

भारतीय लोकशाहीत भारतीय निवडणूक आयोगाचे योगदान अत्यंत व्यापक आणि निर्णायक आहे. आयोगाने देशातील निवडणूक प्रक्रियेला स्वच्छं, निष्पक्ष आणि विश्वासार्ह बनवण्यात मोठे योगदान दिले आहे.

१) स्वच्छ आणि निष्पक्ष निवडणुकीची हमी : निवडणूक आयोगामुळे भारतात मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका होऊ शकल्या आहेत. आयोगाचे नियमन व आदर्श आचारसंहिता लागू केल्यामुळे सत्ताधारी पक्षांच्या गैरवापर मर्यादित झाला असून नागरिकांचा राजकीय प्रक्रियेत विश्वास वाढला आहे.

२) मतदान प्रक्रियेत सुधारणा : EVM व VVPAT प्रणालीच्या माध्यमातून मतदान प्रक्रियेत पारदर्शकता सुनिश्चित केली गेली आहे. मतमोजणीची प्रक्रिया जलद झाली असून अनियमितेवर प्रभावी नियंत्रण आले आहे.

३) मतदार सक्षमीकरण : SVEEP कार्यक्रमाद्वारे महिला, तरुण, ग्रामीण आणि दुर्बल घटकांचा मतदानातील सहभाग सुनिश्चित करणे हे आयोगाचे महत्त्वाचे योगदान आहे.

४) राजकीय पक्षांचे नियमन : राजकीय पक्षांची नोंदणी, निवडणूक खर्चाचे नियमन यामुळे राजकीय व्यवस्थेत पारदर्शकता प्रस्थापित

झाली आहे.

५) सामाजिक समावेश व लोकशाही बळकटी : दिव्यांग व दुर्बल घटकांसाठी सुविधा उपलब्ध करून देणे यामुळे लोकशाही प्रक्रियेत सर्वसमावेशक सहभाग सुनिश्चित झाला आहे.

६) आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताची प्रतिमा : मुक्त व शांततामय निवडणुका आयोजित करण्याच्या क्षमतेमुळे भारताचा लोकशाहीवरील विश्वास दृढ झाला आहे.

निवडणूक आयोगासमोरील आव्हाने :

भारतीय निवडणूक आयोगासमोरील काही आव्हाने आजही चिंतेचे आहेत.

१) **वाढता पैसा व बाहुबल :** निवडणुकीतील अत्यधिक आर्थिक खर्च आणि बाहुबलाच्या वापरामुळे निवडणुकीतील निष्पक्षता धोक्यात येते.

२) **सोशल मीडियावरील अपप्रचार :** खोटे वृत्त, अफवा मतदारांना प्रभावित करून निवडणूक प्रक्रियेत गैरसमज निर्माण करतात.

३) **निवडणूक खर्चावर नियंत्रण :** निवडणूक खर्चावरील मर्यादांचे पालन सुनिश्चित करणे कठीण झाले आहे.

४) **राजकीय दबाव :** काही वेळा राजकीय दबावामुळे आयोगाचे निर्णय प्रभावित होण्याचा धोका निर्माण होतो.

५) **मतदानातील उदासीनता :** तरुण मतदार आणि काही ग्रामीण नागरिक मतदान प्रक्रियेत उदासीन राहतात.

६) **तंत्रज्ञानाचा दुरुपयोग :** चुकीच्या माहितीची भीती ही देखील आव्हाने निर्माण करते.

सुधारणा व सूचना :

१) निवडणूक सुधारणा कायदे कडक करणे.

२) सोशल मीडियावरील नियंत्रण व नियमावली.

३) मतदार शिक्षण व जागृतीचा विस्तार.

४) तंत्रज्ञानाचा सुधारित वापर.

५) मतदान अनिवार्य करण्याचा विचार.

६) आयोगाची स्वायत्तता व कार्यक्षमता बळकट करणे.

निष्कर्ष :

भारतीय लोकशाहीच्या सुदृढतेसाठी भारतीय निवडणूक आयोगाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि अपरिहार्य आहे. आयोगाने घटनात्मक स्वायत्ततेच्या आधारावर निवडणुकांचे यशस्वी आयोजन करून लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण केले आहे. योग्य निवडणूक सुधारणा आणि तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर केल्यास भविष्यातील आव्हाने दूर करता येतील. निष्कर्षतः भारतीय निवडणूक आयोग हा केवळ निवडणुका घेणारी संस्था नसून लोकशाही अधिक बळकट करण्यात निर्णायक भूमिका बजावेल.

संदर्भ :

१) फडके, य. दि. (२०१५). भारतीय राज्यशास्त्र, सुशिल प्रकाशन, पुणे.

२) जोशी, सुहास (२०१८). लोकशाही आणि प्रशासन, विनायक प्रकाशन, मुंबई.

३) फडके, भालचंद्र. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही विषयक चिंतन.

४) Verma, A. (२०२०). Electoral Reforms and Democracy in India, New Delhi: Sage Publications.

५) भारतीय संविधान, १९४९. The Constitution of India.

६) भारतीय निवडणूक आयोग. (२०२३). Annual Report २०२२-२३.

७) Election Commission of India Official Website.